

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365 (print)

ISSN: 3006-1377 (online)

№4 (111)

Астана
2025

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– саяси ғылымдарының кандидаты (алқа төрағасы) (Қазақстан)

ИБРАЕВА
Ақмарал Ғосманқызы

– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

ТАЙМАҒАМБЕТОВ
Жәкен Қожахметұлы

– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашұлы

– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

АЙМҰХАМБЕТ
Жанат Әскербекқызы

– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)

ҮМІТҚАЛИЕВ
Ұлан Үмітқалиұлы

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

МЕРЦ
Виктор Карлович

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

ЖАБАҒИН
Мақсат

– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)

СЫДЫҚОВ
Айбек Жексеналыұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

БИҒОЖИН
Ұлан Зейноллаұлы

– PhD докторы (Қазақстан)

САБИТОВ
Жаксылык

– PhD докторы (Қазақстан)

ДЮПЮЙ
Пауло

– PhD докторы (Қазақстан)

ҚАРА
Әбдуақап

– доктор, профессор (Түркия)

ШАМИЛЬОГЛУ
Юлай

– PhD, профессор (АҚШ)

АЙТПАЕВА
Гулнара Амановна

– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қырғызстан)

РАДИВОЖЕВИЧ
Мильяна

– PhD, қауымдастырылған профессор (Ұлыбритания)

EDITORIAL BOARD:

Berik Abdygaliuly	– candidate of Political Science (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Zhanat Aimukhambet	– doctor of Philology, Professor (Kazakhstan)
Ulan Umitkaliev	– candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Victor Merts	– candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Maxat Zhabagin	– candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Aibek Sydykov	– PhD (Kazakhstan)
Ulan Bigozhin	– PhD (Kazakhstan)
Zhaxylyk Sabitov	– PhD (Kazakhstan)
Paula Dupuy	– PhD (Kazakhstan)
Kara Abdulvahap	– doctor, professor (Turkey)
Uli Shamiloglu	– PhD, professor (USA)
Gulnara Aitpaeva	– doctor of Philology, Professor (Kyrgyzstan)
Radivojevic Miljana	– PhD, Associate professor (UK)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ӘБДІҒАЛИҰЛЫ
Берік

– кандидат политических наук (председатель коллегии) (Казахстан)

ИБРАЕВА
Акмарал Госмановна

– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

ТАЙМАГАМБЕТОВ
Жакен Кожаметович

– академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

САМАШЕВ
Зайнолла Самашевич

– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

АЙМУХАМБЕТ
Жанат Аскербековна

– доктор филологических наук, профессор (Казахстан)

УМИТКАЛИЕВ
Улан Умиткалиевич

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

МЕРЦ
Виктор Карлович

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

ЖАБАГИН
Максат

– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)

СЫДЫКОВ
Айбек Жексеналыевич

– PhD доктор (Казахстан)

БИГОЖИН
Улан Зейноллаулы

– PhD доктор (Казахстан)

САБИТОВ
Жаксылык

– PhD доктор (Казахстан)

ДЮПЮЙ
Пауло

– PhD доктор (Казахстан)

КАРА
Абдуакап

– доктор, профессор (Турция)

ШАМИЛЬОГЛУ
Юлай

– PhD, профессор (США)

АЙТПАЕВА
Гулнара Амановна

– доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан)

Радивожевич Мильяна

– PhD, ассоциированный профессор (Великобритания)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Этнология / Ethnology / Этнология

- Ахметжан Қ.С.* Көшпелі халықтардағы жоғары әлеуметтік дәреже белгісі – жыға тағу дәстүрі
Ахметжан К.С. Традиция ношения джига – знака высокого социального статуса у кочевых народов
Akhmetzhan K.S. The tradition of wearing a zhiga as a sign of high social status among nomadic peoples..... 7
- Атдаев С.Дж.* Печать как символ власти в туркменском обществе XIX в.
Атдаев С.Д. Мөр – XIX ғасырдағы түрікмен қоғамындағы билік символы ретінде
Atdaev S.J. The seal as a symbol of power in the Turkmen society of the 19th century..... 27

Археология / Archaeology / Археология

- Махмудова В., Алиев И.* Некоторые украшения, обнаруженные в памятнике Хыналыг Губинского района
Махмудова В., Алиев И. Губин ауданының Хыналыг ескерткішінен табылған кейбір әшекей бұйымдар
Mahmudova V., Aliyev I. Some ornaments discovered at the Hynalyq site in the Guba district..... 37

Тарих / History / История

- Артықбаев Ж.О.* Әл-Идриси (XII ғ.) картасы және оны тәпсірлеу мәселесі
Артықбаев Ж.О. Карта аль-Идриси (XII в.) и проблема её интерпретации
Artykbayev Zh.O. The map of Al-Idrisi (XII century) and the issue of its interpretation..... 48
- Somfai Kara D.* Edige and the Nogai epic tradition
Шомфай Кара Д. Едіге және ноғай эпикалық дәстүрі
Шомфай Кара Д. Едиге и ногайская эпическая традиция..... 71
- Летунова Н.В.* Опала и новая глава жизни третьего вождя СССР: Г.М. Маленков и Казахская АССР
Летунова Н.В. КСРО үшінші басшысының қуғынға ұшырауы және өмірінің жаңа кезеңі: Г.М. Маленков және Қазақ АКСР-і
Letunova N.V. Disgrace and a new chapter in the life of the third leader of the USSR: G.M. Malenkov and the Kazakh ASSR..... 87
- Крыгина Е.Д.* Духовное завещание надворного советника А. И. Еникуцева как источник исторического исследования
Крыгина Е.Д. Сарай кеңесші А. И. Еникуцевтің рухани өсиеті тарихи зерттеу көзі ретінде
Krygina E.D. The spiritual testament of court counselor A. I. Yenikutsev as a source of historical research..... 102

Музей ісі / Museology / Музейное дело

- Hanlin Y., Chengming Zh., Fan Zh.* Cross-Cultural Storytelling in Museums: Research on Silk-Themed Exhibitions and Their Global Communication
Ханлин Я., Жанг Ч., Жао Ф. Музейлердегі мәдениетаралық баяндау: жібек тақырыбындағы көрмелерді және олардың жаһандық коммуникациясын зерттеу
Ханлин Я., Жанг Ч., Жао Ф. Межкультурное повествование в музеях: исследование выставок на тему шелка и их глобальной коммуникации..... 114
- Калужников А.В.* Реставрация естественно-исторических коллекций: изделия таксидермии птиц и млекопитающих
Калужников А.В. Жаратылыстану-тарихи коллекцияларды реставрациялау: құстар мен сүтқоректілердің таксидермиялық бұйымдары
Kaluzhnikov A.V. Restoration of natural history collections: taxidermy products of birds and mammals..... 126
- Орынбекова А.Ө.* Музейдің мәдени-білім беру қызметі: мазмұны мен түрлері
Орынбекова А.У. Культурно-образовательная деятельность музея: содержание и формы
Orinbekova A.U. Cultural and educational activities of the museum: content and forms..... 141

Этнология/ Ethnology/ Этнология

FTAMP 03.20; 03.81.27

<https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.01>

Ахметжан Қ.С.

Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты

Астана, Қазақстан

e-mail: kaliolla1@yahoo.com

КӨШПЕЛІ ХАЛЫҚТАРДАҒЫ ЖОҒАРЫ ӘЛЕУМЕТТІК ДӘРЕЖЕ БЕЛГІСІ – ЖЫҒА ТАҒУ ДӘСТҮРІ

Аңдатпа. Мақалада көшпелі түркі-монғол халықтарында қолданылған жоғарғы билік дәрежесінің рәміздік белгісі – құс қауырсындарынан жасалған, «жыға» деп аталатын бас киім әшекейінің қолдану дәстүрінің тарихы, ерекшеліктері зерттеледі. Мақсаты – жығаның қолдану тарихын жан-жақты зерттеу. Осы мақсатқа сәйкес зерттеу нысаны – жығаның пішінін, ерекшелігін, функциясын, қолдану аясын және таралу аймақтарын анықтау. Зерттеудің деректік негізі жазба және ауызша деректер, музейлік ескерткіштер, бейнелік (иконографиялық) материалдар.

Зерттеу нәтижелері үстем тап өкілдерінің бас киіміне айналдыра қауырсындар тағу дәстүрі көшпелі халықтарда біздің заманымызға дейінгі I мыңжылдықтың ортасында пайда болғанын көрсетеді. Бұл дәстүр орта ғасырларда түркілерде де сақталып, XIII-XIV ғасырларда монғолдарда да жалғасып, монғол империясында хандардың, тархандардың дәреже белгісі ретінде қолданылады. Шамамен XIV ғасырда бұл жоғары дәреже белгісінің өзгерген түрі – бас киімнің төбесіне не маңдайына шаншылатын бір-екі-үш қауырсыннан тұратын «жыға» пайда болды. XV-XVII ғасырларда биік әлеуметтік дәреже белгісі ретінде жыға тағу салты көшпелі түркі-монғол халықтары құрған мемлекеттердің бәрінде қолданыста болған. Хандық, сұлтандық дәреже белгісі ретінде жыға тағу дәстүрі Қазақ хандығында да жалғасып, қазақтарда XVIII ғасырдың аяғына дейін сақталып келді. Кейін қазақтарда хандық биліктің және кәсіби әскерилер болған батырлар әлеуметтік жігінің жойылуымен бұл дәстүр де жоғалып, «жыға» сөзінің мағынасы бүгінде ұмыт болды. Бұл зерттеу көшпелі халықтардың дәстүрлі әскери және билік символикасын зерттеушілерге түркі-монғол халықтарының билік рәміздерінің ерекшелігін, қолдану дәстүрін түсінуге пайдалы болады.

Кілт сөздер: Джикка, жыға, сұлтан, эгрет, әлеуметтік дәреже белгісі, хандық билік рәмізі.

Дәйексөз үшін: Ахметжан Қ.С. Көшпелі халықтардағы жоғары әлеуметтік дәреже белгісі – жыға тағу дәстүрі // Мәдени мұра. 2025. №4 (111). бб. 7-26 (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.01>

Кіріспе

Ерте заманнан бері көшпелі халықтарда өте жоғарғы дәрежелі үстем тап өкілдері – хандар, патшалар, қолбасшылар, әскербасылар өздерінің биік әлеуметтік статусының белгісі ретінде баскиімдеріне құсқауырсындары қолданылатын арнайы рәміздік айыру белгісін таққан. Көне космологиялық түсініктер бойынша аспанды мекен ететін құстар әміршілердің патшалық билігінің символына айналып, патшаның аспан әлемімен, құдайлар әлемімен байланысын, оның билігінің тәңіртекстілігін (құдайлар құдіретімен санкциялануын) тұспалдады. Қазақ фольклорында басына патшалық биліктің киесі – «дәулет құсы» қонған адам ғана патша тағына отыру құқына ие болып, патша сайланатыны жиі айтылады. Сондықтан осы көне діни түсініктерге сәйкес, көшпелі халықтарда аспанды мекен ететін құстың қанаты, қауырсыны түрлі әлеуметтік, таптық т.б. жоғары дәрежелік айыру белгісі ретінде қолданылатын затқа айналып, оларды бас киімге тағатын дәстүр қалыптасты. Орта ғасырда Шығыста кеңінен таралып, тұрақты қолданыста болған мұндай жоғарғы билік белгісін «жыға» деп атады.

Жығаның ресми билік рәмізі ретіндегі ерекшелігі осы уақытқа дейін ғылыми еңбектерде арнаулы зерттеу нысаны ретінде қарастырылмай келеді. Оның пішіні, конструкциясы, қолдану ерекшелігі, жыға тағу дәстүрінің даму тарихы, қолдану ареалы, қай халықтарда, қай елдерде қолданылды, таралған аймақтары сияқты мәселелер мүлде зерттелмеген. Осылардың бәрі бұл тақырыптың өзектілігін айғақтайды. Қазақ тарихи ғылымында көшпелі халықтардың ғұрыптық, әскери және билік рәміздері жүйесі бүгінге дейін

тиянақты зерттелмей келе жатқан сала десек, артық айтқандық емес. Бұл жүйені зерттеу бірнеше ғылымдардың: тарих, археология, өнертану, лингвистика сияқты ғылым салаларын біріктіре кешенді талдауды қажет етеді. Әрине, айтылған ғылыми мәселелердің бәрін бір мақаланың аясында шешу мүмкін емес екені түсінікті. Дегенмен бұл мақаламыздың мақсаты, осы қағидаларды сақтай отырып, көшпелі халықтардың билік атрибуттары жүйесінің бір элементі – жоғарғы билік дәрежесінің рәміздік белгісі жығаны қолдану тарихын мүмкіндігінше жан-жақты зерттеу. Осы мақсатқа сәйкес зерттеу нысаны – жығаның пішінін, ерекшелігін, функциясын, қолдану аясын, таралу аймақтарын анықтау.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеудің деректік негізі жазба және ауызша деректер, музейлік ескерткіштер, бейнелік (иконографиялық) материалдар. Бұл рәміздік белгінің бас киімге қалай тағылғанын, оның пішінінің қалай өзгергенін зерделеуге, әсіресе, бейнелік материалдар көп деректер береді. Бейнелік материалдар ретінде түркі петроглифтері, Иран, Үндістан, Орта Азия миниатюралары, еуропалық өнер ескерткіштері қолданылды. Зерттеу барысында Шығыс миниатюраларын зерттеуге арналған ғылыми еңбектердің материалдары пайдаланылды (Медоев, 1979; Новгородова, 1984; Максимова и др, 1985; Полякова, Рахимова, 1987; Пугаченкова, Галеркина, 1979; The Jenghiz khan miniatures, 1963). Сонымен бірге патшалық, хандық дәреже белгісі ретінде бас киімдеріне жыға таққан әр халықтың әміршілерін бейнелейтін Еуропа суретшілерінің еңбектеріне

де сүйендік. Бұл иконографиялық материалдарды зерттеуде өнертанудың иконографиялық және иконологиялық әдістері негіз болды. Ортаазиялық жығалардың нақты пішіндерін зерттеуге музейлерде сақталған нұсқалары пайдаланылды (Абдуллаев и др, 1986; Museum of the Ethnography of the Peoples of the USSR, 1988; Государственный Эрмитаж). Бұл деректерді жазбаша және фольклорлық мәліметтер толықтырды (Прошлое Казахстана в источниках и материалах, 1997; Қазақ халық әдебиеті (а), 1989; Қазақ халық әдебиеті (б), 1989; Лубсан Данзан, 1973). Осы түрлі тарихи дереккөздері – музейлік, бейнелік материалдар, жазбаша және ауызша мәліметтер өзара салыстыра, салғастыра кешенді талдау тәсілі арқылы зерттелді. Жан-жақты талдау барысында зерттеу нысанының тарихи даму процесі диахронды, синхронды түрде қарастырылды.

Парсы тілінде «жикка», «жига» сөзі «құстың төбесіндегі айдары» деген мағынаны білдіреді. Пішіні құстың төбесіндегі айдарға ұқсағандықтан солай аталған. Л.З. Будагов өз сөздігінде «жикка», «жыға» сөзі парсы сөзі екенін айтып, парсы шахтарының тәжге тағатын құс қауырсыны немесе қауырсын түрінде асыл тастардан жасалған әшекейі және осы сияқты әйелдер әшекейі деп түсіндіреді, мұны қазақтар «жыға шаншу» деп атайтынын жазады (Будагов, 1869: 437). XIX ғасырдың басынан қазақтарда хандық биліктің, онымен байланысты жоғарғы әскери билік – қолбасшылық лауазымның да жойылуымен жоғарғы әлеуметтік дәреженің айыру белгісі болған жыға да қолданыстан шықты. Өкінішке орай, бүгінде қолданылмайтындықтан, «жыға» атауының мағынасы ұмытылып, қазақ тілінде оны мүлде қате қолдану,

мағынасын қате түсіндіру жиі кездеседі. Кейбір қазақ жазушыларының ғылымтанымдық еңбектерінде «жыға» сөзін соғыста киетін бас киім немесе дулығаның жиегіне ілінетін темір торлы мойынжапқыш деп қате түсіндіруді кездестіреміз. Мысалы, Т. Әсемқұлов өзінің «Бастырма» деп аталатын мақаласында «Жыға дулығаның астынан киілетін бас киім. Түйе мен қой жүнінен араластырып иірген жіптен бірнеше қабаттап тоқылады» деп жазады (Әсемқұлов, 2009: 7). Жазушылардың осындай шығармаларынан бұл қате түсініктер кейін, өкінішке орай, арнаулы сөздіктерге де еніп кеткен. Мысалы, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» де осындай пікірлерге негізделіп, «жыға» сөзінің мағынасы «соғыста киетін бас киім» деп те қате берілген (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1979: 273). Бірақ оның қолданылуы туралы айтылғанда, «жыға» сәндік үшін «бас киімге шаншылатын құс қанаты немесе сол сияқты әшекей зат» деп те түсіндіріледі. Осы себептерге байланысты кезінде біз «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясына жыға туралы мақала жазғанбыз. Энциклопедияның форматына сәйкес мақалада бұл мәселе қысқаша ғана қамтылды (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2017: 654-656). Сондықтан бүгінде осы мәселені қайтадан кеңінен талдау қажеттігі туындап отыр. Жазба және ауызша деректерді, иконографиялық материалдарды, музейлік заттық ескерткіштерді салғастыра, салыстыра кешенді зерттеу «жыға» деп аталатын жоғары әлеуметтік дәреже белгісінің мәнін, қолдану ерекшелігін, сыртқы формасы мен түрлерін, даму тарихын анықтауға, көшпелі халықтарда оны

қолдану дәстүрін қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Талдау және нәтижелер

Археологиялық және иконографиялық материалдар жоғарғы әлеуметтік дәреже белгісі ретінде бас киімге айналдыра құс қауырсынын тағу салты сақ заманынан қолданыла бастағанын көрсетеді. Сақ заманына жататын Есік обасынан табылған «Алтын киімді адаммен» бірге көптеген әшекейлі алтын бұйымдар табылған болатын. Аңдардың, жануарлардың бейнелері салынған сондай заттардың ішінде көп қауырсынды бас киім киген адам басының бейнесі салынған жүзік те бар (Сур.1, 1). Көне көшпелілер өнер ескерткіштерінде мұндай бейненің кездесуі жалғыз емес. Біздің заманымызға дейінгі III ғасырға жататын, Қырымдағы скифтерге қатысты археологиялық материалдарда осындай бас киім киген адам бейнесі салынған күміс қапсырманы кездестіреміз (Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время, 1989: 360, табл. 55, 18). Тек бұл затта адам басының бейнесі жүзік бетіндегідей қырынан емес, тура алдынан бейнеленген. Бұл екі бейненің ұқсастығы егіз баладай (Сур.1: 2). Көшпелілер мекен еткен ұлы даланың оңтүстігінде, Жетісу бойында тұрған сақтар мен батыстағы Қырымда өмір сүрген скифтерде мұндай бас киім киюдің бірдей кездесуі – оның көне көшпелілердің барлық тайпаларына кең тараған, қалыптасқан ортақ дәстүр екенін айғақтайды. Сақ-скиф әшекейлеріндегі осындай бас киім киген адам бейнесінің мәні осы уақытқа дейін түсіндірілмей келеді. Мұндай бас киім кию көшпелі халықтарға тән құбылыс па, әлде сырттан келген жат бейне ме? Мұндай бас киім киген адам кім болуы

мүмкін деген сұрақтарға бүгінге дейін жауап берілген жоқ.

Бас киімге қауырсын тағу мифтік нанымнан, діни сенімнен туындаған ырымдық салт екенін жоғарыда айттық. Өзгермеген күйінде бұл ырымның қалдығы Сібірдегі түркі халықтарының (Тува, Алтай, Хакас) көне дін өкілдері – шамандардың бас киімінде сақталған (Сур.1: 3,4). Түркі халықтары шамандарының бас киімінде де қауырсындар оны басқалардан айыратын, оны аспан әлемімен байланыстыратын ерекше белгі болды. Шаманның киімі түркілердің көне дінімен байланысты ғұрыптық киім болғандықтан, онда бас киімнің көне формасы бергі заманға дейін өзгермей сақталып келді.

Есік обасынан табылған жүзіктегі сақ ханзадасының таңғажайып бейнесінің бас киімі Америкадағы үндіс халықтарының көсемдері киетін, олардың биік әлеуметтік дәрежесін көрсететін, құс қауырсындары айналдыра тізіліп тағылған ғұрыптық бас киіміне де ұқсайды (Сур.1: 5). Қазіргі ғалымдардың зерттеулерінде үндіс тілі мен көне түркі тілінің жақындығын ашып, мәдениеттеріндегі кейбір ұқсастықтарды тауып, американ үндістері мен Орталық Азияның көне көшпелілері арасындағы байланыстар туралы болжамдар айтылып жатыр. Яғни Америка континентіне көшкенде үндістер өздерінің Орталық Азияда қалыптасқан көне дәстүрлерін сақтап қалған деп жорамалдауға болады.

Енді сақ жүзігіндегі бейненің реконструкциясын жасап көрейік. Көне замандарда шығыста патшалар, үстем тап өкілдері дәреже белгісі ретінде бастарына матадан (кейде теріден) жасалған, дәрежесіне сәйкес металмен, асыл тастармен әшекейленген

«диадема» деп аталатын таспа (лента) тартып байлаған. Кейін оны, тұтастай металдан да жасап, алтын диадемалар пайда болды. Бұл диадемаларға түрлі ырымдық суреттер, әшекейлер салынып, алуан түрлі рәміздік белгілер тағылатын. Диадемалар жұмсақ теріге не матаға бекітіліп, екі ұшына бау тағылып, шашқа не бас киім сыртына байланды (Сур.1: 6). Түркі халықтарының шамандары да, Америка үндістерінің көсем-жауынгерлері де құс қауырсындарын осындай тері не мата таспабауға айналдыра бекітіп, түрлі ырымдық бейнелермен әшекейлеп, бастарына байлайтынын көреміз. Бәрінің де қолдану қызметі де, басқа киілу әдісі де бірдей (Сур.1: 3-5).

Ендеше сақтар да құс қауырсындарын жұмсақ теріден немесе матадан тігілген диадема түріндегі таспабауға орнатып, басына тартып, не бас киімнің сыртынан киген деп жорамалдауға толық болады. Жүзіктегі бейнеде адамның желке тұсын жауып тұрған бас киімнің шеті көрінеді. Құлақты жаппайтын, желкелігі ғана бар мұндай башлық, қалпақтарды сақ-скифтер де, түркілер де, моңғолдар да киген. Шығыс миниатюраларында бейнеленген моңғол ақсүйектерінің қауырсындарды тағып киген қалпақтарының көбі осындай желкелігі ұзын қалпақтар (Сур.2: 5,7,10,12). Жүзік бетіне салынған суреттегі адам да желкелігі бар, жұмсақ киізден башлық тәріздес жасалған қалпақ киіп, оның сыртынан қатарлап қауырсын орнатқан тері не мата таспа бауға бекітілген алтын әшкейлі диадема байлаған деп ойлаймыз (Сур.1: 7).

Ерте заманнан Шығыста мөр-жүзіктерге де патшалардың бейнесі салынатынын ескерсек, Есік обасынан табылған жүзікте де патша немесе өте жоғары дәрежелі әскербасы бейнеленген

болу керек. Жүзіктегі адамның бас киімінде де, «алтын адамның» бас киімінде де қауырсындар тағылуын өзара байланыстырсақ, жүзіктегі сурет «алтын адамның» өз портреті болуы да ықтимал.

Енді тарихи уақытпен бері қарай жылжыйтын болсақ, Қазақстанда (Тамғалыда) табылған тастағы бір суретте осындай айналдыра қатарлап қауырсындар таққан бас киім киген, малдас құрып отырған адам суретін кездестіреміз (Сур.2: 1). Петроглиф зерттеуші ғалымдар бұл бейнені көне заманғы тастағы суреттерде жиі кездесетін, басы сәуле шашқан дөңгелек түрінде салынатын күн құдайының шартты бейнесіне ұқсатып, «мифологиялық тәңір суреті» деп түсіндіріп жүр. Аталмыш суреттің стилистикасы, адамның басы, көзі, мұрны мен аузы көрсетілуі, киген киімі, оның жағасы, өңірі, белбеуі сияқты нақтылы реалдық детальдардың бейнеленуі, суреттегі мифтік құдай емес, нақтылы адам екенін, сурет уақыты жағынан көне заманға емес, орта ғасырға жататынын дәлелдейді. Бұл сурет көне түркі заманына жататын балбал тастардағы малдас құрып отырған түркі қағандарының мүсіндеріне ұқсас. Яғни бұл сурет түркі заманына жатады деп санаймыз. Ал, суреттегі адам бейнесі ханның не әскербасының суреті болуы мүмкін. Бұл бейне айналдыра көп қауырсын қадаған бас киім кию дәстүрі көшпелі халықтарда түркі заманында да сақталып келгенін куәләйді.

Бұлт салт көшпелі халықтарда кейін де жалғасты. Иконографиялық (бейнелік) материалдар жоғары биліктің дәреже белгісі ретінде әміршілердің бас киіміне қатарлап қауырсындар тағу салты XII–XIV ғасырларда моңғолдар арасында да сақталғанын көрсетеді.

Сур.1. Сақ-скиф кезеңіндегі айналдыра қауырсын қадаған бас киім түріндегі жоғары дәреже белгісінің қолданылуы: 1-Есік обасынан табылған жүзіктегі сурет. Б.з.д. V ғ; 2 – Қырымдағы скифтердің қапсырмасындағы сурет. Б.з.д. III ғ.; 3 – Сібір түркі халықтарының шаманы және оның ғұрыптық бас киімге қауырсындар тағу әдісі; 4 – Тува шаманының айналдыра қатарлап қауырсын таққан ғұрыптық бас киімі. С.П. Вайнштейннің суреті; 5 – америкалық үндістердің Сиу тайпасы көсемінің ғұрыптық және дәрежелік бас киімге қатарлап құс қауырсындарын тағу дәстүрі; 6 – сақ-скифтердің шашқа, бас киімге рәміздік белгі ретінде таспабау, диадемалар байлау әдісі; 7 – бас киімге қатарлап айналдыра қауырсындар таққан сақ ханзадасының жүзіктегі бейнесінің реконструкциясы.

Fig. 1. Use of the high-rank insignia in the form of a headdress adorned with encircling feathers during the Saka–Scythian period: 1 – Image on a ring found in the Issyk burial mound, 5th century BCE; 2 – Image on a Scythian plaque from Crimea, 3rd century BCE; 3 – A shaman of the Siberian Turkic peoples and the method of attaching feathers to ritual headdresses; 4 – Ritual headdress of a Tuvan shaman with rows of feathers attached around the crown (photo by S. P. Vainshtein); 5 – Tradition of attaching rows of bird feathers to the ritual and status headdress of a chief of the Sioux tribe of Native Americans; 6 – Method of tying ribbons and diadems to hair or headdress as symbolic markers among the Saka–Scythians; 7 – Reconstruction of the image on a ring of a Saka prince wearing a headdress adorned with encircling feathers.

Түркі-монғол тарихын жинап, жазып кеткен белгілі шығыс тарихшысы Рашид ад-Диннің шығармаларына салынған шығыс миниатюраларында (Иран, Моңғол, Орта Азия өнері), моңғол хандары (Шыңғыс хан, Үгедей хан, Хулагу және т.б.), жоғары дәрежелі сарай қызметкерлері айналдыра көп қауырсын таққан қалпақтармен бейнеленген (Сур.2: 4-12). Олардың бейнелерін

Тамғалыдағы түркі петроглифімен салыстырсақ, өте жақын ұқсастықты байқауға болады (Сур.2: 2,3). Ал монғол хандары мен ақсүйектерінің қырынан, алдынан бейнеленген суреттерін сақ жүзігі мен скиф әшекейіндегі бейнелермен салыстырсақ еш айырмашылық көрмейміз (Сур.2: 4-9). Түркілердің тастағы суретіндегі адам бейнесін шығыс миниатюраларындағы

Сур.2. Орта ғасырларда түркі-монғол халықтарында бас киімге жоғарғы әлеуметтік дәреже белгісі ретінде айналдыра қатарлап құс қауырсындарын тағу дәстүрі: 1 - түркілердің тастағы суреттеріндегі бас киімге айналдыра қатарлап қауырсындар таққан адам бейнесі. Тамғалы. VI-VII ғғ.; 2 – тақта отырған Сұлтан Арғұн хан. Рашид ад-Диннің «Монғолдар тарихы» шығармасына салынған миниатюрадан. XV ғ.; 3 – тақта отырған Шыңғыс хан. Иран миниатюрасынан. XIV ғ.; 4-6 - бас киімге дәреже белгісі ретінде қатарлап қауырсындар таққан монғол ақсүйектерінің Шығыс өнерінде бейнеленуі; 7 – Хулагу ханның портреті. Рашид ад-Диннің «Жылнамалар жинағына» салынған миниатюрадан. Иран. Тебриз, XIV ғ.; 8 – бас киіміне айналдыра қауырсындар таққан тархан бейнесі. «Шыңғыс хан алтын шатырында» миниатюрасынан. The Jengiz khan miniatures. XVI ғ.; 9 – айналдыра қауырсын таққан бас киім киген монғол ақсүйегі. «Маджму ат-Таварих» атты шығармаға салынған миниатюрадан. XV ғ.. Ага Хан музейі, Торонто; 10 – монғолдың ақсүйек сарай қызметкері. Рашид ад-Диннің «Джами ат-Таварих» шығармасына салынған миниатюрадан. Иран. 1430 ж.; 11 – қауырсын таққан тархан. Рашид ад-Диннің «Жылнамалар жинағына» салынған «Бейжинді жеңу» миниатюрасынан. 1430 ж. Францияның Ұлттық кітапханасы; 12 – тақта отырған Хулагу хан. Рашид ад-Диннің «Джами ат-Таварих» шығармасына салынған миниатюрадан. Иран. 1430 ж.

Fig. 2. The tradition of attaching rows of bird feathers around the headdress as a marker of high social status among Turkic-Mongol peoples in the Middle Ages: 1 – Figure with feathers arranged in rows around the headdress in Turkic rock carvings. Tamgaly, 6th–7th cc.; 2 – Sultan Arghun Khan seated on the throne. From a miniature in Rashid al-Din’s “History of the Mongols”, 15th century; 3 – Chinggis Khan seated on the throne. From an Iranian miniature, 14th century; 4–6 – Depictions in Eastern art of Mongol nobles wearing headdresses adorned with rows of feathers as insignia of rank; 7 – Portrait of Hulagu Khan. From a miniature in Rashid al-Din’s “Compendium of Chronicles”. Iran, Tabriz, 14th century; 8 – Image of a tarkhan wearing a headdress encircled with feathers. From the miniature “Chinggis Khan in the Golden Pavilion”. “The Jengiz Khan Miniatures”, 16th century; 9 – Mongol noble wearing a headdress with encircling feathers. From a miniature in “Majmu’ al-Tawarikh”, 15th century. Aga Khan Museum, Toronto; 10 – Mongol noble court official. From a miniature in Rashid al-Din’s “Jami’ al-Tawarikh”. Iran, 1430; 11 – Tarkhan with feathers. From the miniature “The Conquest of Beijing” in Rashid al-Din’s “Compendium of Chronicles”, 1430. National Library of France; 12 – Hulagu Khan seated on the throne. From a miniature in Rashid al-Din’s “Jami’ al-Tawarikh”. Iran, 1430.

монғол хандарының суреттерімен салыстырсақ та олардың отырысындағы, бейнелеу тәсіліндегі ұқсастықты байқауға болады. Бұл ұқсастықтар көшпелі халықтарда қауырсынды бас киім киетін адамдарды бейнелеуде қалыптасқан көркемдік канон (өзгертуге болмайтын бейнелеу дәстүрі) болғанын білдіреді. Бұл көркемдік канонның сақталуы ол адамдардың қоғамдағы әлеуметтік орнының, дәрежелерінің маңыздығынан туындаған. Монғолдарда құс қауырсынын тағу адамның жоғары әлеуметтік дәреже белгісі ретінде қолданғаны туралы мәлімет XIII ғасырлардағы тарихи жазба дереккөздерінде де айтылады. «Алтын топшы» аталатын моңғолдардың өз жазба шежіресінде Шыңғыс хан монғол тайпаларын біріктіріп, үлкен мемлекет құрғаннан кейін, бұл іске үлкен еңбек сіңірген серіктеріне дәреже үлестіріп, ең сенімділеріне «дархан» (тархан) атағын бергенде, оларды «қауырсын тағушылар» деп атаған. Яғни, «тархан» дәрежесімен бірге оларға бас киімге қауырсын тағу құқы берілген. Тархан дәрежесі хан, патша дәрежесінен кейінгі екінші лауазым саналатын да, оның иегерінің тоғыз қылмысы кешіріліп, иелігіне жер не ұлыс берілетін, ал тархан дәрежесі ұрпақтарына мұрагерлікке қалатын (Лубсан Данзан, 1973). Яғни өнер және әдебиет деректері бас киімге айналдыра қауырсындар тағу дәрежесіне монғолда тек хандар және тархан атағы бар ақсүйектер, баһадүрлер ие болғанын айғақтайды. XIV–XV ғасырлардағы түркі, иран, монғол суреттерінде монғол хандары мен ханзадаларын, жоғары лауазымды ақсүйектерін осындай бас киіммен бейнелеуі сол заманғы суретшілердің бұл дәстүрді жақсы білгенін және ондай салттың шеті монғолдар арасында XV

ғасырға дейін жеткенін дәлелдейді. Өнер ескерткіштерінде монғолдың хандары мен ханзадаларының және тархандарының бас киімінде (қалпақта) алғашқыда біркелкі қауырсындар тағылса, кейін қосымша маңдай тұсқа үлкен, әдемі қауырсындар тағылып, қауырсындардың басқа түрі бас киімнің жиегіне айналдыра қадалған. Дәл қандай құстың қауырсыны тағылғанын тап басып айту қиын. Бірақ Шығыста әдетте бас киімге тағуға құтанның, тырнаның, тауыстың, бүркіттің қауырсындары қолданылатын.

Адамның жоғарғы әлеуметтік статусының дәреже белгісі ретінде бас киімге айналдыра құс қауырсындарын тағу көшпелі түркі-монғол халықтарында шамамен XIII–XIV ғасырларға дейін сақталып, кейін бұл дәстүр біршама өзгеріп, бас киімнің төбесіне не маңдайына шаншылатын, металдан жасалған әшекейлі түпке орнатылған бір-екі-үш қауырсындардан тұратын, «жыға» деп аталған үлгісімен ауысқан. Ал көп қауырсындар айналдыра тағылған бас киім кию дәстүрі түркі-монғол халықтарының көне дінінің өкілдері – шаман-бақсыларда ғана сақталып қалады. «Жыға» сөзі түркі тіліне парсы тілінен енген, соған қарағанда жоғары дәреже белгісінің жаңаша түрі алғашқыда Шыңғыс ханың ұрпағы билеген Хулагуидтер мемлекетінде пайда болған сияқты. Хулагуидтер мемлекетінде саяси билік көшпелі түркі-монғол ақсүйектерінің қолында болды, солар арқылы кейін дәреже белгісінің жаңа түрі монғол империясының құрамындағы басқа мемлекеттерге де ауысқан. Екі-үш қауырсынды жыға тағу дәстүрі Алтын Орданың халқы болған түркі халықтарына да сол кезеңде енген болу керек.

Бейнелік материалдар XV–XVII

ғасырларда дәреже белгісі ретінде билеушілердің жыға тағу салты кезінде монғол империясының құрамында болған, Жошы әулеті билеген Алтын Орда және оның мұрагерлері болған мемлекеттерде – Ноғай ордасы мен Қырым хандығында, Хулагу әулеті билеген Ирандағы Ильхан мемлекетінде (Сур.3), Шағатай әулеті билеген

Орта Азия мемлекеттерінде (Сур.5) қолданыста болғанын куәлейді. XIV–XV ғасырларда Орта Азиялық түркі мемлекеттерінде қауырсын орнатылған сәнді жығаны хандар, әміршілер мен жоғары дәрежелі сарай қызметкерлері таққан. Орта Азиядан, Түркістаннан барған моғолдар арқылы бұл дәстүр Үнді еліне де еніп, XVI–XVIII ғасырларда

Сур.3. Билік дәреже белгісі ретінде Иран, Үндістан шахтары мен императорларының бас киімге жыға тағу әдісі: 1-3 - Иран шахтарының дәреже белгісі жығаны бас киімге, тәжге тағу әдістері.

Иран миниатюралары бойынша; 4 – Шах Тахмасп I портреті. XVII ғ. Метрополитен музейі; 5 – жығалы тәж киген шах. Шах Тахмасптың Шахнамесіне салынған «Бақтағы мереке» миниатюрасынан; XVI ғ. Метрополитен музейі; 6,7 – моғол императорларының алтын жығалары; 8 – моғол императоры Шах Джахан. Моғол миниатюрасынан. 1650 ж. Лос-Анджелес округінің музейі; 9 – моғол императоры Аурангзеб. Моғолдар тарихына салынған миниатюрадан. Дели. 1860 ж.

Fig. 3. The method of attaching the jigha to the headdress as a symbol of authority among the shahs and emperors of Iran and India: 1-3 – Methods of attaching the jigha to the headdress or crown as an insignia of rank among Iranian shahs, based on Iranian miniatures; 4 – Portrait of Shah Tahmasp I, 17th century. The Metropolitan Museum of Art; 5 – Shah wearing a crown adorned with a jigha. From the miniature “Garden Festivities” in Shah Tahmasp’s “Shahnameh”, 16th century. The Metropolitan Museum of Art; 6, 7 – Golden jighas of Mughal emperors; 8 – Mughal Emperor Shah Jahan. From a Mughal miniature, 1650. Los Angeles County Museum of Art; 9 – Mughal Emperor Aurangzeb. From a miniature in a history of the Mughals. Delhi, 1860.

жығаны дәреже белгісі ретінде моғол императорлары мен ақсүйектері тақты (Сур.3: 6-9) (Ахметжан, 1996: 137-140).

Жығаның конструкциясына келетін болсақ, оның түбі өрнектелген, асыл тастардан көз салып әшекейленген, металдан (күмістен, алтыннан) жасалып, түбінің ұшы ине, түйреуіш түрінде болып (Сур.3: 7; Сур.4: 1,2; Сур.5: 1-6), сол түйреуіші арқылы жыға бас киімнің төбесіне, маңдайына, желкесіне немесе шеке тұсына шаншылды, қадалды. Сондықтан қазақ тілінде жығаны бас киімге бекіту әдісін білдіретін «жыға шаншыды», «жыға қадады» деген сөз тіркестері қолданылады. Осы түптің үстіңгі жағында түтікше болып, оған құстың бір, екі немесе үш қауырсыны орнатылды. Жығаға қырғауылдың, тырнаның, құтанның, түйеқұстың (страустың) қауырсындары қолданылған. Кейде жығалар сондай қауырсындар пішінінде түгелдей алтыннан да жасалып, асыл тастармен әшекейленген (Сур.3: 6,7; Сур.4: 5). Мұндай жығаны Шығыста «алтын жыға», «тіллә жыға» деп атады.

Тілләдан тақтым жығаны,

Алтындаттым доғаны.

«Хикаят Көрұғлы».

Адамның атақ, дәрежесіне қарай оның бас киімінде бір немесе екі жыға бірдей шаншылуы мүмкін.

Осман мемлекетінде де жыға түрік сұлтандарының дәреже белгісі ретінде олардың бас киіміне, үлкен шалмаларына, сәлделеріне шаншылды (Сур.4: 1-3). Ал түріктер арқылы бұл дәстүр Еуропа елдеріне де тарады да, бас киімдеріне жығаны дәреже белгісі ретінде румын, венгр, поляк корольдері (Сур.4: 7), бұл елдердің жоғары дәрежелі сарай қызметкерлері және Запорожье казактарының гетмандары тақты (Сур.4: 5,6). Олардың жығаларының пішіндерін

музейде сақталған нұсқаларынан және бейнелеу өнерінен көруге болады. Еуропада жығаны «эгрет» деп атады. Француз тілінде «эгрет» сөзі парсының «жыға» сөзі сияқты «айдар» (тырнаның басының шоқ айдары) дегенді білдіреді. Әлеуметтік дәреже белгісі ретінде жыға тағу құқына әміршілердің, хан, патша, шахтардың әйелдері және ұл, қыз балалары (яғни ханзадалар, ханымдар, ханшайымдар) да ие болды. Әміршілердің жығасы, әдетте, басқалардікінен көлемімен және бай әшекейімен ерекшеленді.

Кейін түркі мемлекеттерінің ықпалында болған Орыс мемлекетінде орыс патшалары да жығаны дәреже белгісі ретінде бас киімдеріне шаншқан (Сур.4: 6). Хан-сұлтандардың дәреже белгісі болғандықтан орыс тілінде оны «сұлтан» деп атауы да бұл рәміздің түркі халықтарынан ауысқанын куәлейді, бұл атау орыс тілінде бүгінге дейін сақталып келді.

XVI-XIX ғасырларда жығаны Орта Азия мен Қазақстанды мекен еткен халықтардың әміршілер де тақты. Ортаазиялық жығалардың нұсқаларын музей қорларынан көруге болады (Абдуллаев, 1986:184. рис. 105; Museum of the Ethnography of the Peoples of the USSR, 1988: 114; Государственный Эрмитаж). Өзбектерде XIX ғасырда жыға үйлену тойы күні киетін күйеу жігіттің бас киімінің бір элементі болды. Оны күйеу жігіттің бас киіміне оралған шалмаға қадаған, себебі үйлену, некелесу кезінде күйеу жігіт символдық тұрғыда «хан», «шах» ретінде түсінілді. Күйеу жігітті «хан» деп атап, оның бас киіміне жыға тағу салты өзбектерде осы күндерге дейін сақталған (Костюм народов Средней Азии, 1979: 130, 161-162).

XV-XVIII ғасырларда қазақтың

Сур.4. Дәреже белгісі ретінде бас киімге жыға таққан әр халықтың әміршілері: 1,2 – осман түркі сұлтандарының жығасы, XVI ғ.; 3 – османлық сұлтан II Махмуд портреті, оның бас киіміндегі дәреже белгісі – жыға. XIX ғасырдағы еуропалық сурет; 4 – жыға таққан Қырым ханы Әділ Гирей. Мориц Ленгтің гравюрасынан, 1670 ж.; 5 – казак гетманы Б. Хмельницкийдің алтын жығасы. Украина, XIX ғ.; 6 – бас киіміне гетмандық дәреже белгісі ретінде жыға таққан Б. Хмельницкийдің портреті; 7 – әміршілік дәреже белгісі ретінде бас киімге жыға таққан поляк королі Стефан Баторий. XIX ғасырдағы гравюрасынан; 8 – жыға тағылған бас киім киген орыс патшазадасы. Гравер Жерар Жолленнің гравюрасынан, Франция, 1685 г.

Fig. 4. Rulers of various peoples wearing the jigha on their headdress as a symbol of rank: 1, 2 – Jighas of Ottoman Turkish sultans, 16th century; 3 – Portrait of Ottoman Sultan Mahmud II, with a jigha as the insignia on his headdress. European artwork, 19th century; 4 – Crimean Khan Adil Giray wearing a jigha. From an engraving by Moritz Lang, 1670; 5 – Golden jigha of the Cossack Hetman Bohdan Khmelnytsky. Ukraine, 19th century; 6 – Portrait of Bohdan Khmelnytsky wearing a headdress adorned with a jigha as a hetman's rank insignia; 7 – Polish King Stefan Batory wearing a headdress with a jigha as a symbol of authority. From a 19th-century engraving; 8 – Russian tsarevich wearing a headdress adorned with a jigha. From an engraving by Gérard Jollain, France, 1685.

хандары да, батырлары да өздерінің қоғамдағы биік әлеуметтік статусының дәреже белгісі ретінде алтындап жыға таққанын бейнелік материалдар деректері, ауыз әдебиетінің мәліметтері куәлейді:

«Ғаузаханның басына жыға, беліне тіллә кемер белбеу байлап, үстіне алтын

қамқа кигізді». «Хикаят Көрұғлы». (Қазақ халық әдебиеті (4), 1989: 203).

Алтын жыға басында,
Баланың келді қасына.

«Орақ, Мамай» (Қазақ халық әдебиеті (6), 1989: 137)

Ат алып біз мінгенше,
Жыға алып басқа кигенше.

Сур 5. Орта Азия мен Қазақстанды мекен еткен көшпелі халықтарда бас киімге жоғары дәреже белгісі ретінде жыға шаншу дәстүрі: 1-3 – Орта Азиялық жығалар (1 - Ташкенттегі Өзбекстанның тарихи музейінің қорынан; 2,3 - Ресей этнографиялық музейі қорынан, XIX ғ.); 4-6 – ортаазиялық алтын жығалар (тіллә жыға). XIX ғ. Мемлекеттік Эрмитаж музейі қорынан, Ресей. XIX ғ.; 7 - тимурид әулетінің билеушісі Хусейн Байқараның (1469–1506) портретіндегі сәлдесіне шаншылған жыға. Иран. 1490 ж.; 8,9 – қалпақтарына жыға қадаған көшпелі өзбек-қазақ ақсүйектері. Иран миниатюраларынан. XVI ғ.; 10,11 – иран миниатюраларындағы кестелі мұрақтарына жыға таққан көшпелі өзбек-қазақ сұлтандарының бейнелері. XVI ғ.; 12-14 – көшпелі хандарының киіз қалпақтарында шаншылған жығалар (12 - қалпаққа тағылған жыға, Низамидің «Хамсесіне» салынған «Бахрам-Гур жасыл сарайда» миниатюрасынан. Бұқара, 1648 ж.; 13 – маңдайына жыға шанышқан киіз қалпақ киген көшпелі өзбек (қазақ) ханының бейнесі. Масуд ибн Осман-и Кухистанидің «Тарихи Абулхайр-хани» шығармасына салынған «Шыңғыс ханның Сырдария бойында ұлдарын қабылдауы» миниатюрасынан. Самарқант, 1540 ж. Рукопись ИВ АН УзССР; 14 – жығалы қалпақ киген көшпелі өзбек (қазақ) ханының бейнесі. Масуд ибн Осман-и Кухистанидің «Тарихи Абулхайр-хани» шығармасына салынған миниатюрадан. Самарқант, 1540 ж.).

Fig. 5. The tradition of attaching the jigha to the headdress as a high-rank insignia among the nomadic peoples of Central Asia and Kazakhstan: 1–3 – Central Asian jighas (1 – from the collection of the History Museum of Uzbekistan, Tashkent; 2–3 – from the collection of the Russian Museum of Ethnography, 19th century); 4–6 – Central Asian golden jighas (tilla jigha). 19th century, from the collection of the State Hermitage Museum, Russia; 7 – Jigha inserted into the turban of Husayn Bayqara (1469–1506), ruler of the Timurid dynasty. Iran, 1490; 8, 9 – Nomadic Uzbek–Kazakh nobles with jighas fixed to their caps. From Iranian miniatures, 16th century; 10, 11 – Nomadic Uzbek–Kazakh sultans wearing embroidered murak headdresses adorned with jighas, based on Iranian miniatures, 16th century; 12–14 – Jighas inserted into felt caps of nomadic khans: 12 – Jigha attached to a cap, from the miniature “Bahram Gur in the Green Palace” in Nizami’s “Khamasa”. Bukhara, 1648; 13 – Portrait of a nomadic Uzbek (Kazakh) khan wearing a felt cap with a jigha placed at the forehead. From the miniature “Chinggis Khan Receiving His Sons on the Syr Darya” in Mas’ud ibn Usman Kuhistani’s “Tārīkh-i Abūlkhayr-khān”. Samarkand, 1540. Manuscript of the Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of the Uzbek SSR; 14 – Nomadic Uzbek (Kazakh) khan wearing a felt cap with a jigha. From a miniature in Mas’ud ibn Usman Kuhistani’s “Tārīkh-i Abūlkhayr-khān”. Samarkand, 1540.

«Нұрадын», 5 т. (Қазақ халық әдебиеті (б), 1989: 98).

XVI ғасырға жататын Иран, Орта Азия миниатюраларында кестеленген хандық мұрақтарына (Сур.5: 10,11), киіз қалпақтарына (Сур.5: 12-14) дәреже белгісі ретінде жыға шаншыған көшпелі өзбек-қазақ хандарының, сұлтандарының бейнелерін көруге болады (Сур.5: 8,9) (Пугаченкова, Галеркина, 1979: 104,176, рис. 60, рис 26; Полякова, Рахимова, 1987: фото 81). Қазақ тілінің лексикасында да бұл дәстүрдің жұрнақтары сақталған. Қазақ тілінде жығаның жоғарғы дәреже белгісі ретіндегі қызметіне және одан туындаған дәстүрлі ұғым-түсініктерге байланысты бірнеше тұрақты фразеологиялық тіркестер қалыптасқан. Ана тіліміздегі «дәрежесін танымады, дәл кім екенін білмеді» деген түсінікті білдіретін «*жыға танымады*», «дәрежесі төмендегенде» дегенді білдіретін «*бастан жыға қисайғанда*» деген фразеологиялық тіркестер де жығамен дәреже белгілеу қазақтарға терең сіңген дәстүр екенін дәлелдейді (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1979: 273).

Жоғарғы биліктің дәреже белгісі болғандықтан патшалар, хандар, қолбасылар, атақты батырлар соғыс кезінде жығаны жауынгерлік дулығаларға да қадады. Сол арқылы дулығалар қорғаныс функциясымен қоса адамның дәрежесін белгілеу функциясын да атқарды (Ахметжанов, 1996: 139-140). Дулығаға жыға тағу дәстүрі де түркі заманынан қолданылғанын иконографиялық деректер куәлейді. Төбелеріне бір немесе екі қауырсынан жыға қадаған дулыға киген жауынгерлер бейнесін түркілердің тастағы суреттерінен көреміз (Сур.6: 1, 2) (Медоев, 1979: рис. 55, 58). Осылайша дулығаларының төбелеріне бір немесе

екі қауырсынды жыға қадаған ақсүйек жауынгерлер бейнелерін ортағасырлық шығыстық миниатюраларда да көруге болады (Сур.6: 3-7). Жығалар дулығаның төбелдірігінде, кейде дулығаның маңдайында немесе маңдайында да, төбесінде де арнайы орнатылған түтікшелерге шаншылды.

Әскербасылық белгі ретінде дулығаның екі шекесіне арнаулы түтікшегөбүркіттің екі ұзын қауырсынын тағу да – жыға тағу дәстүрінің бір үлгісі деуге болады. Бұл дәстүрдің де түркі заманынан қолданылғанын түркілердің петроглифтерінде кездесетін, дулығаның екі шекесіне екі қауырсын қадаған батырлар бейнелері куәлейді (Сур.6: 8) (Новгородова, 1984: 132, рис. 60). Иранда шекелерінде осындай құс қауырсындарын тағуға арналған екі түтікшелері бар дулығалар түрі «кулах-ху» деп аталып, олар әскербасыларға арналған арнаулы дулығалар үлгісі болды. Осы үлгідегі шығыс дулығалары көптеген музей қорларында кездеседі, мысалы, осындай дулығаның алтындалған бір нұсқасы ҚР ОММ қорында да бар (Сур.6: 10). Осындай дулыға киген қыпшақ жауынгері поляк суретшісі Я. Матейконың картинасында бейнеленген (Сур.6: 11).

Қазақ батырлары да дәреже белгісі ретінде дулығаға жыға таққанын ауыз әдебиетінің деректері куәлейді.

Сауыт кидік, саф алтыннан жығамыз,
Ерегіссек майданда ойран саламыз.

«Хикаят Көрұғлы».

Тіллә жыға басымда,
Қырық жігіт қасымда,
Көкке найза біледік.

«Хикаят Көрұғлы». (Қазақ халық әдебиеті (а), 1989: 171, 173).

Ат алып біз мінгенше,
Жыға алып басқа кигенше.

«Нұрадын», (Қазақ халық әдебиеті

Сур.6. Жауынгерлік дулығаға жыға тағу дәстүрі: 1, 2 - дулығаға қауырсын таққан түркі жауынгерлері. Тастағы суреттер. Теректі, Тамғалы. VI-VIII ғғ.; 3-7 - шығыс миниатюраларында дулығаға тағылған жығалар бейнелері; 8 - петроглифтегі дулығасына екі қауырсын таққан түркі батырының бейнесі. VI-VII ғғ. Хара-Хад, Монғолия; 9 - шекесіне екі қауырсын қадаған дулыға киген жауынгер. XVI-XVII ғғ. Иран миниатюраларынан; 10 - шекесінде қауырсын тағуға арналған түтікшелері бар алтын дулыға. ҚР Орталық мемлекеттік музейі қорынан; 11 - екі шекесіне қауырсын қадаған дулыға киген қыпшақ әскербасысы, поляк суретшісі Я. Матейконың картинасынан.

Fig. 6. The tradition of attaching the jigha to the warrior's helmet: 1, 2 – Turkic warriors with feathers attached to their helmets. Rock carvings from Terekty and Tamgaly, 6th–8th centuries; 3–7 – Depictions of jighas attached to helmets in Eastern miniatures; 8 – Image of a Turkic hero with two feathers fixed to his helmet. Petroglyphs of Khara-Khad, Mongolia, 6th–7th centuries; 9 – Warrior wearing a helmet with two feathers inserted at the sides. From Iranian miniatures, 16th–17th centuries; 10 – Golden helmet with tubes for attaching feathers at the temples. From the collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan; 11 – Kipchak military commander wearing a helmet with two feathers at the temples. From a painting by the Polish artist Jan Matejko.

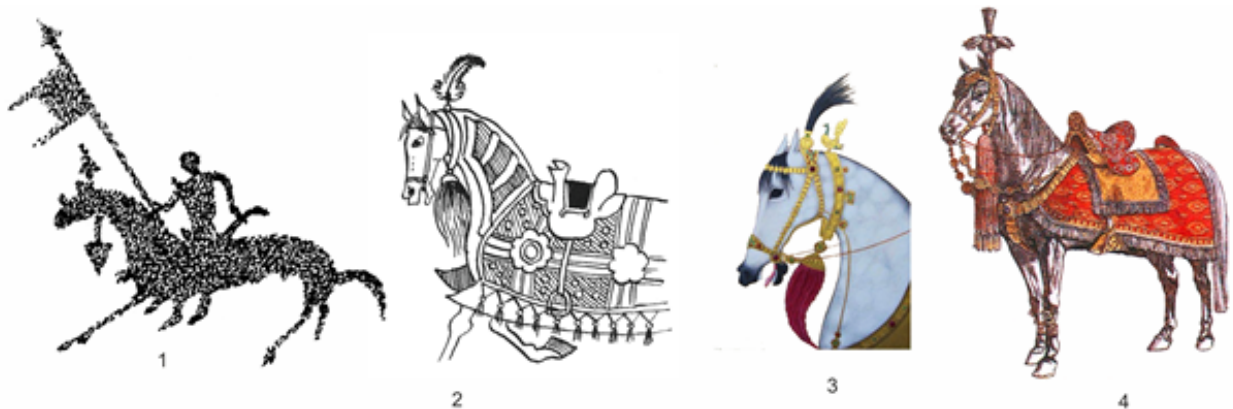
(б), 1989: 98).

Орыс авторларының жазбаларында да қазақ батырларының да дулығаға шаншылған жыға дәрежелік айыру белгісі болғаны айтылады. «Кейбір батырлар жорыққа сауытпен шығады. Олар – негізінде әскербасылар, оларды бас киіміндегі ерекше қауырсындардан айырады» (Прошлое Казахстана в источниках и материалах, 1997: 236). Соғыс кезінде жығаның дулығаға шаншылуынан туындаған қазақ тіліндегі «жығасын жықты», «жығасын түсірді» деген фразеологиялық сөз тіркестері – «жауды жеңді, бағындырды» дегенді мағыналады.

Биік лауазым белгісі болғандықтан, әдетте, жыға патшаның, қолбасшының дәрежесін көрсететін рәміз ретінде олардың атына да тағылды. Хандардың, қолбасшылардың аттарына тағылатын «қауырсын жыға» жүгеннің қосымша желкелік бауына орнатылған металл түтікшеге қадалып, ат басының төбесінде тұрды. Мұндай жыға қадаған тұлпар мінген батырлар бейнесі

түркілердің тастағы суреттерінде де бейнеленеді (Сур.7: 1) (Медоев, 1979: рис 61). Патшалар, батырлар мінген, осындай жыға қадаған тұлпарлар бейнесін шығыс халықтарының өнер ескерткіштерінен көруге болады (Сур.7: 2,3). Мысалы, түрік сұлтандарының, иран шахтарының, орыс патшаларының, ортаазиялық хан, әмірлердің аттарында басындағы жүгенге осылай жығалар орнатылған. Петроглифтегі суретті атқа тағылған жыға бейнесін көрші халықтарда қолданылған атты жығалармен салыстырсақ, көшпелілердің атқа таққан жығаларын көз алдымызға елестете аламыз. Әдетте, жыға тағылған баудың астыңғы ұшына қылдан шоқ немесе жібектен шашақ тағылған.

Сөзіміздің соңында қазақтардың бас киімге «жыға» тағу дәстүрін құс қауырсынын тағудың тағы бір түрі – «үкі тағу» дәстүрімен шатастырмау керек екенін айта кетейік. Бұл екі дәстүр түрі бір-бірінен өздерінің қызметімен (функциясымен), соған сәйкес қолдану

Сур.7. Аттың басына биік дәреже белгісі ретінде жыға тағу дәстүрі: 1 – атының басына жыға таққан жауынгердің түркі петроглифіндегі бейнесі. Тамғалы. VIII ғ.; 2,3 – осындай әдіспен аттың басына жыға тағылған жауынгерлік аттың шығыс миниатюрасындағы бейнелері. XV-XVII ғғ.; 4 – жүгенінің төбесіне жыға орнатылған орыс патшасының аты, XIX ғ. орыс гравюрасынан.

Fig. 7. The tradition of attaching the jigha to the horse's head as a symbol of high rank: 1 – Image of a warrior whose horse bears a jigha on its head. Turkic petroglyph from Tamgaly, 8th century; 2, 3 – Depictions of warhorses with a jigha fixed to the head in Eastern miniatures, 15th–17th centuries; 4 – Horse of a Russian tsar with a jigha mounted on the top of its bridle. From a 19th-century Russian engraving.

ерекшелігімен айрықшаланады. Егер «жыға тағу» биік әлеуметтік дәрежені белгілеу болса, «үкі тағу» қорғау магиясымен байланысты, сыртқы қауіп-қатерден сақтайтын магиялық қорғағыш зат қызметін атқарды. Егер жығаны қоғамдағы белгілі бір әлеуметтік биік дәрежесі бар адамдар ғана қолданса, үкіні магиялық қорғағыш зат ретінде кез келген адамға, үлкенге де, жас балаға да, еркекке де, әйелге де, тіпті затқа да (мысалы, домбыраға, бесікке) таға береді. Сондықтан көне магиялық наным-сенімдердің реликті болып «үкі тағу» салты қазақтарда бүгінге дейін сақталып келе жатса, қызметінің жоғалуымен «жыға тағу» дәстүрі қолданыстан шыққан.

Қорытынды

Сонымен, сөзімізді түйіндейтін болсақ, биік әлеуметтік дәреженің айыру белгісі ретінде өте жоғары лауазымды үстем тап өкілдерінің бас киіміне айналдыра қатарлап қауырсындар тағу дәстүрі көшпелі халықтарда біздің заманымызға дейінгі I мыңжылдықтың ортасында пайда болды. Көне заманда көшпелі халықтарда пайда болған бұл дәстүр орта ғасырларда түркілерде де сақталып, XIII-XIV ғасырларда монғолдарда жалғасып, монғол империясында хандардың, тархандардың дәреже белгісі ретінде қолданылады. Монғолдарда кейін бір немесе екі түрлі құстың үлкен, әдемі қауырсындары бас киімнің (бөріктің, қалпақтың) маңдай тұсына шаншылып, басқалары бас киімнің жиегіне айналдыра бекітілді.

Бас киімге бұлай қауырсын тағу құқын билеушілер еңбегі сіңген адамға белгілі бір жоғары дәрежемен, атақпен марапаттау барысында беретін болған. Шамамен XIV ғасырда бұл жоғарғы әлеуметтік дәреже белгісінің жаңа түрі – бас киімнің төбесіне не маңдайына шаншылатын бір-екі-үш қауырсыннан ғана тұратын «жыға» қолданыла бастады. XV-XVII ғасырларда биік әлеуметтік дәреже белгісі ретінде жыға тағу салты түркі-монғол халықтары құрған Алтын Ордада, Хулагуидтер мемлекетінде, Ноғай ордасы мен Қырым хандығында, Осман мемлекетінде, Моғол империясында және Орта Азия мемлекеттерінде қолданыста болған. Осы мемлекеттер арқылы бұл дәстүр олардың ықпалында болған Европа елдерінде, орыс мемлекетінде қолданысқа енеді. Адамның жоғары әлеуметтік мәртебесінің айыру белгісі ретінде жыға билеушілердің, ақсүйектердің бас киіміне де, соғыс кезінде жауынгерлік дулығасына да, атына да тағылған. Хандық, сұлтандық дәреже белгісі ретінде жыға тағу дәстүрі Қазақ хандығында да қолданыста болып, қазақтарда XVIII ғасырға дейін сақталды. Орыс боданына түскеннен кейін қазақтарда хандық биліктің және кәсіби әскерилер болған батырлар әлеуметтік жігінің жойылуымен бұл дәстүр де жоғалып, «жыға» сөзінің мағынасы, жыға тағу дәстүрі бұл күнде ұмыт болған. Бұл мақала жұртшылыққа «жыға» сөзінің мәнін, оның қолдану дәстүрін, тарихын дұрыс түсінуге көмектесер деп үміттенеміз.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетінің 2023-2025 жылдарға арналған фундаменталды ғылыми зерттеулер бағдарламасы аясында орындалды (IRN: BR20280993).

Әдебиет

1. Абдуллаев Т., Фахретдинова Д., Хакимов А., 1986. Песнь в металле: Народное искусство Узбекистана. Ташкент. 252 с.
2. Ахметжанов Қ.С., 1996. Жараған темір кигендер (батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері). Алматы. 256 б.
3. Әсемқұлов Т., 2009. Бастырма. Жас Қазақ. Ұлттық апталық. №2. 7 б.
4. Бес ғасыр жырлайды. 1984. Т.1. Алматы. 256 б.
5. Будагов Л.З., 1869. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий в двух томах. Т.1. Санкт-Петербург. 816 с.
6. Вайнштейн С.П., 1991. Мир кочевников центра Азии. Москва. 296 с.
7. Костюм народов Средней Азии. 1979. Москва. 240 с.
8. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1979. 4 том. Алматы. 672 б.
9. Қазақ халық әдебиеті(а). 1989. Т.4: Көрұғлы. Алматы. 400 б.
10. Қазақ халық әдебиеті(б).1989. Т.5: Батырлар жыры. Алматы. 384 б.
11. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 2017. Алматы. 848 б.
12. Лубсан Данзан, 1973. Алтан тобчи («Золотое сказание»). Москва. 440 с.
13. Максимова А., Ермолаева А., Марьяшев А., 1985. Наскальные изображения урочища Тамгалы. Алма-Ата. 144 с.
14. Медоев А.Г., 1979. Гравюры на скалах. Сары-Арка, Мангышлак. Ч.1. Алма-Ата. 174 с.
15. Новгородова Э.А., 1984. Мир петроглифов Монголии. Москва. 168 с.
16. Полякова Е.А., Рахимова З.И., 1987. Миниатюра и литература Востока: Эволюция образа человека. Ташкент. 288 с.
17. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. 1997. Алматы. 383 с.
18. Пугаченкова Г., Галеркина О., 1979. Миниатюра Средней Азии в избранных образцах (из советских и зарубежных собраний). Москва. 208 с.
19. Сайт «Государственный Эрмитаж». [Электронды ресурс]. URL: <https://www.hermitagemuseum.org/?lng=ru>
20. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. 1989. Москва. 464 с.
21. Museum of the Ethnography of the Peoples of the USSR. Jewellery. 1988. Leningrad. 168 p.
22. The Jenghiz khan miniatures from the court of Akbar the Great. 1963. London. plates 35. 44 p.

References

1. Abdullaev, T., Fakhretdinova, D., Khakimov, A., 1986. Pesn v metallo: Narodnoe iskusstvo Uzbekstana [A Song in Metal: The Folk Art of Uzbekistan]. Tashkent. 252 p. [in Russian]
2. Akhmetzhanov, Q.S., 1996. Zhagan temir kigender (batyrlardyn qaru-jaraghy, askeri oneri, salt-dasturleri) [Those Armored in Forged Iron (the weaponry, military art, and customs of warriors)]. Almaty. 256 p. [in Kazakh]
3. Asemqulov, T., 2009. Bastyrma. Zhas Qazaq [Press. Young Kazakh.]. Ulattyq aptalyq. No. 2. 7 p. [in Kazakh]
4. Bes ghasyr zhyrlaidy [Five centuries sings]. 1984. Vol. 1. Almaty. 256 p. [in Kazakh]
5. Budagov, L.Z., 1869. Sravnitelnyi slovar turetsko-tatarskikh narechii v dvukh tomakh [Comparative dictionary of Turkish-Tatar dialects in two volumes]. Vol. 1. St. Petersburg. 816 p. [in Russian]
6. Vainshtein, S.P., 1991. Mir kochevnikov tsentra Azii [The world of the nomads of Central Asia]. Moscow. 296 p. [in Russian]

7. Kostyum narodov Srednei Azii [Costume of the peoples of Central Asia]. 1979. Moscow. 240 p. [in Russian]
8. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. 1979. Vol. 4. Almaty. 672 p. [in Kazakh]
9. Qazaq halyq adebieti (a) [Kazakh folk literature (a)]. 1989. Vol. 4: Korugly. Almaty. 400 p. [in Kazakh]
10. Qazaq halyq adebieti (b) [Kazakh folk literature (b)]. 1989. Vol. 5: Batyrlar zhiry. Almaty. 384 p. [in Kazakh]
11. Qazaqtyn etnografiyalıq kategoriıalar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. 2017. Almaty. 848 p. [in Kazakh]
12. Lubsan Danzan, 1973. Altan tobchi ("Zolotoe skazanie") [Altan tobchi ("The Golden Legend")]. Moscow. 440 p. [in Russian]
13. Maksimova, A., Ermolaeva, A., Maryashev, A., 1985. Naskal'nye izobrazheniya uroshcha Tamgaly [Rock paintings of the Tamgaly tract]. Alma-Ata. 144 p. [in Russian]
14. Medoev, A.G., 1979. Gravjiry na skalakh. Sary-Arka, Mangyshlak [Rock engravings. Sary-Arka, Mangyshlak]. Part 1. Alma-Ata. 174 p. [in Russian]
15. Novgorodova, E.A., 1984. Mir petroglyfov Mongolii [The world of petroglyphs of Mongolia]. Moscow. 168 p. [in Russian]
16. Polyakova, E.A., Rakhimova, Z.I., 1987. Miniatyura i literatura Vostoka: Evolyutsiya obraza cheloveka [Miniature Art and Literature of the East: The Evolution of the Human Image]. Tashkent. 288 p. [in Russian]
17. Proshloe Kazakhstana v istochnikakh i materialakh [Kazakhstan's past in sources and materials]. 1997. Asfendiyarova, S.D., Kunte, P.A. (eds.). Almaty. 383 p. [in Russian]
18. Pugachenkova, G., Galerkina, O., 1979. Miniatyura Srednei Azii v izbrannykh obraztsakh (iz sovetских i zarubezhnykh sobraniy) [Miniature of Central Asia in selected samples (from Soviet and foreign collections)]. Moscow. 208 p. [in Russian]
19. Gosudarstvennyi Ermitazh [State Hermitage Museum]. Official website. [Electronic resource]. URL: <https://www.hermitagemuseum.org/> [in Russian]
20. Stepi evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya [The steppes of the European part of the USSR in the Scythian-Sarmatian period]. 1989. Moscow. 464 p. [in Russian]
21. Museum of the Ethnography of the Peoples of the USSR. Jewellery. 1988. Leningrad. p. 168.
22. The Jenghiz Khan miniatures from the court of Akbar the Great. 1963. London. Plates 35, p. 44. [in English]

Ахметжан К.С.
Институт археологии им. А. Х. Маргулана
Астана, Казахстан
e-mail: kaliolla1@yahoo.com

ТРАДИЦИЯ НОШЕНИЯ ДЖИГА – ЗНАКА ВЫСОКОГО СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА У КОЧЕВЫХ НАРОДОВ

Аннотация. Статья посвящена исследованию истории применения у кочевых тюрко-монгольских народов головного украшения «жига» из птичьих перьев, как символического знака высокого социального статуса. Цель – комплексное изучение особенностей применения головного украшения «жига». Предметом исследования стало изучение формы, функции «жига», определение хронологии и территории его применения, регионов распространения. Источниковая база исследования письменные и фольклорные сведения, музейные вещественные памятники и иконографические материалы.

Традиция ношения птичьих перьев, прикрепленных в круговую на головном уборе, как знака высокого общественного статуса сложилась у кочевых народов в середине I-тысячелетия д.н.э. Эта традиция сохранилась и у древних тюрков, продолжало существовать в XIII-XIV у монголов и применялась для обозначения высокого статуса ханов и тарханов. Примерно в XIV веке появляется новый измененный вид «жига» в виде одного-двух или трех больших птичьих перьев, прикрепляемый на макушке или лобной части головного убора правителя. В XV-XVII веках традиция ношения жига как знака высокого социального статуса существовала во всех тюрко-монгольских кочевых государствах. Обычай ношения жига как ханского, султанского и полководческого символического атрибута существовал в Казахском ханстве, сохранившись у казахов до конца XVIII века. Впоследствии с ликвидацией ханской власти, с исчезновением института батырства, значения слова «жига» и традиция его ношения были полностью забыты. Данное исследование будет полезным для исследователей традиционной военной и властной символики кочевых народов.

Ключевые слова: Джикка, жига, султан, эгрет, знак социального статуса, символ ханской власти.

Для цитирования: Ахметжан К.С. Традиция ношения джиги – знака высокого социального статуса у кочевых народов // Мадени мұра. 2025. №4 (111). С. 7-26 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.01>

Akhmetzhan K.S.

Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan

Astana, Kazakhstan

e-mail: kaliolla1@yahoo.com,

THE TRADITION OF WEARING JIGHA – A SYMBOL OF HIGH SOCIAL STATUS AMONG NOMADIC PEOPLES

Abstract. The article examines the history of the jigha, a feathered headdress ornament used by nomadic Turkic-Mongol peoples as a symbolic marker of high social status. The aim is to provide a comprehensive study of the features and functions of the jigha. The research focuses on its form, purpose, chronology, areas of use, and regions of distribution. The source base includes written and folkloric accounts, museum artifacts, and iconographic materials.

The circular attachment of bird feathers to the headdress emerged among nomadic peoples in the mid-1st millennium BCE, continued among the early Turks, and remained in use among Mongols in the 13th–14th centuries to mark the authority of khans and tarkhans. By the 14th century, a new form appeared — one to three large feathers fixed to the crown or forehead of a ruler's headdress. In the 15th–17th centuries, the jigha served as a key status symbol across Turkic-Mongol states and functioned in the Kazakh Khanate as a khanly, sultanic, and military emblem until the late 18th century. After the decline of khanate power and the batyr institution, both the term and the tradition disappeared. The study offers insight into the military and authority symbolism of nomadic cultures.

Keywords: Jikka, jigha, sultan, egret, social status emblem, symbol of khan's authority.

For citation: Akhmetzhan K.S. The tradition of wearing jigha – a symbol of high social status among nomadic peoples // Madeni mura. 2025. №4 (111). pp. 7-26 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.01>

Автор туралы мәлімет:

Ахметжан Қалиолла, тарих ғылымдарының кандидаты, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.
ORCID: 0009-0007-9404-4758

Сведения об авторе:

Ахметжан Калиолла, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии им. А. Х. Маргулана, Астана, Казахстан.
ORCID: 0009-0007-9404-4758

Information about author:

Akhmetzhan Kaliolla, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher of the Institute of Archeology under the name of A. Margulan, Astana, Kazakhstan.
ORCID: 0009-0007-9404-4758

Атдаев С.Дж.

Институт Истории и археологии
Академия Наук Туркменистана
Ашхабад, Туркменистан
e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

ПЕЧАТЬ КАК СИМВОЛ ВЛАСТИ В ТУРКМЕНСКОМ ОБЩЕСТВЕ XIX В.

Аннотация. Работа посвящена насущной теме, совершенно не изученной в туркменской историографии. Речь пойдет о печатях XIX в., точнее перстнях-печатках, активно используемых туркменскими ханами, старшинами и судебными лицами в своей ежедневной практике. Печати издавна употреблялись в туркменском обществе и сохранялись, пусть и в весьма архаичном виде, вплоть до начала XX в.

Для решения поставленной задачи автор использовал весь имеющийся на данный момент материал: отчеты чиновников, дневники путешественников и редкие рисунки, на которых видны оттиски печатей. Определенную пользу в этом направлении окажут археологические находки более ранних времен и имеющаяся в научной литературе их интерпретация. В виду скудности исследовательского материала, для решения поставленной задачи был выбран комплексный метод исследования, как единственно верный и подходящий. Сопоставление документов и сравнительный анализ позволили выявить общие черты, присущие печатям XIX в., но также установить их особенности и функциональное назначение. Рассмотрение печатей как элемента части материальной и духовной культуры туркменского народа, являет собой определенную научную новизну, так как вопрос этот ранее не изучался туркменскими учеными.

Ключевые слова: перстни-печатки, письма, туркмены, ханы, старшины, муллы.

Для цитирования: Атдаев С.Дж. Печать как символ власти в туркменском обществе XIX в. // Madeni Mura. 2025. №4 (111). С. 27-36 (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.02>

*Ханской воли повеленье – указание судьбы,
Обозначено сигилой, словно фатума стопы.
Слово клятвы неозвратно, договор не разорвать,
Перстень на руке владыки, точно Господа печать.*
С. А.

Введение

Во всех обществах печать служила символом власти. На протяжении многих лет она подтверждала легитимность правителей и применялась в роли знака собственности или статуса. Археологические материалы показывают, что использование печатей на территории Туркменистана имеют глубокие корни. Их самая ранняя датировка отмечена с 3 250 г. до н. э. (Кирчо, 2020: 25). Печати употреблялись также в парфянскую эпоху и при правлении Сасанидов (Мерв, 1991: 29, 36).

Особо активно печати использовались в средние века. Важные государственные документы и послания всегда утверждались печатями правителей - *тугра*. Печати ставились и на почтовых сообщениях. Персидский историк Бейхаки (995-1077), описывая прибытие в 1037 г. посланника из Герата, отмечает, что последний явился с запечатанной почтовой сумкой. В ней находился опечатанный конверт - *харите* (во многих современных восточных языках это слово до сих пор активно используется для обозначения географических карт - С.А.). После прочтения, письмо было вложено обратно в конверт, на которую наложили новую печать и отправили в архив. Подобные почтовые сообщения отправлялись посредством конный почтарей - *чапаров*, услугами которых активно пользовались вплоть до конца XIX в. (Атдаев, 2020: 78, 85). В средние века широкую популярность получили металлические перстни-печатки. Обычно на них указывалось имя и статус правителя (Ходжагельдыев, 1973, с. 14).

Материалы и методы исследования

Данные относительно перстней-печаток XIX весьма скромны. Упоминания о печатках туркменских ханов имеются в ряде источников (Алиханов-Аварский М., 1904; Арминий Вамбери, 2003; Бларамберг И.Ф., 1978; Ганин А.В., 2019; Карелин Г.С., 1883; Лессар П.М., 1885; Путешествие в Бухару, 1848; Путешествие в Туркмению, 1822). Указание на наличие оттисков печатей на документах имеются в сборниках материалов по истории Туркменистана (МИТТ, 1938; Присоединение Туркмении, 1960).

Научная новизна статьи состоит в том, что представленная на рассмотрение тема никем из туркменских ученых ранее не рассматривалась. Чтобы заполнить этот информационный вакуум, автор попытался использовать весь имеющийся потенциал: записки путешественников, отчеты военных лиц и чиновников. Отображенные в научных сборниках документы договоров и соглашений, к сожалению, не были сопровождаемы оттисками печатей. Этот пробел немного удалось заполнить, используя работу Донована (The Merv Oasis, 1883).

Для решения поставленной задачи был выбран комплексный метод исследования, учитывая весьма скромный исследовательский материал. Сравнительный анализ помог сопоставить документы и верно установить черты, присущие печатям XIX в. Это дало возможность составить общую картину, касательно печатей вообще, так и определить практическое использование их отдельных видов.

Анализ и результаты

К XIX в. каждый туркменский хан имел свою персональную печать. Прошивавшие в северных районах

туркменские старшины назывались не иначе как «носитель печати» – мёхурдар (Брегель, 1961: 165-166). Должность хранителя печати – катемухардар (мухардар, мюхирдар) существовала вплоть до начала XX в. (Ганин, 2019: 38).

Свои печати туркменские вожди ставили на договорах, заключенных с бухарскими, хивинскими и иранскими правителями (Мерв, 1991: 65). Подобную печать туркменского вождя Кюль-хана видел в своем путешествии (с 1861 по 1864 гг.) по Средней Азии А. Вамбери (Арминий Вамбери, 2003: 69). Примером может послужить мирный договор, заключенный между ёмутскими вождями: Ата-Мурат-ханом, Мухаммет-Вели, Билимом и Берды-Инглисом с хивинским царевичем Сейит Махмутом-Тёре осенью 1856 г. Аналогичные соглашения были подписаны позже в 1858 и 1859 гг. (МИТТ, 1938: 557-558, 583, 590, 593, 597, 598). Имеется множество документов, повествующих о связях хивинского ханства с жителями Ахала и Мерва, которые были заверены печатями текинских ханов и старейшин (Присоединение Туркмении, 1960: 233).

Побывавший на восточном побережье Каспия в 1819 г. Н. Муравьев отмечал, что все главные особы туркмен непременно имели свои печати (Путешествие, 1822: 39). Г.С. Карелин пишет, что 25 июля 1836 г. к нему на встречу приехал 17 летний Мамед-Али-хан, сын Мамед-Хана. Так как сам последний был болен, то на встречу был прислан его сын с доверенностью и печатью для утверждения бумаг (Карелин, 1883: 297).

Корреспондент британской газеты «Daily News» Эдмонд О' Донован отмечал, что мужчины туркмены презируют всякого рода украшения, кроме перстня с печаткой, который

носят вожди, в чьи обязанности входит приложение печати к различным документам (The Merv Oasis, 1883: 32). В 1881 г. текинский глава Махтум-Кулихан получил от Донована в подарок, изготовленный в Мешхеде, массивный золотой перстень в восточном стиле с голубым овальным камнем, известным как «Печать Сулеймана», с гравировкой полного имени и звания хана. Несколько подобных перстней Донован передал также в подарок правителю Мерва Гаджар-хану (1881-1885) (The Merv Oasis, 1883: 207, 214-215). Донован, желая склонить туркменских ханов Мерва, а также Чача, Мяне и Душака на сторону английской короны, попросил их написать соответствующее обращение. Документ этот был составлен и скреплен печатями ханов и ведущих членов меджлиса (The Merv Oasis, 1883: 222, 277, 296, 367). На рис. 1. видно,

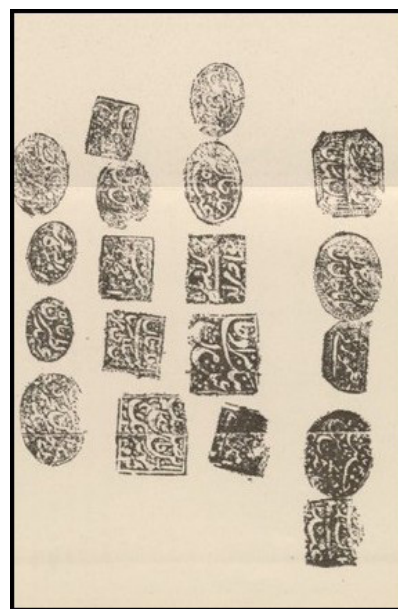

Рис. 1. Печати 19 ханов Мерва (Аман-Нияз-хана из колена Сычмаз рода Гараахмет, Баба-хана из колена Бег и др.) в письме к Доновану.

Fig. 1. Seals of 19 khans of Merv (Aman-Niyaz Khan from the tribe of Sichmaz of the Garaakhmet family, Baba Khan from the Beg tribe, etc.) in a letter to Donovan.

что печати имели круглую, овальную, четырехугольную и восьмиугольную формы.

Печатами наделялись также силы правопорядка. А. Борнс отмечал, что прибыв в город Балх, он со своей группой был встречен двумя туркменами в форме полицейских чиновников. Борнс заплатил им причитаемую пошлину и получил расписку, скрепленную печатью (Путешествие в Бухару, 1848: 338).

Печать имели и местные судья – кази. И.Ф. Бларамберг сообщает, что ёмутский глава Кият-бек (1754-1843) и старейшины заключили с купцом Герасимовым контракт, по которому они предоставили ему право осуществлять рыбный промысел в принадлежащих им водах Атрека и Гюргена. Контракт был заверен 26 июля 1836 г. печатью кази и самыми уважаемыми старейшинами (Бларамберг, 1978: 63).

Донован отмечал, что в Мерве кази назначаются ханами и старейшинами и обычно рассматривают вопросы юридического и экономического

характера. По прибытию в марте 1881 г. в Мерв Донован первым делом был представлен старому мулле, который являлся местным кази. Имя этого знающего законы ученого старика было Мулла Сапа (The Merv Oasis, 1883: 123, 329).

Этот мулла являлся родным братом правителя Мерва Гаджар-хана. Он носил белый тюрбан поверх туркменской шапки и считался главным духовным лицом Мерва. Ему было за восемьдесят лет. Принадлежал мулла к текинскому роду Топаз. Его племенная принадлежность такова: Теке – Сычмаз – Учруг (Уч уруг) – Топаз (The Merv Oasis, 1883: 122, 334, 405).

При первых контактах российских военных с туркменами от вождей требовалось, чтобы на письменных заявлениях и печатных билетах на право кочевания ставились их печати, подписи и отпечатки пальцев. Печати туркменских глав требовались и в моменты назначения над ними российских представителей (Присоединение Туркмении, 1960: 161, 169, 209).

Интересными представляются письма правителя Ахала Нур-Берды-хана (1826-1880), заверенные его персональной печатью. Имеется множество документов, где запечатлены также печати Махтум-Кули-хана, Дыкма-сердара (1825-1882), Сопы-хана, Худай-Берды-хана и других туркменских лидеров (Присоединение Туркмении, 1960: 2231, 308, 546).

1 января 1884 г. в Мерве состоялось общее собрание – Генгеш, на котором М. Алиханов, обратился к мервским ханам с просьбой принять власть русского императора. Это прошение нужно было закрепить подписями и печатами всех представителей народа. Документ этот покрывался печатами

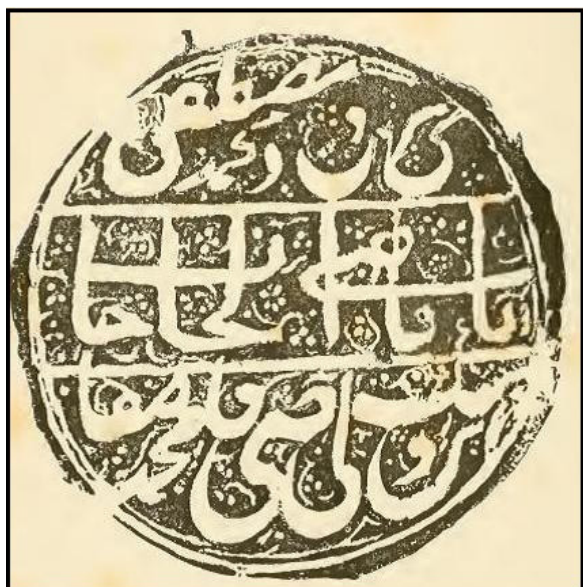

Рис. 2. Печать главного кази Мерва Мулла Сапа.
Fig. 2. Seal of the chief Kazi Merv Mullah Sapa.

до поздней ночи. В течение следующих дней число этих подписей и приложений увеличилось еще несколькими сотнями, так как во время обратного следования группы другие главы также просили приобщить к документам их имена. Всего набралось почти «с тысячью печатей и подписей» (Алиханов-Аварский, 1904: 117, 118, 121).

25 января 1884 г. мервская депутация прибыла в Ашхабад. Во главе группы стояли Сары-батыр (колено Багши), Майлы-хан (колено Сычмаз), Юсуп-хан (колено Векиль) и Мурат-хан (колено Бег). 30 января 1884 г. состоялось «Клятвенное обещание» мервской депутации в верности Российской империи, которое было закреплено подписями и печатями. 31 января указанные 4 хана и 24 уполномоченных старейшин приняли подданство Российской империи (Присоединение Туркмении, 1960: 698. 701-704). Здесь мы видим коллективное письмо с множеством печатей глав и старейшин Мерва.

После присоединения Мерва российский чиновник П.М. Лессар был направлен в Ёлётен к туркменам племени Сарык. В поездке его сопровождал начальник Тедженского приставства майор Махтум-Кули-хан. 7 марта местные ханы написали прошение с просьбой о принятии их в русское подданство, закрепив его печатями (Лессар, 1885: 13). В пути Лессар узнал, что чуть ранее сарыки, находясь в трудном положении, вынуждены были обратиться к персидским властям за помощью, где свое обращение также снабдили печатями. Эти письма Лессар видел самолично (Лессар, 1885: 26).

Ходатайство о принятии российского подданства было составлено и туркменами Среднего течения

Амударьи на имя туркестанского генерал-губернатора с более чем 100 печатями. Подобное обращение туркмен-эрсаринцев было составлено и на имя начальника Закаспийской области (Присоединение Туркмении, 1960: 400-401, 791).

В 1874 г. власти Закаспийского военного отдела стали наделять волостных управителей и аульных старшин своими печатями (Присоединение Туркмении, 1960: 146). Однако туркмены продолжали использовать свои печати до начала XX в. К примеру, в 1910 г. в прошении на имя К.К. Палена от населения родов Утамыш, Тогтамыш и Ялкамыш было приложено 42 подобных печатей (Переудина, 1981: 113). Подобным образом 3 июля 1907 г. старейшины племени Эрсари в письме на имя инженера подполковника Ермолаева указали свои печати. Похожую расписку 7 июля 1907 г. подтвердили своими печатями старейшины Байрам-Али Мургабского Государева имения (Кунин, 1950: 22).

Использование перстней-печатей имело применение и в культуре соседних народов. К примеру, перстни-печатки казахских султанов имели каплевидную форму, свидетельствующих об их принадлежности к сословию чингизидов. Печати старейшин имели четырехугольную, овальную или круглую форму. Перстни-печати изготавливались из серебра и хранились в деревянных шкатулках, выполненных в виде свернутых рогов архара (Шайгозова, Наурзбаева, 2023: 315).

Заключение

Исследователям туркменской культуры предстоит сделать еще многое для реставрации перстней-печатей. Некоторые весьма редкие экземпляры

подобных перстней имеются в областных музеях. Их необходимо учесть в общем регистрационном списке и систематизировать. Нужна их классификация по статусной принадлежности, способу ношения и практическому применению. Материалы архивных документов помогут выявить как форму печатей, так и смысловую нагрузку надписей их владельцев. По отпечаткам на документах можно будет реставрировать весьма ценные печатей видных личностей туркменской истории. Подобная

практика уже успешно прошла апробацию в соседних странах. Можно привести пример восстановления печати Абулхаир-хана старшего хана Старшей, Средней и Меньшей орд (ок. 1719-1748) по оттиску на документах того времени (В музее Актобе: URL). Подобным способом можно будет восстановить перстни-печати Нур-Берды-хана, Говшут-хана (1823-1878), Дыкма-сердара, Майлы-хана (1862-1896), Юсуп-хана (1865-1919) и других выдающихся личностей туркменской истории.

Литература

1. Алиханов-Аварский М., 1904. Закаспийские воспоминания 1881-1885 // Вестник Европы. № 9. С. 73-125.
2. Атаев С.Дж., 2020. Из истории почтовой службы у туркмен // Мәдени мұра. № 4 (91). С. 75-92.
3. Бламберг И.Ф., 1978. Воспоминания. М.: Наука. 357 с.
4. Брегель Ю.Э., 1961. Хорезмские туркмены в XIX в. М.: Издательство восточной литературы. 442 с.
5. Вамбери А., 2003. Путешествие по Средней Азии. М: Восточная литература. 320 с.
6. В музее Актобе появилась копия перстня-печати хана Абулхаира. [Электронный ресурс]. URL: <https://myseldon.com/ru/news/index/220331400>. (дата обращения: 14.10.2025).
7. Ганин А.В., 2019. «Наша туркестанская военная организация... вошла в соглашение с английским правительством». Доклад полковника И.М. Зайцева Войсковому атаману Оренбургского казачьего войска А.И. Дутову. 1919 г. // История. Ostkraft. Москва: Модест Колеров. № 2. С. 28-77.
8. Карелин Г.С., 1883. Путешествия Г.С. Карелина по Каспийскому морю // Зап. имп. Рус. геогр. об-ва по общ. Географии. СПб: Тип. Имп. Акад. наук. Т. 10. 497 с.
9. Кирчо Л.Б., 2020. Древнейшие печати Средней Азии (типология, материал, техника изготовления) // Записки Института истории материальной культуры РАН. СПб: ИИМК РАН. № 23. С. 24-36.
10. Кунин В.Н., 1950. Каракумские записки. Москва: Государственное издательство географической литературы. 168 с.
11. Лессар П.М., 1885. Юго-Западная Туркмения (земли сарыков и салоров). СПб: Типография А.С. Суворина. 80 с.
12. Мерв в древней и средневековой истории Востока II: культурные взаимодействия и связи. Тезисы докладов научной конференции. 1991. Ашхабад: Ылым. 68 с.
13. Материалы по истории туркмен и Туркмении. 1938. Т. 2. XVI-XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники. М.-Л.: Академия наук СССР. 700 с.
14. Переудина Н.В., 1981. Материалы сенаторской ревизии Туркестанского края 1908-1910 годов // История СССР. 1981. № 3. С. 109-119.
15. Присоединение Туркмении к России (сборник архивных документов). 1960. Ашхабад:

Изд. Академии наук Туркменской ССР. 824 с.

16. Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду от моря до Лагора с подарками великобританского короля и отчет о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию, предпринятом по предписанию высшего правительства Индии в 1831, 1832 и 1833 годах лейтенантом Ост-Индской компанейской службы, Александром Борнсом, членом Королевского общества. Часть вторая. [Из 3-х частей]. 1848. М.: Издание И.В. Голубкова. В Университетской типографии. 502 с.

17. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 годах, гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров. Ч. 1. 1822. Москва: в тип. Августа Семена. 179 с.

18. Ходжагельдыев А., 1973. Средневековые перстни с надписями // Памятники Туркменистана. 1973. № 2. С. 11-18.

19. Шайгозова Ж.Н., Наурзбаева А.Б., 2023. Краткая энциклопедия знаков и символов казахской культуры. Алматы: Казахский национальный научно-исследовательский институт. 320 с.

20. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news', 1883. New York: G. P. Putnam's Sons. Vol. II. 500 p.

References

1. Alikhanov-Avarskiy M., 1904. Zakaspiyskiye vospominaniya 1881-1885 [Transcaspian Memories 1881-1885] // Vestnik Evropy. № 9. Pp. 73-125. [in Russian].

2. Atdayev S.J., 2020. Iz istorii pochtovoy sluzhby u Turkmen [From the history of the postal service of the Turkmen] // Madeni mūra. № 4 (91). P. 75-92. [in Russian].

3. Blaramberg I.F., 1978. Vospominaniya [Memories]. M.: Nauka. 357 p. [in Russian].

4. Bregel Yu.E., 1961. Khorezmskiye turkmeny v XIX v. [Khorezm Turkmens in the 19th century]. M: Izdatelstvo vostochnoj literatury. 442 p. [in Russian].

5. Vamberi A., 2003. Puteshestviye po Sredney Azii [Journey through Central Asia]. M: Vostochnaya literatura. 320 p. [in Russian].

6. V muzeye Aktobe poyavilas kopiya perstnya-pechaty khana Abulkhaira [A replica of Khan Abulkhair's signet ring has appeared in the Aktobe museum]. [E-source]. URL: <https://myseldon.com/ru/news/index/220331400>. (Accessed: 14.10.2025). [in Russian].

7. Ganin A.V., 2019. «Nasha turkestanskaya voyennaya organizatsiya... voshla v soglasheniye s angliyskim pravitelstvom». Doklad polkovnika I.M. Zaytseva Voyskovomu atamanu Orenburgskogo kazach'yego voyska A.I. Dutovu. 1919 g. ["Our Turkestan military organization... entered into an agreement with the English government." Report of Colonel I.M. Zaitsev to the Military Ataman of the Orenburg Cossack Army A.I. Dutov. 1919] // Istoriya. Ostkraft. Moscow: Modest Kolerov. № 2. Pp. 28-77. [in Russian].

8. Karelin G.S., 1883. Puteshestviya G.S. Karelina po Kaspiyskomu moryu [Travels of G.S. Karelin on the Caspian Sea] // Zap. imp. Rus. geogr. ob-va po obshch. Geografii. SPb: Tip. Imp. Akad. nauk. Vol. 10. 497 p. [in Russian].

9. Kircho L.B., 2020. Drevneyshiye pechaty Sredney Azii (tipologiya, material, tekhnika izgotovleniya) [The oldest seals of Central Asia (typology, material, manufacturing technique)] // Zapiski Instituta istorii material'noy kul'tury RAN. SPb: IIMK RAN. № 23. Pp. 24-36. [in Russian].

10. Kunin V.N., 1950. Karakumskiy zapiski [Karakum notes]. Moskva: Gosudarstvennoye izdatelstvo geograficheskoy literatury. 168 p. [in Russian].

11. Lessar P.M., 1885. Yugo-Zapadnaya Turkmeniya (zemli sarykov i salorov) [Southwestern

Turkmenistan (lands of the Saryks and Salors)]. SPb: Tipografiya A.S. Suvorina. 80 p. [in Russian].

12. Merv v drevney i srednevekovoy istorii Vostoka II: kulturnyye vzaimodeystviya i svyazi [Merv in the ancient and medieval history of the East II: cultural interactions and connections]. Tezisy dokladov nauchnoy konferentsii, 1991. Ashkhabad: Ylym. 68 p. [in Russian].

13. Materialy po istorii Turkmen i Turkmenii [Materials on the history of the Turkmen and Turkmenistan]. 1938. T. 2. XVI-XIX vv. Iranskiye, bukharskiye i khivinskiye istochniki. M.-L.: Akademiya nauk SSSR. 700 p. [in Russian].

14. Pereudina N.V., 1981. Materialy senatorskoy revizii Turkestanskogo kraya 1908-1910 godov [Materials of the senatorial audit of the Turkestan region in 1908-1910] // Istoriya SSSR. 1981. № 3. Pp. 109-119. [in Russian].

15. Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii (sbornik arkhivnykh dokumentov) [The accession of Turkmenistan to Russia (collection of archival documents)]. 1960. Ashkhabad: Izd. Akademii nauk Turkmenskoy SSR. 824 p. [in Russian].

16. Puteshestviye v Bukharu: rasskaz o plavanii po Indu ot morya do Lagora s podarkami velikobritanskogo korolya i otchet o puteshestvii iz Indii v Kabul, Tatariyu i Persiyu, predprinyatom po predpisaniyu vysshego pravitelstva Indii v 1831, 1832 i 1833 godakh leytenantom Ost-Indskoy kompaney skoy sluzhby, Aleksandrom Bornsom, chlenom Korolevskogo obshchestva. Chast vtoraya ([Iz 3-kh chastey) [Voyage to Bokhara: an account of the voyage on the Indus from the sea to Lahore with gifts from the British king, and an account of the journey from India to Kabul, Tartary, and Persia, undertaken by order of the Supreme Government of India in the years 1831, 1832, and 1833, by Lieutenant Alexander Bornes, F.R.S., of the East India Company Service]. 1848. M.: Izdaniye I.V. Golubkova. V Universitetskoy tipografii. 502 p. [in Russian].

17. Puteshestviye v Turkmeniyu i Khivu v 1819 i 1820 godakh, gvardeyskogo generalnogo shtaba kapitana Nikolaya Muravyeva, poslannogo v sii strany dlya peregovorov [Journey to Turkmenistan and Khiva in 1819 and 1820, by Captain Nikolai Muravyov of the Guards General Staff, sent to these countries for negotiations]. Ch. 1., 1822. Moskva: v tip. Avgusta Semena. 179 p. [in Russian].

18. Khodzhageldiyev A., 1973. Srednevekovyye perstni s nadpisyami Medieval rings with inscriptions [Medieval rings with inscriptions] // Pamyatniki Turkmenistana. 1973. № 2. Pp. 11-18. [in Russian].

19. Shaygozova Zh.N., Naurzbayeva A.B., 2023. Kratkaya entsiklopediya znakov i simvolov kazakhskoy kultury [Brief encyclopedia of signs and symbols of Kazakh culture]. Almaty: Kazakhskiy natsional'nyy nauchno-issledovatel'skiy institut. 320 p. [in Russian].

20. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news', 1883. New York: G. P. Putnam's Sons. Vol. II. 500 p.

Атдаев С.Д.

Тарих және археология институты

Түрікменстан Ғылым академиясы

Ашхабад, Түрікменстан

e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

МӨР – XIX ҒАСЫРДАҒЫ ТҮРІКМЕН ҚОҒАМЫНДАҒЫ БИЛІК СИМВОЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақала түрікмен тарихнамасында осы күнге дейін арнайы зерттелмеген әрі ғылыми тұрғыдан өзекті мәселені талдауға арналған. Зерттеудің негізгі нысаны – XIX ғасырда түрікмен

хандары, рубасылары және сот өкілдері күнделікті іс жүргізу тәжірибесінде кеңінен қолданған мөрлер, дәлірек айтқанда, мөр сақиналары. Мөрлер түрікмен қоғамында өте ертеден қолданысқа еніп, архаикалық сипатын сақтаған күйі XX ғасырдың басына дейін үзілмей жеткені деректер арқылы байқалады.

Ғылыми міндеттерді шешу үшін автор қолда бар барлық материалдарды қамтыған: шенеуніктердің есептері, саяхатшылардың күнделіктері, мөр бедерлері көрініс тапқан сирек иллюстрациялар. Сонымен қатар ертерек кезеңдерден табылған археологиялық олжалар мен олардың ғылыми әдебиеттердегі интерпретациялары зерттеу барысын нақтылай түседі. Материалдың шектеулілігіне байланысты кешенді әдістеме ең дұрыс тәсіл ретінде қолданылды. Құжаттарды салыстыру және салыстырмалы талдау XIX ғасыр мөрлеріне тән ортақ белгілерді айқындап қана қоймай, олардың типологиялық ерекшеліктері мен нақты қызметтік жүктемесін анықтауға мүмкіндік берді. Мөрлерді түрікмен халқының материалдық әрі рухани мәдениетінің құрамдас элементі ретінде қарастыру – зерттеудің ғылыми жаңалығы болып табылады, себебі бұл мәселе осы уақытқа дейін түрікмен ғалымдары тарапынан жан-жақты зерттелмеген.

Кілт сөздер: таңба жүзік, хаттар, түрікмен, хандар, ақсақалдар, молдалар.

Дәйексөз үшін: Атдаев С.Д. Мөр – XIX ғасырдағы түрікмен қоғамындағы билік символы ретінде // Madeni Mura. 2025. № 4 (111). бб. 27-36 (орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.02>

Atdaev S.J.

Institute of History and Archeology
Academy of Sciences of Turkmenistan
Ashgabat, Turkmenistan
e-mail: serdar63atdaev@gmail.com

THE SEAL AS A SYMBOL OF POWER IN THE TURKMEN SOCIETY OF THE 19th CENTURY

Abstract. This paper explores a pressing topic that remains largely unexplored in Turkmen historiography. It focuses on 19th-century seals, or more specifically, signet rings, which were actively used by Turkmen khans, elders, and judicial officials in their daily work. Seals have long been used in Turkmen society and persisted, albeit in a rather archaic form, until the early 20th century.

To address this issue, the author utilized all currently available material: official reports, travel diaries, and rare drawings showing seal impressions. Archaeological finds from earlier periods and their interpretations available in

the scholarly literature will be of particular assistance in this regard. Given the paucity of available research material, a comprehensive research method was chosen as the only reliable and appropriate one. A comparison of documents and comparative analysis revealed common features inherent in 19th-century seals, as well as their specific characteristics and functional purpose. The examination of seals as an element of the material and spiritual culture of the Turkmen people represents a certain scientific novelty, as this issue has not previously been studied by Turkmen scholars.

Keywords: signet rings, letters, Turkmen, khans, elders, mullahs.

For citation: Atdaev S.J. The seal as a symbol of power in the Turkmen society of the 19th century // Madeni Mura. 2025. № 4(111). Pp. 27-36 (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.02>

Сведения об авторе:

Атдаев Сердар Джумаевич, кандидат исторических наук; ведущий научный сотрудник Института истории и археологии Академии наук Туркменистана, Ашхабад, Туркменистан.

ORCID: 0000-0002-7509-5513

Автор туралы мәлімет:

Атдаев Сердар Джумаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Түрікменстан Ғылым академиясы Тарих және археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Ашхабад, Түрікменстан.

ORCID: 0000-0002-7509-5513

Information about the author:

Atdaev Serdar, candidate of historical sciences; leading researcher at the Institute of History and Archeology of the Academy of Sciences of Turkmenistan, Ashgabat, Turkmenistan.

ORCID: 0000-0002-7509-5513

Археология/ Archaeology/ Археология

ГРНТИ 03.15

<https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.03>

***Махмудова В.¹, Алиев И.¹**

¹Институт археологии и антропологии
Национальная Академия наук Азербайджана
Баку, Азербайджан

*e-mail: vafa-mahmudova@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ УКРАШЕНИЯ, ОБНАРУЖЕННЫЕ В ПАМЯТНИКЕ ХЫНАЛЫГ ГУБИНСКОГО РАЙОНА

Аннотация. Религиозные обряды, погребальные обычаи и памятники древних людей являются ценным источником для изучения жизни и быта, хозяйства и духовной культуры древних людей. Археологические находки доказывают, что они совершали ритуалы, создавали различные культы и использовали талисманы из разных материалов, начиная с палеолитического периода. Например, существуют сотни фактов использования мориона, бирюзы, подвесных украшений агата (шева). Согласно поверью, негативные мысли человека выходят из его глаз, которые являются окном в мир, и это называется сглазом. Он считал, что единственный способ предотвратить и защитить себя – это столкнуться с ним лицом к лицу. Существует широко распространенное убеждение, что все, что напоминает глаз, которое дошло до наших дней и все еще сохраняет свою сущность, защищает людей от злых мыслей и сглаза.

Статья посвящена археологическим находкам из памятника Хыналыг Губинского района, среди которых особый интерес представляют украшения и амулеты с элементами «глазных бус». На основе анализа погребальных комплексов, обнаруженных в каменных ящиках и курганах, рассматриваются особенности материальной культуры, погребальных обрядов и элементы межрегионального обмена. Находки свидетельствуют о развитых культурных контактах, а также о стратегическом значении Хыналыга как горного перевала, связывавшего разные части Кавказа. Погребальные комплексы датируются V–VIII вв. н.э., демонстрируя устойчивость культурных традиций местного населения и влияние кавказских и дагестанских культур.

Ключевые слова: археологические раскопки, синий, морион, Хыналыг, каменные гробницы, артефакт, укрепление, глазные бусины.

Для цитирования: Махмудова В., Алиев И. Некоторые украшения, обнаруженные в памятнике Хыналыг Губинского района // Madeni Mura. 2025. №4 (111). С. 37– 47 (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.03>

Введение

Археологические находки доказывают, что существует вера в сглаз, в разум, начиная с эпохи неолита, когда для защиты от него использовались талисманы, изготовленные из различных материалов. Например, фактов использования подвесного украшения из мориона, бирюзы, шали насчитываются сотни (Махмудова, 2000:117-118). Согласно вере в Омаху, негативные мысли человека исходят из его глаз, которые являются его окном в мир, и это называется сглаз. Он был убежден, что единственный способ предотвратить это и защитить себя – смотреть в глаза друг другу. Широко распространено убеждение, что все, что напоминает глаз, дошло до наших дней и до сих пор сохраняет свою сущность, защищая людей от дурных мыслей и сглаза. Но почему эти камни голубые? Неужели камни с элементом бусинки-глаза всегда были представлены в этом цвете? Синий символизирует принцип защиты от прошлых времен до наших дней. Он – цвет неба.

Некоторые источники упоминают, что Чингисхан придавал большое значение защите от сглаза и, согласно преданию, пил воду из синего кувшина, принадлежавшего его отцу. Кроме того, в его распоряжении Верховному суду указывалось записывать судебные решения на бумаге синего цвета, а законы – на белой бумаге синими чернилами, после чего эти документы передавались из поколения в поколение. Украшения с элементами «глазных бус» также были обнаружены в ряде древних археологических памятников, зафиксированных на территории Азербайджана (Рағауева, 2006).

Материалы

и методы исследования

Материалом для данного исследования послужили археологические находки, обнаруженные в ходе полевых раскопок, проведенных в 2010-2012 гг. и в 2023 г. на территории Хыналыгского Государственного историко-архитектурного и этнографического заповедника. Основные раскопочные работы выполнялись на участках «Зангар (Хыналыг)», «Кима Лигебрис», а также на курганных и грунтовых могильниках, расположенных в 2 км к юго-востоку от современного села Хыналыг на правом берегу Гудьялчая, на высоте 1968–2300 м над уровнем моря.

Исследованный археологический комплекс включает каменные ящики, курганные погребения и сопутствующие хозяйственно-бытовые объекты. Особый интерес в контексте данной работы представляют предметы погребального инвентаря: бусы из пасты, агата и бронзы, амулеты с элементами «глазных бус», фрагменты оружия, украшения из золота и бронзы, а также предметы одежды (булавки, пряжки, диадемы). Часть находок происходит из целых погребальных конструкций, другая – из частично разрушенных или разграбленных могил.

Полевые исследования проводились с использованием стандартных археологических методик: шурфования, расчистки культурного слоя, фиксации стратиграфии, фотофиксации и камерального описания находок. Каждая погребальная структура документировалась посредством составления планов и профильных чертежей, лазерной съемки и привязки к GPS-координатам. Особое внимание уделялось сохранению контекста

расположения инвентаря относительно скелетного материала.

Камеральная обработка материала включала типологический и морфологический анализ украшений и амулетов, определение сырьевой базы, сопоставление с аналогичными образцами, известными на территории Кавказа, Северного Причерноморья и Ближнего Востока. Для минеральных материалов (морион, агат, стеклянная паста) применялись методы визуальной минералогической диагностики и сравнительного анализа. Определение отсутствия местных залежей мориона в Азербайджане проведено путем сопоставления археологического материала с геологическими данными о распространении кварцевых разновидностей в регионе.

Хронологическая атрибуция погребальных комплексов осуществлялась на основе совокупности признаков: типологии украшений, формы погребальных конструкций, характера бронзовых изделий, а также сравнительного анализа с синхронными памятниками Мингячевира, Габалы и других археологических комплексов Кавказа. Привлекались данные по погребальным традициям кавказских и дагестанских культур, что позволило проследить межкультурные связи и выявить элементы внешних влияний.

Анализ и результаты

Жители Хыналыга проживают на юге Кавказского хребта, в восточной части Кудьялчина, в селе Хыналыг. Жители Хыналыга называют свои деревни «катчш», а себя – «каттид». Согласно исследованиям российских и немецких лингвистов, в первой половине XIX века хыналыги, происходившие из албанских племен, входили в этническую группу

шахдаг. Хыналыг расположен на высоте примерно 2300 метров над уровнем моря. Население деревни поддерживало связь с соседними деревнями и районами по горным тропам вплоть до конца 60-х годов прошлого века. Самые тесные связи между жителями Хыналыга были в основном летом, с соседними Габалинским и Шамахинским районами, а в качестве транспортных средств использовались лошади и волы. Жители Хыналыга – верующие мусульмане. Люди со своими особыми традициями, одеждой и церемониями живут в домах особой архитектуры, построенных из гальки. При взгляде на структуру деревни становится очевидным, что древние и современные могилы, как правило, расположены вокруг деревни (Махмудова, 2010: 780).

Можно сказать, что в древние времена жителей Хыналыга хоронили в близлежащих местах, а затем кладбища расширялись по мере роста деревни. Очень интересно, что каллиграфы Хыналыга написали и раскрасили поверхности надгробий, сделанных из твердых и вулканических пород. Такие древние надгробия можно увидеть на кладбище, занимающем площадь около 40 гектаров. В Хыналыге насчитывается 210 домов и 160 исторических сооружений. В настоящее время в Хыналыге проживает 1905 человек. Точное число представителей этнической группы хыналыг, проживающих в Азербайджане, пока не определено.

Почти 250 человек – в селе Владимировка (Гулустан) Губинского района, около 120 – в селе Гарачай, 20 – в поселке Арабхан, 130 человек – в селе Дагли, 100 – в селе Алексеевка, 20 человек проживают в селе Нариманабад, 15 – в селе Игриг, 15 – в

селе Алибейкишлаг, 10 – в Барли, 100 человек – в селе КСК «Ашагы», около 100 – в Губе, 30 – в поселке Тимирязева, 20 – в поселке Гирмизи, по 10 – в селах Агбиль, Пирвахид, Хучалала, Дигах, Нугеди. Кроме этого 60 человек сейчас проживают в селе Вендам Габалинского района и 30 – в городе Габала, около 30 семей живут в Сумгайыте, 20 – в Баку. Около 50 семей потомков Хыналыга проживают в Москве, Уфе, Сургуте, Тюмени. Следует отметить один факт, что в XVII - XVIII веках несколько семей Хыналыга переехали в Агдашский район и поселились в селе Хынахлы [Əliyev, Ağayev, 2018: 28-36].

Религиозные ритуалы – это традиционный атрибут жизни. Наиболее тесные контакты хыналыгиты

осуществляли с соседними Габалинским и Шамахинским районами только в летние месяцы, а в качестве транспортного средства использовали лошадей и быков. Хыналыгцы – религиозная община правоверных мусульман. Народ хыналыг, у которого есть свои особые традиции, костюмы и обряды, живет в домах из речного камня с особой архитектурной структурой. Артефакты, относящиеся к первоначальному поселению в районе хыналыг, были найдены в раннем бронзовом веке. В 2010-2012 годах при поддержке Министерства культуры и туризма Азербайджанской Республики ведущим научным сотрудником Института археологии и этнографии НАНА, доцентом И.Н. Алиевым были

Рис. 1. Изображение облицовки надгробной плиты
Fig. 1. Image of burial master stone cladding

проведены археологические раскопки в местности Зангар, в результате которых было обнаружено древнее поселение под названием «Зангар (Хыналыг)» и курган эпохи средней бронзы. Курган располагается в 500 м к востоку от этого поселения. Были исследованы захоронения в каменных ящиках на древнем кладбище местного населения под названием «Кима Лигебрис», расположенном в 2 км к юго-востоку от Хыналыга, на правом берегу Гудьялчая, на высоте 1968 м над уровнем моря, на площади около 3 га (Рис.1). На древнем кладбище были найдены различные предметы утвари, украшения и оружие. Среди этих находок наиболее интересными для исследования являются украшения с элементом амулета – бусинами. Как известно, существующие бусины для глаз использовались в изображении божества. Следует отметить, что этот тип бус также встречается в памятниках Кавказа и Восточного Причерноморья. Исследовательские работы проводились также в археологических памятниках, как «Орта Тепе».

В могиле № 26 памятника были найдены черные бусины крупного размера (Рис.2). Края бусины

Рис 2. Амулеты с двумя «глазами»
Fig. 2. Amulets with two "eyes"

сопровождаются 4 четкими линиями светло-коричневого цвета. Боковые стороны бусины обведены вокруг выреза орнаментом из басмы. Диаметр отверстия составляет 4 мм. Размер бусины – 15 мм в диаметре и 10 мм в высоту. Эта бусина также выполнена в форме ушка. Из-за разграбления могилы № 29 анатомическое состояние костей было неполным, и в могиле было обнаружено лишь несколько агатовых и бронзовых бусин. Из могилы № 30, богатой несколькими археологическими материалами, были найдены висячее железное украшение в форме полумесяца, фрагменты ножей и наконечник копья (Рис.3). От

Рис 3. Могила № 30
Fig. 3. Grave No. 30

Рис 4. Могила № 31
Fig. 4. Grave No. 31

других захоронений и наземных бус оно отличается большим размером. Толщина бочкообразной бусины составляет 9 мм, а длина – 13 мм.

На скелете в этой могиле были обнаружены украшения и аксессуары для одежды из бронзы, а также золотые бусы. В гробнице выявлены две пары трёхрядных стеклянных бус с содержанием золота, а также многочисленные изящные бронзовые украшения в виде подвесок и булавок. Среди интересных находок следует отметить бронзовую пряжку, использовавшуюся в одежде. Она сохранилась в хорошем состоянии: часть крючка и крепления ремня уцелели, а на

Рис. 5. Могила № 32
Fig. 5. Grave No. 32

самом ремне имеются два отверстия.

Пряжка имеет слегка скошенную форму, её край полукруглый. Крупные бронзовые бусы, украшенные плетёным узором и декоративными завитками, также хорошо сохранились. Мы можем с уверенностью утверждать, что здесь присутствуют ножны для ножа.

Из могилы № 32, как над скелетом, так и из угла у ног, было извлечено значительное количество бусин (Рис.6). Как уже отмечалось выше, религиозные представления древних людей менялись

в разные эпохи. В наиболее ранние периоды объектами поклонения становились почти любые предметы, которые считались древними, редкими или впервые найденными. Например, жители Мугани использовали камень морион как в магических обрядах, так и для защиты от дурного глаза.

Морион (от лат. *morrosus* – «тёмный, мрачный») – это разновидность кварца чёрного или тёмно-коричневого цвета. В непрозрачных образцах лишь тонкие фрагменты камня могут слегка просвечивать, подобно обсидиану. В обработанном виде морион легко спутать с обсидианом, однако последний никогда не встречается в природе в форме кристаллов.

Данные о месторождениях мориона в Азербайджане и на Ближнем Востоке отсутствуют. Крупные залежи этого минерала известны на Украине, Мадагаскаре, в Казахстане, Канаде, США, Бразилии и России (Урал, Забайкалье, Северный Кавказ, Алдан). В Азербайджане имеются значительные запасы кварцевого песка, однако месторождений мориона нет. Стекольный песок содержит около 0,3% железа, тогда как морион – примерно 1,5%.

Исследования показывают, что ближайшие к Азербайджану месторождения мориона расположены на Северном Кавказе. Это позволяет сделать вывод, что представители раннеземледельческой культуры Азербайджана поддерживали контакты не только с населением Ближнего Востока, но и с племенами Кавказа.

Впервые упоминания о морионе встречаются у Плиния под названием «моморион», что соотносится с индийским вариантом – «прамнион». В

Рис. 6. Бусы, найденные в захоронении №10
Fig. 6. Beads found in Burial No. 10

России морион стал известен с момента разработки Уральских рудников, где он встречается вместе с аквамаринами и топазами. Источники сообщают, что в 1787 году первый директор Российской академии наук княгиня Екатерина Дашкова отправила из Екатеринбурга образец чёрного кварца, покрытого мелкими прозрачными горными кристаллами, для минералогического кабинета Академии.

В различных описаниях мориону приписываются магические и мифические свойства. Считается, что он обладает сильным защитным действием, охраняет от негативной энергии и магического воздействия, помогает концентрировать внимание, облегчает общение, придаёт уверенность, преобразует негативные эмоции в положительные, развивает прагматичное мышление и способствует преодолению стресса, гнева, тревожности, зависти и излишней эмоциональности.

Использование мориона в повседневной жизни восходит к Древнему Египту, где тонкие его пластины с бронзовыми окантовками

носили подобно современным солнцезащитным очкам. Морион считался камнем ведьм, жрецов, гадалок и колдунов, высоко ценился алхимиками. Он использовался как проводник в «иные миры», в практиках мысленного путешествия в прошлое и будущее, а также для установления контакта с потусторонними силами. Некроманты применяли его во время спиритических и мистических сеансов. В отдельных описаниях ему даже приписывается способность влиять на поведение нескольких человек одновременно. Знатоки каменных искусств утверждали, что в присутствии кристаллов мориона могут ослабевать пагубные зависимости, включая азартные игры. Минералу приписывали способность избавлять от страхов, фобий и тревог, помогать забывать болезненные воспоминания, поддерживать чувство стабильности и защищённости. В новейшее время морион получил широкое распространение как атрибут медитативных практик (Məmmədbəyova-Mehmandarova, 1993).

В могиле были обнаружены

бусины разного размера и цвета: изделия из пасты, агата, амулеты и различные минеральные камни. Бусины были разбросаны по всей площади захоронения. Помимо этого, были найдены бронзовый наконечник ножа, бирманская диадема с приплюснутыми концами, различные типы булавок, а также украшения и элементы одежды – браслеты, спиральные шнуры и пряжки.

Изучение этих материалов, а также результаты научных и камеральных исследований позволяют сравнить данный памятник с археологическим комплексом Мингячевира. Полученные находки свидетельствуют о значимых политических процессах, происходивших в регионе, и отражают материальные и культурные следы сасанидов, аланов и арабов. Можно с уверенностью утверждать, что территория Хыналыга была одним из ключевых горных перевалов, соединявших не только восточную и западную части современного Азербайджана, но и весь Передний Кавказ и Предкавказье в целом (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 1987: 89).

Закключение

Следует отметить, что в результате проведённой исследовательской работы были уточнены хронологические рамки основного объекта изучения – кималигабрийских памятников (Əliyev, 2023: 26). На основании анализа изученных захоронений и сопутствующего инвентаря можно уверенно установить, что погребальные комплексы датируются V-VIII веками

н. э. Материалы, полученные как в ходе ранних исследований, так и в процессе современных раскопок, свидетельствуют о долговременной устойчивости локальной культурной традиции и непрерывности её развития.

В то же время выявленный погребальный инвентарь и отдельные элементы обрядов позволяют проследить значительное влияние кавказской и дагестанской культур, проявляющееся начиная с V века до н. э. и сохраняющееся вплоть до VIII века н. э. Это указывает на интенсивные межкультурные контакты, характерные для региона на протяжении длительного периода.

Хыналыг на протяжении веков оставался важнейшим военно-стратегическим пунктом для народов Большого Кавказа и неоднократно становился свидетелем крупных исторических событий. Регион играл значительную роль в политических и военных процессах, происходивших между Римом и Парфией, Византией и Сасанидами, хазарами и арабами. Земля Хыналыга и сегодня хранит материальные и культурные свидетельства этих процессов.

Обнаруженные артефакты убедительно показывают, что жители Хыналыга поддерживали активные обменные и торговые связи, как с ближайшими, так и с отдалёнными регионами. Это свидетельствует о высокой степени включённости местного населения в транскавказские и ближневосточные культурно-экономические взаимодействия, что, безусловно, является важным итогом проведённого исследования.

Литература

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 1987. X cild. Bakı. 312 s.
2. Əliyev İ., Ağayev H., 2018. Xınalıq. Bakı: AFPoliqrAF. 64 s.
3. Əliyev İ., 2023. Xınalıq Dövlət Tarix-Memarlıq və Etnoqrafiya Qoruğu ərazisində 2023-ci ilin iyul-avqust aylarında aparılmış arxeoloji tədqiqatların hesabatı. Bakı. 89 s.
4. Махмудова В., 2000. Украшение из бирюзы и сердолика в неолитических погребениях Нахичеванского Кюльтепе. Международная научная конференция «Археология и Этнография Кавказа». Баку. С.117-118.
5. Махмудова В., 2010. Погребальный обряд раннеземледельческих племен Азербайджана. Киев. С. 779-783.
6. Мəmmədbəyova-Mehmandarova G., 1993. Xınalıq / Qobustan. № 1–2, Bakı. S.28–30.
7. Paşayeva M., 2006. Azərbaycanın qədim diyarı Xınalıq. Bakı: Azərnəşr. 214 s.

References

1. Azerbaijan Sovet Ensiklopediyası [Azerbaijan Soviet Encyclopedia]. 1987. X cild. Bakı. 312 p. [in Azerbaijan]
2. Aliyev I., Agayev H., 2018. Hynalyq [Hynalyq]. Baku: AFPoliqrAF. 64 p. [in Azerbaijan]
3. Aliyev I., 2023. Xynalıq Dövlət Tarix-Memarlıq və Etnoqrafiya Qoruğu ərazisində 2023-ci ilin iyul-avqust aylarında aparılmış arxeoloji tədqiqatların hesabatı [Report on the archaeological investigations conducted in July–August 2023 in the territory of the Xynalıq State Historical-Architectural and Ethnographic Reserve]. Baku. 89 p. [in Azerbaijan]
4. Mahmudova V., 2000. Ukrashenie iz biryuzy i serdolika v neoliticheskikh pogrebeniyakh Nakhichevanskogo Kyultepe [Turquoise and carnelian ornament in Neolithic burials of Nakhchivan Kultepe]. Mezhdunarodnaya nauchnaya konferenciya «Arkheologiya i etnografiya Kavkaza». Baku. Pp.117-118. [in Russian]
5. Mahmudova V., 2010. Pogrebalnyj obryad rannezemledelcheskikh plemen Azerbajdzhana [Funerary rites of the early agricultural tribes of Azerbaijan]. Kiev. Pp. 779-783. [in Russian]
6. Mammadbayova-Mehmandarova G., 1993. Hynalyq [Hynalyq] / Qobustan. № 1-2, Baku. Pp.28–30. [in Azerbaijan]
7. Pashayeva M., 2006. Azerbayzhanyň qadim diyary Hynalyq [The ancient land of Hynalyq of Azerbaijan]. Baku: Azarnashr. 214 p. [in Azerbaijan]

Махмудова В.¹, Алиев И.¹

¹Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясы
Археология және антропология институты
Баку, Әзірбайжан
e-mail: vafa-mahmudova@mail.ru

ГУБИН АУДАНЫНЫҢ ХЫНАЛЫҒ ЕСКЕРТКІШІНЕН ТАБЫЛҒАН КЕЙБІР ӘШЕКЕЙ БҰЙЫМДАР

Аңдатпа. Ежелгі адамдардың діни әдет-ғұрыптары, жерлеу рәсімдері мен мәдени ескерткіштері олардың өмір салтын, тұрмыс-тіршілігін, шаруашылығын және рухани мәдениетін зерттеуде құнды дереккөзі болып табылады. Археологиялық деректер палеолит дәуірінен

бастап түрлі материалдардан жасалған тұмарлар, культтік нышандар мен ритуалдық заттарды қолданғанын дәлелдейді. Мәселен, морион, көгілдір тас (бирюза), агаттан жасалған аспалы әшекейлер (шева) секілді бұйымдардың кең таралғанын айғақтайтын жүздеген дерек бар. Сенім бойынша, адамның теріс ойлары оның жан дүниесінің «терезесі» саналатын көз арқылы сыртқа шығып, бұл құбылыс «көз тию» деп аталған. Теріс әсерді сөйілтудің және өз-өзін қорғасаудың жалғыз жолы – оған тура қарсы тұру деп есептелген. Көзіне ұқсайтын кез келген нысанның адамды жаман ой мен көз тиюден қорғайды деген ұғым бүгінге дейін сақталып келе жатқан кең тараған наным.

Бұл мақала Губа аймағындағы Хыналыг ескерткішінен табылған археологиялық материалдарға арналды. Әсіресе «көзді моншақ» элементтері бар әшекейлер мен тұмарлар ерекше назар аудартады. Тас жәшіктер мен қорғандардан табылған жерлеу кешендерін талдау негізінде материалдық мәдениеттің, жерлеу рәсімдерінің және өңіраралық алмасудың ерекшеліктері қарастырылады. Табылған материалдар дамыған мәдени байланыстарды, сондай-ақ Кавказдың әртүрлі бөліктерін жалғаған тау асуы ретіндегі Хыналыгтың стратегиялық маңызын көрсетеді. Жерлеу кешендері б.з. V–VIII ғасырларына жатады және жергілікті халықтың мәдени дәстүрлерінің тұрақтылығын, сондай-ақ кавказдық және дағыстандық мәдениеттердің ықпалын айқын бейнелейді.

Кілт сөздер: Археологиялық қазбалар, көк түс, морион, Хыналыг, тас жәшіктер, артефакт, бекініс, көзді моншақтар.

Дәйексөз үшін: Махмудова В., Алиев И. Губин ауданының Хыналыг ескерткішінен табылған кейбір әшекей бұйымдар // Madeni Mura. 2025. № 4(111). бб. 37- 47 (орыс.) DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.03>

***Mahmudova V.¹, Aliyev I.¹**

¹Institute of Archaeology and Anthropology
National Academy of Sciences of Azerbaijan
Baku, Azerbaijan

*e-mail: vafa-mahmudova@mail.ru

SOME ORNAMENTS DISCOVERED AT THE HYNALYQ SITE IN THE GUBA DISTRICT

Abstract. Religious rituals, funerary customs, and monuments of ancient peoples provide valuable insight into their daily life, economy, and spiritual culture. Archaeological evidence shows they performed rituals, practiced various cults, and used talismans made from materials such as morion, turquoise, and agate (sheva) dating back to the Paleolithic period. According to belief, negative thoughts leave the body through the eyes, the so-called evil eye. It was thought that objects resembling an eye, which have survived to the

present day, protect against evil thoughts and the harmful effects of the evil eye.

This article focuses on archaeological finds from the Hynalyq site in the Guba district, with particular attention to ornaments and amulets featuring “eye bead” elements. Based on the analysis of burial complexes discovered in stone boxes and kurgans, the study examines features of material culture, funerary practices, and elements of interregional exchange. The findings reflect well-developed cultural contacts and highlight the strategic importance of Hynalyq as a mountain pass connecting different parts of the Caucasus. The burial complexes are dated to the 5th–8th centuries CE, demonstrating the stability of local cultural traditions and the influence of Caucasian and Dagestani cultures.

Keywords: archaeological excavations, blue, morion, Hynalyq, stone tombs, artifact, reinforcement, eye beads.

For citation: Mahmudova V., Aliyev I. Some ornaments discovered at the Hynalyq site in the Guba district// Madeni Mura. 2025.№ 4(111). Pp. 37- 47 (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.03>

Сведения об авторах:

Махмудова Вафа, доктор исторических наук, профессор, Институт археологии и антропологии Национальной академии наук Азербайджана, Баку, Азербайджан.

Алиев Идрис, доктор философии по истории, доцент, Институт археологии и антропологии Национальной академии наук Азербайджана, Баку, Азербайджан.

Авторлар туралы мәліметтер:

Махмудова Вафа, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясының Археология және антропология институты, Баку, Әзірбайжан.

Әлиев Идрис, тарих ғылымдарының докторы, доцент, Әзірбайжан Ұлттық Ғылым академиясының Археология және антропология институты, Баку, Әзірбайжан.

Information about the authors:

Makhmudova Vafa, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Archeology and Anthropology of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan.

Aliiev Idris, PhD in History, Associate Professor, Institute of Archeology and Anthropology of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan.

Тарих/ History/ История

<https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.04>

ҒТАМП 03.91.00

Артықбаев Ж.О.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

e-mail: socantropology@mail.ru

ӘЛ-ИДРИСИ (XII ғ.) КАРТАСЫ ЖӘНЕ ОНЫ ТӘПСІРЛЕУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Мақала XII ғасырдың көрнекті араб ғалымы, географ әрі картографы Мұхаммед әл-Идрисидің «Нузхат әл-мұштақ фи-ихтирак әл-афақ» және «Сурат әл-Ард» еңбектерін тарихи-географиялық және археолингвистикалық тұрғыдан кешенді талдауға арналған. Еуразия кеңістігін сипаттайтын бұл еңбектер ортағасыр дәуіріндегі географиялық танымның шыңы болып саналады және қазіргі Қазақстан аумағына тікелей қатысты құнды мәліметтер береді. Зерттеу мақсаты – әл-Идрисидің сипаттамаларындағы Түркістан, Исфиджаб, Тараз, Ертіс, Сарыарқа және Каспий өңірлеріне байланысты деректерді қазіргі географиялық атаулармен салыстырып, оғыз, қарлұқ, кимек және тоғызғыз тайпаларының тарихи қоныстану аумағын анықтау. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи, деректанулық, картографиялық және археолингвистикалық әдістер кешені қолданылды. Нәтижесінде Асғарун, Марғар, Руза, Ғаған сияқты көне топонимдердің этимологиясы мен кеңістіктік локализациясы нақтыланып, Қазақстанның ортағасырлық тарихи географиясын реконструкциялаудың жаңа дерекнамалық және әдіснамалық негіздері жасалды. Автор әл-Идрисидің картасы мен мәтіндік сипаттамаларын талдай отырып, түркі тайпаларының этникалық шекаралары мен мәдени-өркениеттік өзара байланыстарын анықтайды. Мақалада сондай-ақ араб географиялық дәстүрі мен Птолемей картографиялық мектебінің ықпалы қарастырылып, әл-Идрисидің еңбегі сол дәуірдің кеңістік моделін қалыптастырған әмбебап дереккөз ретінде бағаланады. Әл-Идриси мұрасы Қазақстанның тарихи ономастикасы мен кеңістік жадын зерделеуде, ортағасырлық этникалық және мәдени ландшафты қалпына келтіруде айрықша ғылыми-танымдық маңызға ие.

Кілт сөздер: Әл-Идриси, тарихи география, ортағасырлық картография, топонимия, оғыздар, қарлұқтар, қимақтар, Сарыарқа, Каспий теңізі.

Дәйексөз үшін: Артықбаев Ж.О. Әл-Идриси (XII ғ.) картасы және оны тәпсірлеу мәселесі // Мәдени мұра. 2025. №4 (111). бб. 48-70 (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.04>

Кіріспе

Еуразия тарихында «Халықтардың ұлы қоныс аударуынан» кейін басталатын ортағасыр дәуірі ерекше орын алады. Бұл кезеңді зерттеуде түркі-моңғол халықтарының өз шежіре-дастандарымен және жазба әдебиетімен қатар, араб географиялық әдебиетінің де орны зор. Белгілі дәрежеде исламның алғашқы дүмпуімен байланысты пайда болған «әлемді игеру» идеясы осы дәуірде араб интеллектуалдық ортасына ерекше ықпал етті. Әлемнің әр түкпіріне аттанған араб саяхатшылары, саудагерлерімен қатар ғалымдар да өз еңбектерінде Еуразияны, соның ішінде Орталық Азияның жер бедері мен жер-су атауларын сипаттап, оларды карталарға түсірді.

Осы географиялық әдебиеттердің ішінде біздің аумағымыз үшін аса маңызды әрі танымдық деректердің қомақты мол қоры болып табылатын еңбектердің бірі – әл-Идрисидің «Нузхат әл-муштак фи ихтирак әл-афак» («Аймақтарды аралап қажыған адамның көңіл көтеруі») атты шығармасы және оған қоса жасалған «Сурат әл-Ард» («Жер бейнесі») атласы. Әбу Абдаллах ибн Мұхаммед әл-Идриси 1100 жылы Мароккода әмірлер әулетінде дүниеге келген. Ол Кордовада (Испанияның оңтүстігі) білім алып, біраз жыл Кіші Азияны аралап, кейін Сицилияға қоныстанған. 1165 жылы Мароккода қайтыс болған. Әл-Идрисидің «Нузхат әл-муштак» кітабы мен «Сурат әл-Ард» атласы, бір жағынан, компилятивті еңбек болса, екінші жағынан, ұжымдық сипатқа ие. Өйткені ол түрлі саяхатшылардың жазбалары мен карталарына негізделген.

Ортағасырларда осындай әлемдік карталарды жасау аса өзекті іс саналды және мұндай жобаларды билеушілердің өздері қолдап отырды. Сицилия королі

II Роджер (1098–1154) де осы идеяны жүзеге асыруға мүдделі болып, әл-Идрисидің жұмыс тобына 1154 жылға дейін қолдау көрсетіп отырған. «Нузхат әл-муштак» еңбегінде ғалым Еуропа, Азия және Африка елдерін сипаттайды. Араб әлеміне жақын аймақтар туралы мәліметтер неғұрлым нақты болса, сол кеңістіктен алыстаған сайын деректердің дәлдігі төмендей түседі.

Әл-Идрисидің «Нузхат әл-муштак» және «Сурат әл-Ард» еңбектерінде белгілі аумақтардың климаттық сипаттамасы, өзен, теңіз, тау мен кезеңдер туралы деректер беріледі. Ол жер кеңістігін Птолемей дәстүрімен жеті ықылымға (климатқа) бөліп қарастырады. Әр ықылым өз кезегінде он көлденең бөлікке бөлінген. Біздің зерттеуіміз үшін ғалым сипаттаған қазіргі қазақ жеріне тікелей қатысы бар төртінші ықылымның 8,9,10-бөліктері мен бесінші ықылымның 7,8,9,10-бөліктері айрықша қызығушылық тудырады. Дегенмен әл-Идрисидің еңбегі мен картасын тәпсірлеу оңай емес. Біріншіден, ол өз еңбегінде түрлі деректерді, соның ішінде күмәнділерін де пайдаланған, яғни еңбек компилятивті сипатта. Екіншіден, бірқатар жер-су атаулары араб тіліне аударылған немесе бастапқы нұсқасында қате жазылған. Осы себепті әл-Идриси еңбектерін толық тәпсірлеу бүгінгі күні қиындық туғызады. Бұл зерттеудің басты мақсаты – осы құнды дереккөзді ғылыми тұрғыдан түсіндіруге және тәпсірлеуге кілт табу.

Әл-Идрисидің қазақ жерін сипаттаған еңбектерін тәпсірлеу барысында біз оның орыс және қазақ тілдеріндегі аудармаларын қатар қолданамыз (История Казахстана в арабских источниках, 2010: 101-127; Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016: 70-121).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеудің басты дереккөзін XII ғасырдағы араб ғалымы, географ әрі картограф Мұхаммед әл-Идрисидің «Нузхат әл-муштақ фи-ихтирак әл-афақ» («Аймақтарды аралап қажыған адамның көңіл көтеруі») атты энциклопедиялық еңбегі мен соның негізінде жасалған әйгілі «Сурат әл-Ард» («Жер бейнесі») картасы құрайды. Бұл еңбек Орта ғасыр дәуіріндегі Еуразия құрлығы туралы ең толық және құрылымдық сипаттамалардың бірі болып табылады. Онда қазіргі Қазақстан аумағына тікелей қатысты ондаған географиялық, этникалық және топонимиялық мәліметтер келтірілген.

Сонымен қатар, зерттеу жұмысы барысында Қазақстанның ортағасырлық тарихына арналған араб дереккөздерінің жинақтары (История Казахстана в арабских источниках, 2010; Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016), С.Г. Агаджановтың оғыз-қыпшақ кезеңіне арналған зерттеулері (Агаджанов, 1969), академик Ә.Х. Марғұланның археологиялық және тарихи-географиялық еңбектері (Марғұлан, 1978), Ж.Е. Смаилов (Смаилов, 1997) пен А. Артықбаевтың (Артықбаев, 2023) ғылыми ізденістері пайдаланылды. Сонымен бірге, әл-Идриси еңбектерінің орыс және еуропалық тілдерге жасалған салыстырмалы-аудармалық нұсқалары мен аннотациялары деректанулық негіз ретінде қолданылды.

Зерттеу әдістемесі көпқырлы сипатта болды. Біріншіден, салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы әл-Идрисидің сипаттаған аймақтық нысандары қазіргі Қазақстанның географиялық шекараларымен салыстырылды. Екіншіден, деректанулық талдау әдісі арқылы араб мәтіндерінің әртүрлі

аудармалары мен тәпсірлеріндегі айырмашылықтар ескерілді. Үшіншіден, картографиялық және археолингвистикалық әдістер кешені қолданылып, көне атаулардың тарихи-географиялық контексті мен кеңістіктік локализациясы анықталды.

Сонымен қатар, зерттеу барысында лингвистикалық сәйкестендіру, тарихи-географиялық реконструкция, мәтіндік корреляция және интертекстуалдық талдау тәсілдері біріктіріле қолданылды. Бұл әдістердің үйлесімділігі Қазақстан аумағындағы ортағасырлық этникалық және саяси құрылымдардың кеңістіктік бейнесін әл-Идриси деректері негізінде ғылыми тұрғыдан қайта қалпына келтіруге мүмкіндік берді.

Әл-Идрисидің географиялық мұралары туралы зерттеулердің тарихы XIX ғасырдың екінші жартысынан бастау алады. Еуропалық шығыстанушылар Р. Доози, М. Амари, М. Конде, К. Константин секілді ғалымдар алғаш болып «Нузхат әл-муштақ фи ихтирак әл-афақ» еңбегінің қолжазбалық нұсқаларын жинап, латын және француз тілдеріне аударған. XX ғасырдың басында неміс және орыс зерттеушілері әл-Идриси жасаған «Сурат әл-Ард» картасының мазмұнын талдап, оны Птолемей мен әл-Хаукал, әл-Бакри еңбектерімен салыстырды.

Кеңестік дәуірде ортағасырлық араб географтарының еңбектері арқылы түркі халықтарының тарихи географиясын зерделеуге ерекше көңіл бөлінді. Сол кезеңде

С.Г. Агаджановтың «Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв.» (Агаджанов, 1969) еңбегі әл-Идриси деректеріндегі оғыз-қыпшақ дәуірін реконструкциялауда маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар академик Ә.Х. Марғұланның археологиялық және

этнографиялық еңбектері (Марғұлан, 1978), В.В. Бартольдтың классикалық зерттеулері түркілердің тарихи кеңістігін анықтауда іргелі база болды.

Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде әл-Идриси мұрасына деректанулық және картографиялық тұрғыдан жаңаша көзқарас қалыптасты. Ж.Е. Смаиловтың (Смаилов, 1997) локализациялық талдаулары, А. Артықбаев пен Ш. Илиясованың (Артықбаев, 2016) археолингвистикалық зерттеулері, сондай-ақ «Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері» (История Казахстана в арабских

источниках, 2010; Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016), жинақтары бұл бағытты жаңа деңгейге көтерді.

Талдау

Түркістан өңірі

(Төртінші ықылымның сегізінші бөлігі)

Әл-Идриси «Нузхат әл-муштак фи-ихтирак әл-афак» кітабының төртінші ықылымының сегізінші бөлігіне арналған тарауында былай делінеді: «Хорасан мен Мауараннахр өзендері (Амудария және Сырдария), сондай-ақ Ферғана, Усрушана, Шаш, Илақ, Фараб

Сур.1. Мұхаммед әл-Идрисидің «Сурат әл-Ард» картасы (1154 ж.)

Fig.1. The Map of the World «Surat al-Ard» by Muhammad al-Idrisi (1154)

қалаларын, әл-ағзаз (тоғыз оғыз) елін қамтиды». Бұл жерде автордың тоғыз оғыздарды неге Орта Азия-Түркістан қалаларының қатарына қосып отырғаны жөнінде ойлану керек. Тарихи әдебиетте тоғыз оғыздарды ұйғыр деп қабылдайды, біз де осы пікірді қолдаймыз. Бұл тұста әңгіме тоғыз оғыз-ұйғырлардың осы кезеңде Шығыс Түркістан аймағына қоныстануына қатысты деп есептейміз. Автордың «Аталмыш аймақтардың әрқайсысында гүлденген және атақты қалалардың орталықтары орналасқан» деген тұжырымы осының дәлелі.

Одан әрі әл-Идриси Шаш пен Илақ өңірі туралы жазады. Оның мәліметінше, бұл алқаптың «ендік көлемі екі күндік, бойлық көлемі үш күндік жол» (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016:71). Ғалымның айтуынша, бүкіл Мәуреннахрда қалалар мен ауылдардың, ғимараттардың көптігі жағынан Шаш пен Илаққа ұқсас елді мекен жоқ. Осы тұста автор «Исфиджаб пен Шашқа жапсарлас орналасқан, әл-Қилас атауымен белгілі, таусыз-қырсыз жазық даладағы «Баба әл-Хадид» қақпасы туралы жазады. Бұл сипаттама Сайрам маңындағы қасиетті орындардың бірі – Қарамұрт қышлағындағы Кален баппен байланысты болуы мүмкін (Артықбаев, 2023).

Әл-Идриси Шаш, яғни қазіргі Ташкент өңіріндегі қалаларды сипаттай келе: «Илақ қалалары Шашқа оңтүстік жағынан көршілес әрі жақын орналасқан. Бас қаласы Тункас атауымен белгілі. Қалалары: Сакакас, Банжахаш, Нукас, Балаян, Такас, Арбалых, Намузлағ, Хамрак, Нужакас, Каһасим, Дахкас, Харханкас», - деп көрсетеді. Автор Илақ деп қазіргі Әнгрен (Ахангаран) өзені бойында орналасқан қалалық аймақты атайды. Алайда мұнда бір қарама-

қайшылық бар. Оның жазуынша, «Тункас қаласы мен базарлары Барақ өзенінің жағасын бойлай орналасқан». Зерттеушілердің пікірінше, Барақ – бүкіл Ташкент өңірі суын пайдаланып отырған қазіргі Шыршық өзені (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016:72). Басқа ортағасырлық деректерде Шыршық атауы «Түрік дариясы» деп те аталады. Қалай болғанда да, әл-Идриси картасында Әнгрен мен Шыршық нақты жіктелмеген.

Бұдан әрі автор: «Тункас жерінің бір бөлігі Исфиджаб аймақтарымен жапсарлас жатыр. *Исфиджаб* – халқы көп, жердің жазық бөлігінде орналасқан қала. Құрамында Будахкас, Субаникас, Тараз, Атлах, Шалжы, Кедер, Суткенд, Шауғар, Сабран, Уасидж атты қалалар бар», - деп жазады.

Бұл қалалардың көпшілін қазіргі топонимияға қарап локализациялауға болады, дегенмен Субаникас сияқты түсініксіз атаулар да кездеседі. Әл-Идриси осы қаланы «Канджида аймағының бас қаласы» дейді. Біздіңше, «Канджида» қазіргі Қазығұрт аймағы болуы мүмкін. Осы болжамды негізге алсақ, Субаникасты да орналасуын анықтау жеңілдейді.

Әл-Идрисидің «Кедер болса, Барабтың бас қаласы, Уасидж да Бараб құрамына кіреді» деген дерегі өте маңызды. Біріншіден, бұл жерде «Бараб» жеке аймақ атауы ретінде берілген. Бұл біздің Бараб атауы ортағасырларда «орманды дала» деген ұғымды білдіреді деген ғылыми жорамалымызды растай түседі (Артықбаев, 2023: 170-182). Автордың өзі де оны «егінді-тоғайлы жер» деп сипаттайды. Екіншіден, ортағасырлық Отырар қаласының бір атауы «Кедер» болуы әбден мүмкін.

«Нузхат әл-муштак» кітабындағы

«Сабран – оғыздар бітім жасасқан кезде келісім мен сауда-саттық үшін жиналатын орын» деген дерек те назар аударарлық. Біздің ойымызша, Сауран ежелден Түркістанның ірі шаруашылық орталықтарының бірі болған, сондықтан атаудың этимологиясын да осы бағыттан іздеген дұрыс.

Ұлы географ Тараз туралы: «Тараз қаласы – мұсылмандардың сауда орталығы. Түркілер мен Тараз мұсылмандарының арасын бөліп тұрған бекіністер бар», - деп жазады. Бұл жерде әңгіме Тараздан солтүстікке қарай қоныстанған қарлұқтар туралы болып отыр.

Сонымен, егер Сауран аймағын оғыз иелігі ретінде қарастырсақ, Тараз өңірі қарлұқтардың ықпалында болған деген қорытынды жасауға болады.

Әл-Идриси осы тарауда Шаш дариясын (Сырдарияны) Ходжендтен бастап Хорезм теңізіне дейін (*Жаңа кент – әл-Қарийа әл-Хади*) бойлай сипаттайды. Біз осы шолудағы географтың сүйенген деректері нақты деп есептейміз. Дегенмен қазақ шежіресі қазіргі тәпсірлерге бірсыпыра дерек бере алады. Мысалы, автор: «Кенд қаласы Ходжендтен үш миль * (*бұл жерде миль – 2 шақырымдай жер, фарсақ – шамамен 6-7 шақырым, мархала – бір көш, яғни 25-30 шақырым) жерде орналасқан. Үлкен, әсем қала. Жерінің барлығын жүзім ағаштары мен бау-бақшалар алып жатыр. Кенд бау-бақшалары мен үйлері тығыз орналасқан, орталық қала. Мешіті қала ішінде», – деп сипаттайды. Қазақ шежіресінде Ходжентті, әдетте, «Қожа кент» деп атайды.

Қарлұқ елі

(Төртінші ықылымның тоғызыншы бөлігі)

«Негізінде төртінші ықылымның тоғызыншы бөлігі қарлұқ хақаны мен

қарлұқ түркілерінің қалаларының бір бөлігін, Рузан мен Йалан, Төменгі Барсхан қаласын, халажылар жерін және ондағы қалалар мен өзендерді, қамалдарды және қимақтар елінің кейбір өңірлерін қамтиды. Біз қолда бар дерекке сүйене отырып, бұл жерлер туралы алдыңғы тарауда баяндағанымыздай сөз етеміз» деп бастайды бұл тарауды әл-Идриси.

Өкінішке орай мәтін басталмай жатып қарама-қайшылық байқалады. Автор қарлұқтар туралы жазатынын айта келе, әрі қарай «Ахсикастан (Ахсикент – Ж.А.) тоғыз оғыз қалаларының бірі Қарантияға алып баратын жол бағытын баяндаймыз» дейді. «Қарантия» атауының нақты локализациясы әлі күнге дейін даулы. Б.Е. Көмеков пен О. Караев сияқты зерттеушілер оны Алакөл ойпатына орналастырады (Караев, 1968:56; Кумеков, 1972: 72). Алайда Алакөл жағалауы маңынан ортағасырлық қалашық ізі әзірше табылған жоқ. Біздің есебімізше Қарантия қаласы Қорғалжын-Теңіз су айдынының солтүстік жағалауына, Нұра өзенінің сағасына орналасқан ортағасырлық Бытығай қалашығына сәйкес келеді (Артықбаев, 2014: 34-41).

Әл-Идриси бойынша «Қарантия қаласы Ғаған (Гаган) деп аталатын үлкен көлдің жағасында орналасқан. Көлдің бойлық көлемі алты күндік, ендік көлемі бір жарым күндік жол. Қарантия билеушісі қуатты, төзімді, қол астында жауынгерлері бар, халқы көп, жылқы өсіретін және құралайды көзге атқан мергендерімен танылған. Қарантиядан қимақ (кемек Ж.А.) билеушісінің қаласына дейінгі арақашықтық – 24 мархала. Бұл жолдың бағыты батыстан шығысқа қарай» (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016: 78).

Бұл жерде бір күндік керуен

жолының өлшемі-мыс делінетін араб мархаласы нақты уақыт бірлігі емес екенін білген дұрыс. Еуразия кеңістігінде керуендердің тәулігіне 46 шақырым жылдамдықпен жүре алмайды. Жүрген күннің өзінде де, мысалы Бетпақдалада олар бірнеше күн тынығып отырған. Сондықтан әл-Идрисидің 24 мархала дегенін 25-30 шақырымға көбейткенде шамамен 700 шақырымдық аралық шығады. Бұл Қорғалжын-Теңіз маңынан қимақтар орталығы болған Орта Ертіске дейінгі қашықтыққа сәйкес келеді.

Ғалым әрі қарай былай жазады: «Ғаған деп аталатын аталмыш көлдің батысында Ғаған қаласы орналасқан. Қарантия мен Ғаған арасы 6 мархала. Ғаған табиғи байлығы көп, берекелі қала. Бұл қалада жібек киімдерді жасаудың өзіндік тәсілдері бар. Малдың жүнінен керемет киім түрлерін тігеді. Түркі көпестері бұл киімдерді көптеп артып, түркі қалаларының барлығына апарып саудалайды» дейді. (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016:79). Б.Е. Көмеков бұл Гаган қаласын Алакөл аймағының оңтүстік-шығыс жағасындағы Көктұма ауылы маңына орналастырады (Көмеков, 1972:108). Дегенмен біз Есілдің орта ағысындағы ортағасырлық қалалар тобына назар аударған жөн деп есептейміз. Дереккөзде Ғаған/Гаган қаласынан Дамурияға дейінгі аралық батысқа қарай төрт күн деп көрсетілген. Осы шамамен қарастырсақ, Қорғалжын-Теңіз маңындағы қалалардан Есіл бойындағы Ор (Оркөшегі) қаласына дейінгі қашықтық дәл осы мөлшерде шығады. Оркөшегі қалашығы қазіргі Ақмола облысының Жарқайың ауданындағы Державин/Кенесары кенттеріне жақын орналасқан. Осыған жақын, екі мархала қашықтықта, Сараус (Сарауас) қаласы орналасқан. Әл-Идриси

бұл екі қаланы да «Шарийа өзенінің бойында орналасқан» деп сипаттайды. Біздіңше, «Шарийа» деп отырғаны не Есіл өзені, не оның оңтүстіктен келіп қосылатын ірі саласы – Терісаққан. Есіл бойындағы зерттеу жұмыстарымыз заманында Атбасар-Жарқайың арасында дамыған қалалық мәдениет орталығы болғаны туралы көптеген деректер берді.

Дегенмен әл-Идрисидің картасы мен жазбаларында қайшылықтар жиі кездеседі. Бұл компилятивті еңбектерге тән құбылыс. Мәселен, аталған Шарийа өзені бірде батысқа қарай ағады, бірде «Ғаған көлінің солтүстігінен шығып, төменгі жағынан құяды» деп сипатталады. Егер Ғаған (Гаган) көлін Қорғалжын-Теңіз су айдынына теңестірсек, оған құятын өзен Есіл емес, Нұра болуы тиіс. Дегенмен XVIII ғасырдың өзінде де кейбір географтар Қараөткел маңындағы Нұра мен Есіл өзендерін ажырата алмаған. Көп жағдайда Нұра суы бірнеше саламен (Қозыкөш, Сарқырама, Мұқыр) жазғытұрым Есілге құяды. Әл-Идрисидің «өзен бойындағы ауылдардың бір-бірімен қайық арқылы қатынаса алатыны» (қаласа ескек немесе желкенді қайық арқылы барады). жөніндегі мәліметі осыны дәлелдей түседі және зерттеуді қажет етеді.

Әл-Идриси бұдан әрі «Сарауас қаласынан Банжар қаласына дейін шығыс бағытта шөлді, далалы жер арқылы 10 күн. Жол бағыты Ғирғир тауының етегі арқылы өтеді. Дегенмен де бұл жол өте қауіпсіз. Банжар жері үлкен, әртүрлі қимақ түркілері қоныстанған қала. Қалада жауынгерлер, қару-жарақтар [мол], тауларында қала қазынасын (толтыратын) күміс кен орындары бар» деп әдемі суреттейді (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016: 80). Банжар атауы әл-Идрисиде бірнеше мағынада

кездеседі: бір тұста – қала, екінші тұста – тау атауы ретінде. Біздің ойымызша Сараус пен Банжар арасындағы Ғирғир/Қырқыр тауы Ақмола мен Ертіс белдеуі арасындағы Ереймен тауларына ұқсайды.

Дереккөзінде түсініксіз қалған ақпараттың бірі «Дамуриядан қарлұқ хақанының қаласына дейін адам қоныстанбаған далалы жер арқылы 12 күн. Бұл – қауіпті жол. Адамдар бұл жолмен аз жүреді, өтсе тек көп әскермен өтер. Бұл дала – қарлұқтар мен кимектер арасын бөліп тұрған шекаралы аймақ» (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016:81). Сонымен қарлұқ астанасы жұмбақ болып қалады. Біздің ойымызша «қарлұқ хақанының астанасы» Қарқаралы қаласы маңы болуы мүмкін (Сыздықов, 2014:105).

Қарлұқ тарихы үшін құнды деректердің бірі – әл-Идрисидің келесі жазбасы: «Тараздан Төменгі Барсханға дейінгі аралық – 39 миль. Төменгі Барсхан – ауылдар мен ғимараттардан тұратын өңір. Одан әрі Касрабасқа дейін 6 миль. Бұл жер – қарлұқ түркілерінің қыстауы. Тау маңында халаджылар қыстайды. Халаджылар – түркілердің бір бұтағы» (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016: 81). Шығыстық шежірелерде (Рашид ад-Дин, Әбілғазы және т.б.) халадж тайпасы «қалаш» деп аталады және ол қазіргі түрікмен мен әзербайжан халықтарының құрамында сақталған. Бұл тайпаның бір бөлігі Ауғанстандағы гильзай қауымының негізін құрайды. Олардың арғы тегі – ақ ғұн абдалдар мен оғыз-түркілік гильзайлар.

Жалпы, әл-Идрисидің еңбектерінде қарлұқтарға қатысты деректер көп емес, әрі бар мәліметтер нақты емес: кейде бір қала – кемекке, кейде – халадж

еліне телінеді. Мысалы, «Демиртах – тау етегінде орналасқан шағын қала. Бұл қаладан Хайхам қамалына дейін шығыс бағытта далалы, елсіз, шөбі мол аймақ арқылы 20 мархала, яғни 500 шақырымдай. Мұнда халаджылардың бір бөлігі тұрады. Олар көшпелі, мал жүнінен жасалған үйлерде өмір сүреді». Бұл сипаттама кейде қарлұқтарға да, кейде кемектерге де қатысты болуы мүмкін. Әл-Идрисидің айтуынша, «Хайхам қорғанынан Даһлан қамалына дейінгі (кемек өлкесі – Ж.А.) аралық – шығыс бағытта 7 мархала. Даһлан қамалы мықты бекініс, қару-жарақ пен жауынгерлері көп. Дахлан қаласы Сілеті өзенінің орта ағысында орналасқан Тұлпартас қаласына сәйкес келеді» (Артықбаев, 2014: 38). Сілетінің орта ағысындағы ортағасырлық қалалық өркениет (Сырлытам, Құрымсы обасы т.б.) әлі зерттелмегендіктен олардың нақты халаджға, оғызға, қарлұққа қатысы туралы бірдеме айту қиын. Қалай болғанда да бұл қалашықтар тікелей кемекке қатысты емес. Географтың өзі де осы өңір туралы айта келіп: «Даһлан қамалынан Ханауашқа дейін солтүстік бағытта 6 күн. Ханауаш қаласында қимақтар қоныстанған», - дейді, яғни Сілетіден солтүстікке жүрсеңіз, бірнеше күнде Ертіске жетесіз.

Кемек/қимақ өркениеті

(Төртінші ықылымның оныншы бөлігі)

Сонымен, Ертіс бойында пайда болған, ғылыми әдебиетте Қимақ, Кимек түрінде әртүрлі жазылып жүрген атаудың анықтамасына қатысты пікірімізді білдіріп кетейік. Бұл сөзде саяси, этникалық мазмұн бар деп айту қиын. Біздің ойымызша, бұл атау ұлы өзен бойын мекендеген халық дегенді білдіреді. Әл-Идриси Ертіс атауының орнына «Ғамаш/Ғамаш» сөзін қолданады, бұл Ертістің көне

атауларының бірі. «Гамаш» атауының түпнұсқасы – «Кем». Мәселен, «Ұлыг Кем» – Енисей өзенінің бір атауы, сол сияқты «кеме» – үлкен қайық, «кемер» – өзен, көл жиегі. «Гамаш» атауының осы айтылған мағынасы «қимақ» (немесе «кимек») сөзінің мағынасына күн шұғыласын түсіреді десек, бекер болмас. Сонымен, «қимақ/кимек/кемек» – өзен бойының адамдары, тұрғындары деген ұғымды білдіреді.

Әл-Идриси: «Негізінде кимек билеушісі – билеушілердің ішіндегі ең қадірлі, аса ықпалды адам. Кимектер – саны көп ел. Олар – отқа табынатын мәжусилер. Араларында өзге діндегілер де бар. Тоғайлы, қалың ағашты жерлерде тұрады, жайылым іздеп көшіп-қонып жүреді. Кимектердің оңтүстігінде тоғыз оғыздар, батысында және Тибет аймағына жақын оңтүстік жерінде қарлұқтар, батысында халаджылар, шығысында Зұлмат (Бахр аз-зулма) теңізі бар (зерттеушілер Зұлмат теңізін Тынық мұхиттың солтүстік және солтүстік-шығыс бөлігі деп есептейді – Ж.А.). Бұл теңізде адам қоныстанған аралдар кездеседі. Көпестер аталмыш аралдарға мініс көліктерін алып өтіп, ағаштардан жасалған жайларға түнейді. Аялдаған кезде көліктері ағаштардың діңгектеріне байланып тұрады».

Кимек билеушілерінің қалалары – 16 қала: Астур, Нажа’а, Бурах, Сисийан, Манан, Мастанах, билеушінің Хақан деп аталатын қаласы, Банжар, Даһлан, Ханауаш (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016:85).

Әл-Идрисидің сипаттауына қарағанда, Кемек елі халқы көп, билеушісі мықты, ықпалды мемлекет. Әрине, бұл мәтін IX-XI ғасырларға ғана қатысты, яғни шағын уақыт аралығында. Дегенмен кимектердің мемлекеті болған

деп есептейміз. Әуел баста Кемек мемлекеті жеті тайпаның одағы болған. Әл-Идрисидің Кемек елі батысында және оңтүстігінде қарлұқ елімен шекараласады дегенін қабылдаймыз. Осы кезеңде қарлұқ елінің үлкен бөлігі Орталық Қазақстан аймағына қоныстанған. Бірақ әл-Идрисидің Кемек елі оңтүстігінде тоғыз оғыздармен, яғни көне ұйғыр қауымдарымен шекаралас дегені түсініксіз. Біздің ойымызша, Орхон-Енисей түркі жазбаларында жиі аталатын тоғыз оғыз елі қазіргі Моңғолия жерін мекендеген (Радлов, 2007:234). Мүмкін, тоғыз оғыздардың бір бөлігі көші-қон кезінде Ертістің оң жағалауына келген болар.

Әл-Идрисидің маңызды деректерінің бірі – кемектің 16 қаласы туралы мәлімет. Енді осы қалалар туралы деректерді талдаймыз және локализация жасап көреміз.

Әл-Идриси кемек қалаларына Тараз арқылы барған Тамим Бахр деректеріне сүйенген болуы керек. Тараз бен кемектің Банжар қаласының арасы 36 мархала дейді. Біз қазақтың «бір көш» есебіне, яғни күніне 25-30 шақырымға салсақ, шамамен 800 шақырымдай қашықтық шығады.

Кемек (қимақ, кимек) қалаларын локализация жасау оңай шаруа емес. Оның басты себебі – араб географының жазбаларындағы атаулардың этимологиялық тұрғыдан талдауға келе қоймауы. Осы жағдайда біз Орта Ертіс бойында жүргізген далалық зерттеулерімізде анықталған деректерге сүйенеміз.

Алдымен әл-Идриси жазбасындағы Хан қаласы туралы: «Хан қаласы – Хақан. Темір қақпалар қойылған, айналасын қоршаған мықты қорғандары бар үлкен қала. Билеуші қалада көп жауынгер, әскер ұстап, сақадай-сай отырады. Оның

әрекет-қимылына бұрыннан қанық түркі билеушілері күшінен сескеніп, қаһарынан қорқып, шапқыншылығынан сақтанып отырады. Ол үлкен билеуші, қимақтарды бұрыннан билеп келе жатқан әулет адамдары ғана билейді» (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016:86).

Кемек астанасы Хақан қаласын біз Павлодар облысы, Май ауданына қарасты Қызыл Еңбек ауылының тұсындағы ескерткіштер кешенімен сәйкестендіреміз. 2001-2008 жылдары осы өңірде кешенді зерттеу жүргізілді. Бұл жердің ортағасырлық атауы – Қалабалғасын. Бұл атауды Ертістің оң жағалауындағы Подпуск ауылы тұрғындары сақтаған, олар өзеннің сол жағасын «Калбасунка» деп атайды. Калбасункадан Подпускке өтетін «Бірауыз» атты өткел болғаны да белгілі.

Археологиялық қазба нәтижесінде ортағасырлық қалашықтың орны және қызыл кірпіштен қаланған Қалабалғасун кесенесінің қалдықтары табылды. Осыған байланысты «Калбасун» сөзінің этимологиясы назар аударарлық. Тарихта Қарахан мемлекетінің астанасы Баласағұн атауымен белгілі. «Баласағұн» сөзіндегі балық (balig) – көне түркі тілінде «қала», ал сагун (sagun) – қарлұқ тілінде ақсүйек титулы (Древнетюркский словарь, 1969:80, 481). Егер «Калбасунды» «Қала балық сағұн» деп оқысақ, «билеуші әулеттің қаласы» деген мағына шығады (Артықбаев, 2014:38).

Енді Хақан қаласы – Қалабалғасын негізгі нүкте ретінде алынып, өзге қалалар шолынады. Бұл ретте әл-Идрисидің кемектердің ескі және жаңа астаналары туралы мәліметі маңызды: «Хақан қаласынан Мастанах қаласына дейін солтүстік бағытта далалы, өзенді жер арқылы төрт күн. Мастанах ертеде бас орда болған. Содан астана қазіргі орда

тігілген жерге көшірілген. Бұл қаладан Қоршаған теңізге дейін алты күн» (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016:87). Географтың «өзен аталмыш билеуші қаласы арқылы өтіп, арнасы солтүстік жаққа Мастанах қаласына ауады» дегені – қаланы Қалабалғасыннан төменірек іздеу керек деген белгі. Мастанах қаласы Қалабалғасыннан төменірек орналасқан Ақсарай, Күйгенсарай, Жаңасарай топонимдерімен байланыстырылады. Қазіргі таңда бұл жер Павлодар облысы Май ауданының Малайсары ауылдық округі аумағында, 1-ферма атауымен белгілі.

Әл-Идриси мәтінінде «қоршаған теңіз» деген географиялық нысан бар. Шығыстанушылар бұл теңізді Тынық мұхит деп есептейді, алайда біздің ойымызша, мұнда Солтүстік Мұзды мұхит айтылуы да мүмкін.

Бұдан әрі ғалымның: «Біз айтып өткен бұл қалалардың барлығы Ғамаш өзенінің бойында орналасқан. Ол Банжар тауынан ағып келетін үлкен өзен. Өзен аталмыш таудан шығып, шығысқа қарай ағады, содан Астур қаласына жетеді. Астур – оңтүстікте. Одан әрі өзен Сисийан қаласына ағады. Сисийан – өзеннің солтүстік жағында. Ол қаладан өзен арнасы билеушінің қаласына жетеді. Бұл қала өзеннің оңтүстік жағында» деген мәліметі маңызды (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016:87).

Сипаттамаға қарағанда, Астур мен Сисийан қалалары Ертістің жоғарғы ағысында. Сисийан (Сисан) Астурдан шығыс бағытта шамамен 300 шақырым жерде, қазіргі Шығыс Қазақстан облысының Семей өңіріне қарасты Кривинка (Соқырқала) елді мекенінің маңында. Сисан қаласының іздері толығымен сақталмаған, бірақ

Ертістің оң жағалауында Семияр (Кіпитан) ауылынан 10 шақырымдай жерде тартылып қалған өзен арнасының қабағынан қалашық іздері байқалады. Орта Ертіс өңірінде қыстау үйлерді жерге терең қазып салу дәстүрі 1950 жылдарға дейін сақталған. Жергілікті халық мұндай үйлерді «балаған» деп атаған. Қалашықты біз қазан шұңқырлардың бірінің түбінде ақ жылан жатқан себепті шартты түрде «Ақ жылан қаласы» деп атадық.

Әл-Идриси сипаттамасында Банжар атауы екі рет қолданылады: бірінде – Ертіс/Ғамаш өзені бастау алатын тау, екіншісінде – далалық өлкеде орналасқан кемектің үлкен қаласы. «Жолаушы Банжардан шығып, шығыс бетке алып, Астур қаласына дейін далалы, қоныссыз жерлер арқылы алты мархала жүреді». Ал түріктер қоныстанған Астур қаласы Ертіс дариясының бойында тұр: «Астур – түркілер қоныстанған қала. Алқаптарына егін егілген. Суы мол. Өнімдері – бидай, күріш. Жерлерінде темір кен орындары бар. Шеберлері темірден әртүрлі керемет бұйымдар мен заттар жасайды. Қала Ғамаш өзенінің бойында орналасқан. Халқы [соғысқа] сақадай-сай жүретін күшті халық. Сол сипаттарының бірі ретінде қару-жарақтарын асынып, сақ жүретіндерін айтса болады. Жалпы, тұрғындары осы [жердің] суы мен ауасынан нәр алған түркілердің ішіндегі өте батыл, аса жігерлі, қорғаныстары күшті, талап еткендеріне қол жеткізе алатын адамдар. Билеушілерінің алдында сыйлы, қадірлі жұрт. Байлықтары мол, тұрмыстары қарапайым. Астур қаласынан Сисийанға дейін шығыс бағытта далалы, өзенді жерлер арқылы он екі күн». Банжардан шығыс бағытта шамамен 180 шақырым жерде жатқан Астур қаласы Ғамаш-Ертіс өзенінің бойында орналасқан.

Нақтырақ айтқанда, ол Павлодар облысына қарасты Ақсу ауданының Қазалы ауылы маңындағы Сырлықала ескерткішімен сәйкес келеді. Ол жерден 2001 жылы С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің этноархеологиялық тобы оғыз-қимақ дәуіріне тиесілі зәулім патша обаларын тапқан.

Банжар қаласы әл-Идрисидің деректері бойынша тау етегінде орналасқан. Бізге бұл қаланың орнын табуға мүмкіндік болмады; мүмкін, Қара Ертіс бойында соңғы онжылдықтарда ашылған кемек қоныстарының бірі болуы ықтимал. Ортағасырлық араб географиялық әдебиетіндегі Ертіс бойы өркениеті туралы деректерді кешенді және салыстырмалы түрде зерттеу маңызды. Бұл зерттеулер тым ерте замандардан бері Еуразия құрлығының тіршілік артериясы болған Ұлы меридиан жолымен тікелей байланыста болған.

Каспий (Хазар) жағалауы

(Бесінші ықылымның жетінші бөлігі)

Әл-Идрисидің «Нузхат әл-муштақ фи-ихтирақ әл-афақ» атты кітабының «Бесінші климаттың жетінші бөлігі» Қазақстанның батыс аймағын қамтиды. Автордың өзі: «Негізінде бесінші климаттың жетінші бөлігі Хазар теңізі деп те аталатын Ұлы Табаристан теңізі мен оның айналасындағы хазар және оғыз сияқты елдерді қамтиды. Азда болса жазылуы керек деректерді қамтып, жердің бұл бөлігі туралы бастаған еңбегімізді толық тәмамдау үшін Алла Тағаланың күдіретімен баяндауға ниеттіміз», – дейді. Бұл жерде ұлы картографтың Ұлы Табаристан теңізі немесе Хазар теңізі деп отырғаны – Каспий теңізі.

Бұдан әрі әл-Идриси: «Сонымен, Табаристан – бірде-бір теңізге

қосылмайтын, оқшауланған, бөлек теңіз. Батыстан шығысқа қарай бойлық көлемі 800 миль, теңіз аздап солтүстікке ауады. Ені 600 миль. Бұл теңізде 4 арал бар», – дейді. Әдетте ортағасырлық географиялық әдебиетте Табаристан деп Каспий теңізінің оңтүстік жағалауындағы қалалық өлкені атайды. Теңізді осы атаумен атау оңтүстіктен келген саяхатшылар тарапынан басталған сияқты.

Әл-Идриси бұл аймақты сипаттағанда әл-Хаукал еңбегіне сүйенген болуы керек, себебі сілтеме жасап: «әл-Хауқали өз кітабында бұл теңіздің жер бетіндегі бірде-бір теңізге шығатын бұғазы жоқ, ешқандай теңізбен араласпайтын, су құйылмайтын оқшауланған теңіз екенін айтқан. Бірақ бұл теңізге Итил (Исил) атымен белгілі ар-Рус өзені құяды және ол өзен түркілер жерінен шығып, шығыс жақтан бұлғарлар жеріне дейін ағып барады», – дейді (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016:90).

Каспий теңізіне солтүстік жағынан құятын Еділ өзені туралы автор: «Сол тұста өзен екі арнаға бөлінеді. Оның бірінші арнасы біз жоғарыда айтып өткен Баб уа-л-Әбуаб теңізіне, ал екінші арнасы батысқа ауып, аз-Зикақ (тар жол) жағынан Жерорта теңізімен араласатын Константинополь жерін шайып жатқан Бунтус теңізіне құяды», – дейді. Мәтіннің осы тұсында тағы да бір қарама-қайшылық бар. Мысалы, Каспий теңізі осы жерде «Баб уа-л-Әбуаб» теңізі деп аталған. Шын мәнінде, бұл атаумен араб саяхатшылары Каспийдің батыс жағалауындағы Дербент қаласын атаған. Екінші мәселе – Еділ өзенінің бір сағасының батысқа, яғни Қара теңізге қарай ауып кететіні туралы қызық мәлімет. Үшіншіден, Қара теңіз арабша Бунтус (гректер де Қара теңізді понт –

«теңіз» деп атаған) деп аталады.

Каспий теңізінің суы туралы дерек көзі: «Суы тұзды, су деңгейі төмендемейді де, ұлғаймайды. Әл-Қулзум теңізі мен басқа теңіздерден бөлек, яғни теңіз түбі қап-қара», – дейді. Бұл жерде әл-Идрисидің Әл-Қулзум теңізі деп отырғаны – Еуропалық географиялық әдебиеттегі Қызыл теңіз, яғни Мысыр мен Арабия түбегі арасындағы су айдыны. Әл-Қулзум – осы Қызыл теңіздің ортағасырлық айлағы, теңіздің өзін арабтар әл-Бахр әл-Аһмар деп атаған.

Әл-Идриси Каспий теңізінің түбі қап-қара болуының себебін табанындағы ми-балшықтан деп түсіндіреді және «Китаб әл-‘ажа’иб» кітабына сілтеме жасай отырып, Каспий теңізі Бунтус теңізімен (Қара теңізбен) жер асты арқылы жалғасады дейді. Екеуінің арасы шамамен 600 миль. Бұл – өте қызық пікірлердің бірі. Автор: «Бұл теңізден тек балық қана алынады және мұсылмандар жерінен шыққан көпестер бұл теңіз арқылы хазарлар жеріне барады», – дейді. Ортағасырларда қай өлке болмасын деңгейі сауда қызметі арқылы анықталады, ендеше Каспийдің маңызы да алдымен оңтүстік пен солтүстік арасындағы сауда дәнекерлігі арқылы айқындалған.

Автор «Теңіз Арран, әл-Жил, Табаристан, Журжан арасында орналасқан», – дейді. Қазіргі оқырман үшін түсініксіз бұл топонимдер ортағасырлық Каспий маңындағы елдердің атауы ретінде белгілі. Арран деп географиялық әдебиетте қазіргі Әзірбайжан – ортағасырлық Кавказ Албаниясы айтылады. Бұл кезде қалалық мәдениеті дамыған, шаруашылығы гүлденген өлке болған. Табаристан туралы жоғарыда айтылды, ал Журжан деп географиялық әдебиетте Үргеніш айтылады. Әл-Идрисидің «Нузхат

әл-муштақ фи-ихтирак әл-афақ» шығармасының қазақша нұсқасында: «Теңіз арқылы Асил жұрты Журжан мен одан да басқа жағалаудағы қалаларға барады» деген сөйлем бар. Бұл жерде түпнұсқаны оқуда қателік бар деп есептейміз, негізінде «Асил жұрты» емес, «Еділ жұрты» болуы керек. Мысалы, осыдан кейін аудармашы: «Содан кейін Асилге оралып, Итил өзеніндегі шағын қайықтарға отырады. Содан өзен бойымен әл-Бұлғарияға жеткенше жүзеді. Содан кейін Итил өзенінен бөлініп, Бунтус теңізіне құятын арнаға түседі», – дейді (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016:91).

Әл-Идриси Каспий теңізінде бірнеше арал бар дейді. Оның бірі – адам қоныстанбаған, үлкен, бұлақтар ағатын, тоғайлары бар, жабайы аңдар мекендейтін Абискун аралы. Иранның Астрабад шығанағы жағында, Гурган қаласына жақын орналасқан бұл арал қазіргі географиялық әдебиетте Ашур Ада деп аталады. Әдетте шығыс елдерінде «Ашур» көп мағыналы сөздердің бірі: мысалы, Шумердің бас қаласы, Ассирия патшасы т.б. Алайда бұл жерде оғыздардың «ашур» деп теңізден соққан желді айтатынын ескеру керек, сонда «Ашур Ада» дегеніміз – Желді арал. Маңғыстаудың оңтүстік алқабында, Темір бабаға жақын «Ағыс Ада» деген арал бар, бұл көне атауды «Сегіз арал» деп аударуға болады.

Әл-Идриси сипаттаған екінші арал – Сийаһкуһ. Тарихи әдебиетте Сийаһкуһ атауын «Қаратау» деп аударады, яғни Маңғыстаудың Қаратауы. Әл-Идриси жазбасында Қаратауды бүкіл Маңғыстау өңірінің ортақ атауы ретінде қолданған: «Сийаһкуһ аралы болса, негізінде қазіргі уақытта онда түркілердің бір жұрты қоныстанған. Олар өз тайпасымен

араздасып, олардан бөлініп осы аралға көшіп келген. Жоғарыда айтып өткеніміздей, мұнда жайылымдық жерлер мен су көздері көп». Автордың айтып отырғаны – Сыр бойын қыстап-жайлап отырған кезеңдегі оғыздардың ішкі жанжалы. Әбілғазы баһадүр хан «Түрік шежіресінде» X ғасыр соңында Әли жабғудың қарамағындағы оғыз елі Сырдың екі жағасында отыр еді дейді: «Әли хан өзі Жанкентте отырушы еді, көшпелі оғыздарға өзінің жас баласы Шахмәлік атанған Қылыш Арсланды (998–1042 жж.) аттандырды...». Шахмәлік өсе келе елге тынышсыз болды, елдің сұлу қыздары мен келіншектеріне маза бермей қойды. Көшпелі оғыз қауымдары намыстанып, Шахмәлікті өлтірмекке дайындалды. Ол болса қашып, әкесіне келді де, он мың әскермен қайта оралды.

Үргеніш, Мұрғал, Теджен оғыздары да ұлы би Қайы тайпасының өкілі Қорқыт бастап дайындалып тұр еді. Байтақтан келген жазалаушы әскердің тас-талқанын шығарды. Осыдан кейін оғыздың ішкі азамат соғысы басталды. Қылық бек, Қазан бек, Қараман бек бастаған оғыздар Маңғыстауға кетті (Кононов, 1958:68). Әбілғазы бұлардың ішінде оғыздың бүкіл руларының өкілдері болды дейді, бірақ көбі – Имир, Дукер, Игдир, Чавулдур, Каркын, Салор және Агар. Расында да, Маңғыстау қорымдарынан осы аталған ру-тайпалардың таңбалары көптеп кездеседі. Оғыздардың қалғандары Хисар, Балхан, Дурун, бір бөлігі Ирак пен Фарс жаққа көшті де, Санжар (Синджар) сұлтанның әкесі Мәлік шахтың қызметіне кірісті. Исфахан маңындағы салор елінің бір бөлігі кейін Маңғыстауға қайта көшіп келді.

Әл-Идриси Еділ қаласына да көңіл бөлген және оны хазарлардың қаласы деп атайды. Қала Еділ өзенінің екі бетінде бірдей орналасқан, ал Хазар

билеушісі өзеннің батыс бетіндегі қалада тұрады. «Көпестер, бұқара халық, барлық адамдар өзеннің шығыс бетінде орналасқан қалада тұрады», – дейді әл-Идриси. Еділ бойындағы екі қала да сыртынан мықты қорғанмен қоршалған, яғни бекініс жүйесі жақсы (Артамонов, 2001:519-549). Осы тұста әл-Идриси өте қызық дерек келтіреді. Оның жазуынша: «Қаладағы үйлердің көбісі – киіз лашықтар. Бұл – түркілердің тұратын киіз үйлері» (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016:93). Қала ішінде киіз үй тігіп отыру дәстүрі Түркістан–Ташкент өңіріндегі ортағасырлық қалалардың көбінде болған және XX ғасыр басына дейін сақталған. Бүгінгі күні қала ішінде киіз үй тігу дәстүрін Моңғолиядан кездестіруге болады.

Қала халқының көпшілігі балшықтан салынған үйлерде тұрады дейді әл-Идриси. Бұл жерде, шамасы, түркі халықтарының ішінде кең тараған

саман кірпіш туралы айтылып отыр. Билеушілерінің сарайы кірпіш тастан салынған. «Бұл жерде хазар билеушісінен жұрт қорыққандықтан, ешкім де кірпіш тастан үй салмайды», – деген ескертпе де қызық. Еділдің тұрғындары және қала агломерациясы егіншілікпен жаппай айналысқан сияқты. Автор: «Егін алқаптары өзеннің екі бетінде бірдей орналасқан. Егін оратын уақыт келсе, алыс-жақыннан жұрттың барлығы келіп, егінді жинайды. Жиналған егінді өзен жағасына алып барып, сол жерден қайыққа салып үйлеріне жеткізеді», – дейді.

Әл-Идрисидің Еділ тұрғындарының «астарының негізі күріш пен балық» деуіне қарағанда, егіншілікте күріш өсіру кең тараған болуы керек. Әл-Идриси Еділ қаласы тұрғындарының және көрші елдердің дәстүрлері, діндері, қарым-қатынасы туралы да мәлімет келтірген. Автор халықтың бір-бірінің діни сенімдеріне құрметпен қарайтынын

Сур. 2. Әл-Идрисидің «Сураат әл-Ард» картасының қазіргі 3D реконструкциясы (XII ғ.)

Fig. 2. Modern 3D reconstruction of al-Idrisi's «Surat al-Ard» map (XII century)

жазады: «Хазар халқы христиандар мен мұсылмандардан тұрады. Олардың арасында пұтқа табынатындар да бар. Олар бір-бірінің дініне тіл тигізбейді». Башқұрт (басжирт) жағымен өтетін Итил өзенінің шығыс арнасы печенектер мен бұлғарлар арасымен ағады. Бұл арна – печенектер мен бұлғарлар жерін бөліп тұрған шекара. Өзен арнасы батысқа ауады, бұлғар жерінің арғы аймағына жетеді, содан кейін өзен арнасы шығысқа қарай бұрылып, Рус, Бұлғар, Бұртас, Хазар жерлері арқылы өтіп, Хазар теңізіне құяды. Бұл өзеннің 70-тен астам сағасы бар, ал басты арнасы Хазар теңізіне құяды ағады деп айтылған.

Далалық оғыз қалалары

(Бесінші ықылымның сегізінші бөлігі)

Әл-Идриси осы тараушаның алдында: «Бесінші ықылымның сегізінші бөлігі оғыздардың Адармаһ, Нужа, Бадаға, Жажан, Марқашан, Дарқу, Даранда, Ғарбийан, Ғарғун қалалары мен жерлеріндегі өзендер мен тауларды қамтиды. Бұл жердің келбетін, жол бағыттарын, оған қатысты деректерді жоғарыда келтірілген климат бөліктерін баяндаған жүйеге сай тоқталамыз», – дейді (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016:95).

Дереккөздің «Тура жолға бастайтын бір тек Алла ғана» деген кіріспесімен біз де IX–XII ғасырлардағы оғыз жұрты туралы топонимиялық деректерді сәйкестендіріп көреміз. Біз осыған дейін де оғыз топонимиясына қатысты ізденістер жасадық (Артықбаев, Ильясова, 2016:295-303).

Әл-Идриси өз сипаттамасын Арал теңізінен бастайды: «Хорезм көлін айтар болсақ, бұл көл туралы дерек келтіргендер мен ол көлге сапар шеккен адамдардан естіп-білгенін

жеткізушілердің айтулары бойынша көлдің жалпы көлемі 300 миль. Суы тұзды. Көлге сырттан құятын жері бар» (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016:95). Ортағасырлық араб деректерінің көпшілігінде Аралды «Хорезм теңізі» деп атайды және бұған қатысты дау жоқ.

Енді келесі абзацта сұрақтар туындай бастайды: «Бұл көлге Жейхүн мен Шаш және Барақ, Руза, Марға және көптеген майда өзендер құяды. Су тұщы болмайды, су деңгейі не ұлғаймайды, не кемімейді. Шаш өзені мен көлдің арасы 10 миль. Жейхүн өзенінің аталмыш көлге жақын ағатын арнасы қыста қатып, үстінен сиыр, қой, адамдар өте береді». Жейхүн – түсінікті, бұл Әмудария, ал Шаш өзені – Сырдария (кейде Сейхун аталады). Бізге белгісізі – «Барақ» атауы. Оны әл-Идрисиді зерттеушілер Сырдарияға оң жағынан құятын Шыршық өзені деп біледі. Шын мәнінде, әл-Хаукал т.б. авторлар Шыршықты «Түрік дәриясы» деп атайды, сонда «Барақ» түріктің тотемдік аты болуы әбден мүмкін. Руза және Марға атты өзен атаулары қазіргі уақытта жоқ. Зерттеушілердің пікірі әртүрлі. С.Г. Агаджанов өз заманында Рузаны Шу, Марғаны Ырғыз өзендерімен сәйкестендірген (Агаджанов, 1969:54-65).

Марғаны әл-Идриси керемет суреттейді: «Өзеннен алтын шығады және түбінен лазурит (көк тас) алынады. Бұл тас Хорасан еліне көптен бері тасымалданады. Өзеннің тоғайлы жерлерінде құндыз деп аталатын аң бар... Бұл өзеннің тоғайларында алтын түстес түлкілер мекендейді...» т.б. Араб географы Марға өзені Мурғар тауынан бастау алады дейді. Осыған байланысты С.Г. Агаджанов та, Ә.Х. Марғұлан да бұл тауды Мұғалжар деп біледі (Марғұлан, 1978:7).

«Оғыздар елі – солтүстік пен шығыс жақта біріне-бірі тығыз орналасқан көп қалалы жер. Адам аспас таулары бар. Ол тауларда билеушілері бекінетін мықты бекіністері бар және онда азықтарын сақтайды. Бұл бекіністерде ол жерді қорғайтын түркілер тарапынан жасақталған жауынгерлер шоғырланған. Оғыздардың бір жерден басқа жерге жайылымды жерлер іздеп көшіп-қонулары берберлерге ұқсайды. Олардың мал жүнінен жасалған үйлері бар, олар сонда тұрады» (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016:96). «Мал жүнінен жасалған үйлер» деп әл-Идриси киіз үйді айтып отырғаны даусыз болса керек.

Қызықты деректер Хийам қаласына байланысты келтіріледі: «Бұл көлдің шығысында Хандаға жері орналасқан. Олар – оғыздардың бір руы. Көшпелі жұрт. Жерлері шұрайлы, жайылымдары мол. Ағын сулар бар. Ауасы өте суық. Хандағалар тұратын қала Хийам деп аталады. Ол қала – тау басында орналасқан, бекінісі мықты қамал. Ол тауға шығу өте қиын. Аталмыш қамалдың қорғанысы қуатты».

Зерттеушілер тарапынан Хийам қаласы Шу өзенінің аңғарында орналасқан Орду қаласы болуы мүмкін деген пікір айтылған (Агаджанов, 1969:67). Бұл пікір қисынды, себебі далалық оғыз кеңістігі Сыр бойындағы қалалардан бастап Ертіске дейінгі ұлан-байтақ алқапты қамтиды. Координаттық тұрғыдан Шу (Шүй) өзені осы кеңістікті екіге бөліп тұрған географиялық орталық. «Шүй» сөзінің көне түркілік мағынасы – шымалдық екенін ескерсек, бұл атау символикалық сипатқа да ие.

Шын мәнінде оғыз кеңістігі Х-ХІІ ғасырларда қыпшақ экспансиясы

себепті Ертістен оңтүстікке қарай, Сарыарқаның ұсақ шоқылы аймағынан басталады.

Екінші маңызды мәселе – әл-Идриси еңбегіндегі «Асқарун» атты тауға локализация жасау. Себебі осы таудың етегінен ағатын Руза өзені арқылы жолаушы қайықпен Хийам қаласына жетеді: «Бұл тау оғыздар жеріндегі Асқарун деп аталатын шығыс жақтағы таудан ағып келетін үлкен өзен жағасында орналасқан. Бұл өзен Руза деп аталады. Қайықпен жүзіп өтетін үлкен өзен. Ол өзен арқылы жолаушы көлден Хийам қаласына жетеді. Содан кейін Жажан қаласына жетеді. Хийам мен Жажан арасы – жеті күн. Хийам өзеннің солтүстігінде, Жажан оңтүстігінде орналасқан. Аталмыш екі қала кішкентай, бірақ бекінісі аса мықты, екеуі бір-біріне ұқсайды».

Үшінші маңызды мәселе – әл-Идриси жазған Марғар тауы. Географ бұл тауды «Екі елді бөліп тұрған аталмыш тау» деп сипаттайды: «Ол биік, үлкен тау. Басын қар басып, үнемі мұздақ болып тұратындықтан, шыңына ешкім шыға алмайды. Бұл таудан аққан өзен Марғар деп аталады. Бұл өзеннен алтын шығады және түбінен лазурит (көк тас) алынады. Бұл тас Хорасан еліне көптеп тасымалданады. Өзендегі тоғайлы жерлерінде құндыз (әл-барб) деп аталатын аң бар. Бұл қуатты аң. Терісі бағалы, көп ақша тұрады. Тағы да бұл жерден көптеген аңдар ауланып Рұм, Армения елдеріне тасымалданады. Бұл өзеннің тоғайларында алтын түстес сары түлкілер мекендейді. Олардың саны аз. Бұл жақтың билеушілері ол түлкінің терісінен киім тігеді».

Тағы бір маңызды жайт – Марғар таулары башжартия (башқұрт?) мен оғыз арасын бөліп тұрады.

Егер осы тұрғыдан жоғарыда

келтірілген әл-Идриси деректерін талдайтын болсақ, автордың Марғар дегені – Мұғалжардан бастап Шыңғыстауға дейінгі жерді алып жатқан Сарыарқаның ұсақ шоқылы өлкесі болып шығады. Далалық оғыз қоныстары мен қалаларын қазіргі қазақ жеріне байлау үшін оларды Сарыарқа арқылы есептеу аса маңызды. Біз Қытай қорғанынан басталып, Еуропаның батыс аймағына дейін созылып жатқан дала субконтинентін Еуразиялық құрлықтың өзегі деп санаймыз. Ал оның ортаңғы бөлігін алып жатқан Сарыарқаның ұсақ шоқылы, таулы алқабы – Орталық Азияның heartland, яғни жүрегі ретінде қарастырылады. Бұл мәселені тіпті қарапайым түрде Сарыарқадан оңтүстікке және солтүстікке ағатын өзен суларына қарап та анықтауға болады.

Олай болса, әл-Идриси жазған Руза өзенінің бойындағы Асғарун таулары бір жағынан Ортау, Қызылтау, Ақтау таулары болуы, ал Рузаның өзі Бетпақдаланы кесіп өтетін жалғыз өзен – Сарысу болуы әбден мүмкін. Бұл тұрғыдан біз Ж.Е. Смаилов жасаған локализация болжамымен келісеміз (Смаилов, 1997:11).

Сонымен, егер біз Марғар тауларын Сарыарқа шоқылары деп алатын болсақ, әл-Идриси сипаттайтын өндірісі дамыған, халқы тоқ, жан-жақтағы елдермен, әсіресе оңтүстік аймақтармен тығыз қарым-қатынас жасаған, толып жатқан қалалар Мұғалжардан бастап Шыңғыстауға дейінгі көлденең сілемдердің төменгі етегінде орналасқан деп есептейміз.

Бұл сипаттама «таудың үстінде бекініске ұқсас екі қала бар. Бірі Нұжа, екіншісі Бадаға деп аталады. Екеуінің арасы – бір күндік жол. Екі қаланың арасы арқылы батыс жаққа қарай үлкен өзен ағып жатыр» делінетін

жазбаларға да, сондай-ақ «Аталмыш тау етегінде екі қала орналасқан. Бірінің аты Дарандаһ, екіншісі Дарқу деп аталады» делінетін жолдарға да сәйкес келеді. Бұлар Ұлытау өңіріндегі, одан Қараөткел және батысқа қарайғы Атбасар маңы мен әрі Торғай–Ырғыз құярындағы шағын ортағасырлық қалашықтар болуы ықтимал. Олардың бірқатарының орны әлі де сақталған. Әл-Идриси сипаттамасы біздің тарихи-этнографиялық бақылауларымызды да қуаттайды: «Даранда Дарқудың батысында. Екеуінің арасы – үш күн. Екеуі кішкентай қала. Екі қалада да базар, қарқыны баяу сауда орындары, кәсіпорындар бар. Екеуінің бекінісі өте мықты, қуатты. Жерлерін үнемі қар басып жатады. Бұл қалалардың халқы егіндерін дымқыл күйінде орып, оны түгінмен және көлеңкелі жерлерде кептіреді. Себебі жерлерінде суық ересен қатты. Үнемі жаңбыр жауады. Ауа райының құрғақ кездері аз болады. Аталмыш тау мен су ағатын жерлерінде қызыл түсті асыл тас, көгілдір ақық тастары мен басқа да тастардың түрлері кездеседі» (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016:98-99).

Әл-Идрисидің «Нузхат әл-Муштак» кітабында оғыз елінің бірсыпыра қалаларының аты аталады. Осы тізімде Мурғар (Мұзғар) тауының етегіндегі Даранда мен Дарқу қалалары, Руза өзенінің жағасындағы Хиям мен Джаджан қалалары көрсетілген. Оғыздардың оңтүстік шекара алқабындағы бекінісі Дахланнан Бубкент қаласына дейін төрт күндік жол. Әл-Идриси Бубкентті Шаш (Ташкент) қарамағындағы қала деп жазады. Егер шамалап алсақ, Дахлан қаласы Сарысу бойындағы (Телікөлден төмен) Белең ана қалашығына сәйкес келетін сияқты.

Ал Дахланнан Хийамға дейін – он екі күндік жол, демек ол Сарыарқаның солтүстік алқабында орналасқан болуы керек.

Бұл қалалардың көпшілігі өндіріс маңында орналасқан. Негізгі байлық кен орындарын игеруден түседі: «Выгода от них высока, говорят, что всякая их земля на четверть неочищенного серебра. Из этих рудников добывают много. Шашские купцы отправляются к ним с товарами для обмена, покупают там у них много верблюдов с большим количеством товаров и вывозят его во все страны» (История Казахстана в арабских источниках, 2010:119). Бұл дерек көне заманнан бері кен өндірісі айрықша дамыған Сарыарқа өңірін суреттеп отыр деп жорамал жасауға болады.

Алынған нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде XII ғасырда өмір сүрген әйгілі араб ғалымы Мұхаммед әл-Идрисидің «Нузхат әл-мұштак фи-ихтирақ әл-афақ» және оған негізделген «Сурат әл-Ард» картасындағы деректер кешенді түрде талданып, олардың қазіргі Қазақстан аумағымен байланысы анықталды. Әл-Идрисидің сипаттаған географиялық нысандары – Каспий (Хазар) теңізі, Ертіс, Сарыарқа, Марғар және Асғарун таулары, Руза мен Ғаған өзендері сияқты атаулар нақты тарихи және кеңістіктік контексте қарастырылды.

Зерттеу нәтижесінде ортағасырлық топонимдердің этимологиялық табиғаты мен локализациясы нақтыланды: Марғар атауы Мұғалжар-Сарыарқа жүйесіне, Асғарун – Ортау-Қызылтау жоталарына, Руза – қазіргі Сарысу өзеніне сәйкестендірілді. Бұл сәйкестендірулер С.Г. Агаджанов, Ә.Х. Марғұлан, В.В. Бартольд,

Ж.Е. Смаилов және

А. Артықбаев еңбектерінде ұсынылған бағыттарды дамыта түседі.

Сонымен қатар, Каспий теңізі мен Маңғыстау өңіріне қатысты Сияхкух, Ашур Ада сияқты көне атаулардың семантикалық мағынасы археолингвистикалық тұрғыда қайта түсіндірілді. Деректерді салыстырмалы-картографиялық талдау нәтижесінде Сарыарқа мен Каспий өңірінің IX–XII ғасырларда өндіріс пен сауда орталығы болғаны дәлелденді.

Жалпы алғанда, зерттеу әл-Идриси еңбектерінің қазақ топонимиясы мен тарихи географиясын қайта зерделеудің жаңа ғылыми бағытын айқындап, Еуразия кеңістігіндегі түркі өркениетінің тарихи картасын жаңаша реконструкциялауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Бір мақаланың көлемінде әл-Идриси жазбалары мен картасын толық талдау және тәпсірлеу мүмкін емес. «Нузхат әл-Муштак» кітабына және «Сурат әл-Ард» картасына Еуразияның араб саяхатшылары барған немесе әлдебір хабар алған аймақтары түгел кіргенге ұқсайды. Мысалы, қазақ жерінің оңтүстік, батыс және орталық бөліктерін сипаттап болған соң әл-Идриси «Бесінші ықылымның тоғызыншы бөлігі» деп солтүстік бағыттағы бірталай жерді сипаттайды. Оның ішінде «Азқиш (Азкеш) аталатын елдің мекені батысында оғыздар және солар сияқты басқа тайпалармен шектеседі де, шығысында Йажуж бен Мажуж елін қоршап жатқан тауға барып тіреледі»-міс, – дейді. Әл-Идриси бойынша: «Азкештер қоныс тепкен бұл елдің жері шұрайлы, табиғи байлығы мен мал басы көп. Айналасында іргелес, шалғай жатқан көршілерінде бұл елдегідей

май мен бал түрлері жоқ. Сиыр, қой малдарының көптігі себепті оларға мән де берілмейді, еттері бағаланбайды» (Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері, 2016:101). Бұл тайпа туралы дәлелді пікір жоқ: бір зерттеушілер оны қарлұқ құрамында деп қарастырады, екіншілері оны көне қырғыздармен (азақ-ашкеш, т.б.) байланысты деп есептейді, ал үшіншілері батыс түркілері құрамындағы ас немесе осетин этносымен де байланыстырады.

Дерек көзі: «Бұл жердің оңтүстігінде Таһама деп аталатын көл бар. Көлемі 250 миль, суы жасыл, тұщы. Бұл көлде түрлі-түсті жалпақ балық бар. Түркілер ол балықты емдік қасиеті бар деп есептейді», – деп азкеш елінің табиғатын сипаттай келе, одан әрі Йажуж бен Мажуж елдеріне қарай үлкен шолу жасаған. «Йажуж бен Мажуж» тақырыбы Ескендір Зұлқарнайынға, одан ислами қиямет күні туралы болжам-хикаяларға барып ұштасатыны белгілі. Қалай болғанда да Орталық Азия тарихына сәуле түсіретін бұл ауыр жұмысты жас ғалымдар ғылыми монография форматында жалғастыра алады.

Біз әл-Идрисидің өзімізге белгілі аймақтарға жасаған географиялық шолуына тәпсір жасап көрдік. Ұлы географтың Түркістанға қатысты жасаған шолуы негізінен нақты деректерге сүйенеді және тәпсірлеу жеңіл. Дегенмен жазбадан Шаш аймағы және Қазығұртқа қатысты қосымша деректер алып шығуға болады деген пікірдеміз.

Екіншіден, зерттеу барысында «Нузхат әл-Муштак» кітабынан қарлұқ еліне қатысты деректерді жүйелеуге және сәйкестендіруге күш салдық. Өкінішке қарай, ортағасырлар тарихында шешуші еңбек атқарған қарлұқ қауымдары туралы деректер кітаптың әр тарауына шашыла орналасқан.

Үшіншіден, Ертіс бойында XI ғасыр ортасына қарай пайда болған Кемек (қимақ, кимек) мемлекеті ортағасыр тарихшылары үшін аса маңызды тақырып. «Нузхат әл-Муштак» кітабында кемектерге қатысты деректер көп, әсіресе кемек қалаларын автор жақсы сипаттаған. Біз өз тарапымыздан Ертіс бойындағы өз зерттеулерімізге сүйене отырып, оларды қазіргі жер-су атауларымен сәйкестендіруге тырыстық.

Төртіншіден, әл-Идрисидің Каспий (Хазар) теңізінің оңтүстік, батыс және солтүстік жағалауларына қатысты деректерін талдап, олардан тарихи реконструкцияларға қатысты мәліметтер алдық. Басты деректердің бірі – Маңғыстау өлкесінің орталық аймағында, батыстан шығысқа қарай жатқан Қаратауға қатысты мәліметтер. Белгілі дәрежеде Сийаһкух атауы ортағасырларда Маңғыстау/Маңқышлақ атауына альтернатива болған сияқты.

Бесіншіден, біз «Нузхат әл-Муштак» кітабына сүйене отырып, ондағы мәліметтерді IX–XII ғасырларда қазақ жерін мекендеген оғыз қауымдары мен басқа түркі тілдес елдер туралы маңызды дерек көзі деп есептейміз.

Әдебиет

1. Агаджанов С.Г., 1969. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. Ашхабад. 256 с.
2. Артомонов М.И., 2001. История хазар. СПб. 688 с.
3. Артықбаев Ж., 2014. Қимақ мемлекеті: Орта Ертіс өңірі деректері бойынша // Мәдени мұра. №6 (57). 34-42 бб.
4. Артықбаев Ж.О., Ильясова З.С., 2016. Оғыз мәселесі және олардың ортағасырлық қалалық өркениеті(әл-Идриси деректері бойынша // Л.Н.Гумилев ат. Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. 3 (Т.112). 295-303 бб.
5. Артықбаев Ж.О., 2023. «Бап Тәңірі» Орталық Азия халықтарының руханият ескерткіші // «Edu.e-history.kz» [Электронды ресурс]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/339596> (қаралған күні 17.11.2023).
6. Артықбаев Ж.О., 2023. К истории и этимологии топонима Бараба/Бараб/Барап. Сибирский сборник: сборник научных статей. Вып. 8. Екатеринбург: УрО РАН. С. 170-182.
7. Древнетюркский словарь.1969. Ленинград. 676 с.
8. История Казахстана в арабских источниках. 2010. Арабские географы и путешественники IX-XII вв. Алматы. Дайк-Пресс. Т.2. 328 с.
9. Караев О., 1968. Арабские и персидские источники IX-XII вв. о киргизах и Киргизии. Фрунзе. Илим. 102 с.
10. Кононов А.Н., 1958. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-гази хана хивинского. Москва. 215 с.
11. Кумекоев Б.Е., 1972. Государство кимеков IX-XI вв по арабским источникам. Алма-Ата: Наука. 156 с.
12. Қазақстанның ортағасырлық тарихына қатысты араб дереккөздері. 2016. З. Ильясова, Е. Ораз (ред). Нұр-Мубарак университеті. Алматы. 248 б.
13. Маргулан А.Х., 1978. Остатки оседлых поселений в Центральном Казахстане// Археологические памятники Казахстана. Алма-Ата. С. 3-36.
14. Радлов В.В., 2007. К вопросу об уйгурах // Радлов В.В. Тюркские степные кочевники. Астана. «Алтын кітап». Т.3. С. 185-358.
15. Смаилов Ж.Е., 1997. Памятники археологии западной Сары-Арки (Средневековые городища и поселения). Балхаш. 142 с.
16. Сыздықов С., 2014. Қарлық-Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары. Астана. «Фолиант». 320 б.

References

1. Agadzhanov, S.G., 1969. Ocherki istorii oguzov i turkmen Sredney Azii IX–XIII vv. [Essays on the history of the Oghuz and Turkmen of Central Asia in the 9th–13th centuries]. Ashkhabad. 256 p. [in Russian]
2. Artamonov, M.I., 2001. Istoriya khazar. [History of the Khazars]. St. Petersburg. 688 p. [in Russian]
3. Artykbayev, Zh., 2014. Qimaq memleketti: Orta Ertis oniri derekteri boiynsha. [The Kimak State: Based on the Middle Irtysh Region Sources]. // Madeni mura. No. 6 (57). pp. 34-42. [in Kazakh]
4. Artykbayev, Zh.O., Iyasova, Z. S., 2016. Oghyz maselesi zhane olardyn ortaghasyrlyq qalalyq orkenieti (al-Idrisi derekteri boiynsha). [The Oghuz question and their medieval urban civilization (according to al-Idrisi)]. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series

of Humanities. 3 (Vol. 112), pp. 295-303. [in Kazakh]

5. Artykbayev, Zh.O., «Bap Taniri» Ortaliq Azia halyqtarynyn ruhaniyat eskertkishi. ["Bap Tengri" – a spiritual monument of the peoples of Central Asia]. "Edu.e-history.kz" [Electronic resource]. URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/339596> (Accessed 17.11.2023). [in Kazakh]

6. Artykbayev, Zh.O., 2023. K istorii i etimologii toponima Baraba/Barab/Barap. [On the history and etymology of the toponym Baraba/Barab/Barap]. // Sibirskiy sbornik: Sbornik nauchnykh statey, ed. Z. A. Tychinskikh. Vol. 8. Ekaterinburg: Ural Branch RAS. pp. 170-182. [in Russian]

7. Drevnetyurkskiy slovar, 1969. [Old Turkic Dictionary]. Leningrad. 676 p. [in Russian]

8. Istoriya Kazakhstana v arabskikh istochnikakh, 2010. Arabskie geografy i puteshestvenniki IX–XII vv. [History of Kazakhstan in Arabic Sources: Arab Geographers and Travelers of the 9th–12th centuries]. Almaty: Daik-Press. Vol. 2. 328 p. [in Russian]

9. Karaev, O., 1968. Arabskie i persidskie istochniki IX–XII vv. o kirgizakh i Kirgizii. [Arab and Persian sources of the 9th–12th centuries on the Kyrgyz and Kyrgyzstan]. Frunze: Ilim. 102 p. [in Russian]

10. Kononov, A.N., 1958. Rodoslovnaya turkmen. Sochinenie Abu-l-Gazi khana khivinskogo. [The Genealogy of the Turkmen. Work of Abu-l-Gazi Khan of Khiva]. Moscow–Leningrad. 215 p. [in Russian]

11. Kumekov, B. E., 1972. Gosudarstvo kimekov IX–XI vv. po arabskim istochnikam. [The Kimak State of the 9th–11th centuries according to Arabic sources]. Alma-Ata: Nauka. 156 p. [in Russian]

12. Qazaqstannyn ortaghasyrlyq tarikhyna qatysty arab derekkozderi, 2016. [Arabic Sources on the Medieval History of Kazakhstan]. Z. Ilyasova, Y. Oraz (red). Almaty: Qalamger Press, Nur-Mubarak University. 248 p. [in Kazakh]

13. Margulan, A.Kh., 1978. Ostatki osedlykh poseleniy v Tsentralnom Kazakhstane. [Remains of settled settlements in Central Kazakhstan]. // Arkheologicheskie pamyatniki Kazakhstana. Alma-Ata. pp. 3-36. [in Russian]

14. Radlov, V. V., 2007. K voprosu ob uygurakh. [On the Uighur question]. // Radlov V. V. Tyurkskie stepnye kochevniki. Astana: "Altyn kitap". Vol. 3. pp. 185-358. [in Russian]

15. Smailov, Zh.E., 1997. Pamyatniki arkheologii zapadnoy Sary-Arki (Srednevekovye gorodishcha i poseleniya). [Archaeological monuments of Western Saryarka (Medieval towns and settlements)]. Balkhash. 142 p. [in Russian]

16. Syzdykov, S., 2014. Qarlyq-Qarakhan memleketti: sayasi tarikhi zhane madeni muralary. [The Karluk-Karakhanid State: Political History and Cultural Heritage]. Astana: Foliant. 320 p. [in Kazakh]

Артыкбаев Ж.О.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва

Астана, Казахстан

e-mail: socantropology@mail.ru

КАРТА АЛЬ-ИДРИСИ (XII В.) И ПРОБЛЕМА ЕЁ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Аннотация. В статье представлен всесторонний историко-географический и археолингвистический анализ трудов выдающегося арабского учёного, географа и картографа XII века Мухаммада аль-Идриси – «Нузхат аль-муштак фи ихтирак аль-афак» и «Сурат аль-Ард». Эти сочинения, описывающие евразийское пространство, являются

вершиной средневековой географической мысли и содержат ценные сведения, непосредственно относящиеся к территории современного Казахстана. Цель исследования – сопоставить данные аль-Идриси о регионах Туркестана, Исфиджаба, Тараза, Иртыша, Сарыарки и Каспийского побережья с современными географическими названиями и определить ареалы расселения огузов, карлуков, кимаков и тохуз-огузов. В ходе исследования применялся комплекс сравнительно-исторических, источниковедческих, картографических и археолингвистических методов. Уточнены этимология и пространственная локализация древних топонимов Астарун, Маргар, Руза, Гаган, что позволило предложить новые источниковедческие и методологические основы реконструкции средневековой исторической географии Казахстана. Анализируя карту и текстовые описания аль-Идриси, автор выявляет этнические границы и культурно-цивилизационные связи тюркских племён. В статье также рассматривается влияние арабской географической традиции и картографической школы Птолемея. Наследие аль-Идриси имеет особое научно-познавательное значение для изучения исторической ономастики, пространственной памяти и восстановления этнокультурного ландшафта средневекового Казахстана

Ключевые слова: аль-Идриси, историческая география, средневековая картография, топонимия, огузы, карлуки, кимеки, Сарыарка, Каспийское море.

Для цитирования: Артықбаев Ж.О. Карта аль-Идриси (XII в.) и проблема её интерпретации // Мадени мұра. 2025. №4 (111). С. 48-70 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.04>

Artykbayev Zh. O.

L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan

e-mail: socantropology@mail.ru

THE MAP OF AL-IDRISI (XII CENTURY) AND THE ISSUE OF ITS INTERPRETATION

Abstract. The article presents a comprehensive historical-geographical and archaeolinguistic analysis of the works of the prominent XII century Arab scholar, geographer, and cartographer Muhammad al-Idrisi – “Nuzhat al-Mushtaq fi-ikhtiraq al-afaq” and “Surat al-Ard”. These works, which describe the vast Eurasian space, represent the pinnacle of medieval geographical knowledge and contain valuable information directly related to the territory of modern Kazakhstan. The purpose of the study is to compare al-Idrisi’s descriptions of the regions of Turkistan, Isfidjab, Taraz, the Irtysh River, Saryarka, and the Caspian area with contemporary geographical names, thereby

identifying the settlement areas of the Oghuz, Karluk, Kimak, and Toquz-Oghuz tribes. A set of comparative-historical, source-critical, cartographic, and archaeolinguistic methods was applied. As a result, the etymology and spatial localization of ancient toponyms such as Asgarun, Marghar, Ruza, and Gagan were clarified, providing new source-based and methodological foundations for reconstructing Kazakhstan's medieval historical geography. By analyzing al-Idrisi's map and textual descriptions, the author identifies the ethnic boundaries and cultural-civilizational interrelations of the Turkic tribes. The article also examines the influence of the Arab geographical tradition and the Ptolemaic cartographic school, emphasizing al-Idrisi's work as a universal source that shaped the spatial model of his era. His heritage holds significant scholarly and cognitive value for studying Kazakhstan's historical onomastics, spatial memory, and the reconstruction of the medieval ethnic and cultural landscape.

Keywords: al-Idrisi, historical geography, medieval cartography, toponymy, Oghuz, Karluks, Kimaks, Saryarka, Caspian Sea.

For citation: Artykbayev Zh.O. The map of Al-Idrisi (XII century) and the issue of its interpretation // Madeni mura. 2025. №4 (111). pp. 48-70 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.04>

Автор туралы мәлімет:

Артықбаев Жамбыл Омарұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000-0001-5020-9361

Scopus ID: 57192662156

Сведения об авторе:

Артықбаев Жамбыл Омарович, доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000-0001-5020-9361

Scopus ID: 57192662156

Information about the author:

Artykbayev Zhambyl Omarovich, doctor of historical sciences, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-5020-9361

Scopus ID: 57192662156

Somfai Kara D.

ELTE Research Centre for the Humanities

Budapest, Hungary

e-mail: somfaikara@gmail.com

EDIGE AND THE NOGAI EPIC TRADITION

Abstract. This article investigates the epic tradition of the Nogais, focusing specifically on the widely disseminated cycle of the Edige Epic. The Edige Epic is recognized as the most widespread heroic epic in the world, covering the territory of the former Nogai Horde and the Crimean Khanate. The primary material for analysis is the version recorded in 1975 from the jiraw Bekbolat-uwlı Janbaj among the Kara-Nogai group of Northern Daghestan. The historical foundation encompasses events of the 14th–15th centuries, such as the disintegration of the Jochi Ulus and the power struggle between Toktamış, Temür, and Edige. The mythological layer, present in the Kara-Nogai version, includes Edige's descent from the legendary saint Baba Tükli and a demonic girl who transforms into a wolf. A comparative analysis with Kazakh and Karakalpak versions reveals how these mythological motifs, including the substitution of the swan maiden with a dove, serve the purpose of the hero's religious and spiritual legitimization. In conclusion, it is emphasized that the epic plays a vital role in preserving and strengthening the ethnic identity and sense of unity among the Nogai people, as well as in the formation of modern ethnic identities in the Eurasian Steppe.

Keywords: Edige, Epic tradition, Turkic heroic epics, Nogais, Nogai Horde, Crimean Khanate.

For citation: Somfai Kara D. Edige and the Nogai epic tradition // Madeni Mura. 2025. №4 (111). Pp. 71-86 (in Eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.05>

Introduction

The Nogai Horde (1440-1634) became independent during the disintegration of the Jochi Ulus (1242-1502)¹ in the 15th century. The Nogais were the Kypchak Turkic speaking nomadic population of the steppe between the Edil-Jajık (Russian

Volga and Ural) and the Low Danube (Dobruja). They are mostly the descendants of the Cumans of Eastern Europe from the 10th and 13th centuries. This is proven by modern Nogai folklore of the 20th and 21st centuries (Sheikaliev, 1991:6-7). Except the

¹ In the Russian sources the capital of the Jochi Ulus, Sarai by the Edil (Volga) River was mistakenly called as Golden Horde but the local people never used that name. The nomadic state had many hordes (Kypchak Turkic orda "governing center"). The word "golden" could have meant that Sarai was the most important. Besides Sarai the town of Sugnak (near Turkestan) was another center, and the east and western part of the Jochi Ulus were called Kök and Ak orda (Golden 1992: 297).

people of Köten who migrated to Hungary the Cumans accepted Mongol rule under Nogai khan (1235-1300). This is why they started to use the name Nogai's people (*Nogaj eli*).

The disintegration of the Jochi Ulus was triggered by the fact that the Eastern and Western parts (Kök and Ak Hordes) could not agree on the succession of khans. Toktamış khan (1378-1397) ceased power from his uncle Urus khan (1361-1377) with the help of the ruler of Samarqand, Temür amir (1370-1405). Toktamış tried to unite the empire while the western part was ruled by Mamaj *mīrzā* (1361-1380)², a military leader (*beklerbek*) from the Kijat clan. When Mamaj was defeated by the Russians (1378-1380), Toktamış executed him and united the two hordes. But the clans of the Kök (Blue Horde) started to support Edige warlord (*amīr*) from the Manggit clan.

When Toktamış attacked Azerbaijan (Northern Iran) Temür quickly occupied the region during his Iranian campaign (1387). Toktamış turned against Temür and attacked Khwarazm which was a grave mistake. Temür made an alliance with Edige of the Manggit clan and organized a campaign against Toktamış (1391) who retreated up to the Edil (Volga) River. Then Temür defeated him by the Terk River (Russian Terek) north of Daghestan (1395)³. Although Caucasian peoples (Circassian, Chechen, Avar, etc.) supported Toktamış but Edige chased him away (1397) and put a puppet khan Kutlug Temür in his

place. Later he or his son probably killed Toktamış (1406) near Sibir (modern Tümen). In 1410 Edige's son Nuraddin *mīrzā* turned against his father who fled to Khwarazm⁴. Nuraddin backed Temür Kutlug's son Temür khan (1410-1412)⁵ who led a campaign against Edige. Meanwhile Toktamış's son Jalāladdīn khan supported by the Lithuanians occupied Sarai, capital of the Jochi Ulus (1412). Finally Edige was ousted from Khwarazm by Temür amir's son Shahrūkh *mīrzā*. After returning to Sarai Edige made peace with his son and helped other puppet khans to the throne (1414-1419). Finally the son of Toktamış Kabırberdi killed him in a battle. During the rule of his son Nuraddin (1419-1440) the Jochi Ulus was divided and the Nogai Horde became independent. Division of the Golden Horde

- 1) Sibir or Özbek Khanate (1428)
- 2) Kazan Khanate (1438)
- 3) Kırım Khanate (1441)
- 4) Kazak Khanate (1456)
- 5) Hajitarkan Khanate (1466)

Shiban's descendent⁶ Abu-l-khair (1428-1468) from Sibir with the help of Nuraddin and Waqqas occupied Khwarazm from the Temürids (1430). Later Abu-l-khair created the Özbek Khanate (1430-1500) along the Syr-daria and ruled from Sıganak and Yasī (Region of Turkestan). In 1456 the Jochid sons of Barak khan (1421-1427) Kerei and Janibeg khans rebelled against Abu-l-khair and founded the Kazak Khanate at the western frontier (Jeti-suw) of Moghulistan (Chaghatai Ulus). Abu-l-khair had a

²The Persian word *mīrzā* is the shortened form of *amīr-zāde* "amir's son". This title was used for rulers who were not from the so-called golden clan of Chingis khan. They could not hold the title of khan because they were descendants of military rulers (*amīr*). The descendants of Temür and Edige used the title of *mīrzā*.

³The famous battle by the Terk river was close to the town of Majar that was also damaged during the war.

⁴It explains the origin of the Karakalpaks who were part of the Nogai Horde but after the attack of the Kazak Khanate they were separated and became the subjects of the Khwarazm (Khiwa) Khanate ruled by the Shibanids and later the Kongirat. Jädigär özbek khan's (1468-1469) grandchild Ilbars khan founded the Khwarazmi Özbek Khanate.

⁵Should not be mixed with Temür amir küregen (1370-1405) the Barlas ruler of Samarqand.

⁶Shiban khan (1237-1266) was Jochi's grandson. Shiban's descendants ruled the Northern part of Kazakhstan (West Siberia or Alash Orda).

debate with the Nogais and he was killed by Waqqas *mīrzā* (1468).

The Non-Muslim (Kalmak) Oirad Tribe (1438-1634) also interfered during their western campaign (1453). During the war between the Kazaks and Özbeks Abu-l-khair's grandson Muhammad gave up the territory of the Özbek Khanate in Turkestan (Syr-darya) and migrated to Mawara-an-nahr (Transoxania) in 1500. He founded the Bukhara Khanate (1506) forced the ruling Timurids out of the region. In the Sibir Khanate Nogais helped the Shibanid (Özbek) Ibak khan (1468-1495) to keep his power against the local Taibuga clan. In 1480 the Russians defeat the remnants of the Jochi Ulus (Great Horde)⁷ by the Ugra River. Their ruler Ahmed khan (1465-1481) with the help of the Nogais (Waqqas' sons Jamgurchy and Musa) killed Ibak khan (1468-1495) in the Sibir Khanate.

The names of these new political units influenced the formation of modern ethnic identities in the Eurasian Steppe (Nogai, Özbek, Kazak, etc.). It is not by accident why the story of the war between Toktamış, Temür and Edige played a vital role in the epic tradition and ethnic identity of these nomadic groups.

Materials and research methods

The core material for this study is a specific version of the Edige and Nuraddin epic cycle recorded from the Kara-Nogai group of Northern Daghestan. This version was originally collected in 1975 by the researcher Tahir Akmambetov from the esteemed *jiraw* (epic singer) Bekbolat-uwlı Janbaj (Yanpoi), who was born in 1953. This paper utilizes the resulting transcribed text, providing the first English translation and in-depth analysis of this particular variant.

The text analyzed originates from the Kara Nogai communities inhabiting the steppe region between the Kum and Terk rivers in Northern Daghestan. The author conducted initial fieldwork among this group in 2013 to establish the contemporary ethnographic context of the tradition.

A key methodological consideration is the nature of the performance itself. Unlike epic traditions in Central Asia, where instruments such as the *dombra* or *kobuz* often accompany the singer, the Nogai epic singers (*jiraw*) in the 20th century typically recited their stories without any musical accompaniment. This unaccompanied recitation style is a crucial characteristic of the Nogai performance tradition, which informs the rhythmic and structural integrity of the analyzed text.

To contextualize the unique features of the Kara-Nogai narrative, a comparative philological and folkloristic approach is employed. The study draws on parallel versions of the epic from other Kypchak-Turkic peoples, particularly:

1. The Kazak version of the Edige epic, used to trace lineage and common mythological motifs (e.g., the swan maiden motif).

2. Karakalpak variants, which share similar features with the Nogai version, particularly regarding the use of the *kögeršin* or *kepter* (dove) instead of the swan⁸.

3. Historical and legendary texts, such as the 16th-century legend recorded by Ötemish Haji concerning the conversion of Özbek khan, to link the epic's mythological genealogy (like Baba Tükli) to broader Turkic and Islamic narrative traditions.

This comparative methodology allows for the identification of local innovations within the Kara-Nogai text and helps

⁷The remaining territory of the Jochi Ulus was the region around the town of Sarai.

⁸For the Karakalpak version by Erpolat jiraw (Däwletnazarov, Bekmuratov, 1990: 12).

determine how specific mythical motifs function to validate the hero's lineage and cultural relevance within the Nogai historical worldview.

Discussion

Edige as an Epic Hero

Obviously, the historical Edige differs from the Epic hero. In the epic story Edige from the Manggit clan is the descendant of a legendary Muslim saint Baba Tükli (or his son Bar-Kaja) and a fairy girl (peri kız). So he has religious and spiritual legitimacy (Somfai 2010). The story Baba Tükli „Hairy Father” is widespread in Central Asia. His original name was Tükles and Tükli comes from that. But we might be dealing with folk etymology. Originally his name must have been Tögeles Baba meaning the Saint of the Tögeles/Töölös clan⁹. In a legend recorded in the 16th century about the conversion of the Jochid Özbek khan (1312-1341) the author Ötemish Haji gave the etymology of the name from the Tükles form.

Özbek khan's conversion to Islam (DeWeese, 1994: 541-543)

The aforementioned khan [Özbek] – peace be upon him – was a great ruler. When he had ruled for several years, he became a Muslim through the favor of God most high.

The cause of Özbek Khan's [conversion to] Islam was [that] inspiration came from God most high to four saints (Arabic walī) from among the saints of that age:

– Go and summon Özbek to Islam!

And by the command of God most high they came to the court (eşik 'door') of Özbek Khan and sat outside [his] royal court (korug). It is related [that] the infidel and diviners of the unbelievers used to display such wonder to the Khan: they would bring a large bowl [full of honey]

and place it before the Khan's assembly, and would prepare the vessel and pitchers; (A ferment made from) honey would be poured into the vessel and the [product] strained into the pitcher, and they would give the essence from the pitcher to him. The Khan considered all his sorcerers as advisors (šayx), and, seating them at his side, he paid them great respect and honor.

But one day [something unusual happened]. When the [saints] came and seated [themselves], the Khan, as on any other day, in observance of the custom of the assembly, came with his advisors, and all of them sat down. As on any other day, his goblet (paymāna) and the honey were brought and placed before the vessel and the pitcher. Quite a long time has passed, during which no honey was poured into the vessel as was usual, nor was the honey strained into the pitcher [as was custom]. The Khan said to his advisors of his:

– Why has this honey been left in abeyance?

The advisors [shamans] said:

– Probably a Muhammadan has come near, and this is his sign.

The Khan commanded:

– Go and look beyond the royal reserve! And if there is a Muhammadan, bring him [here]!

The servants went out investigated beyond the royal reserve. They saw [that] outside the royal reserve four persons of a different appearance were seated with their heads cast down. The servants said:

– What kind of people are you?

They said:

– [Take] us into the Khan's presence!

And they brought them [there]. The Khan's gaze settled upon them, and because God most high illuminated the Khan's heart with the light of guidance, an attraction and

⁹ Written as tükalās in the Arabic scripts but can be pronounced togalās in Persian and tögeles in Turkic.

affection appeared in his heart toward these whom he saw. He asked:

– What kind of people are you, and on what business have you come?

They said:

– We are Muhammadans, and we have come by the command of God most high in order to make you a Muslim.

At this moment the Khan's advisors cried out saying:

– These are bad people; one should kill them rather than speak [with them]!

The Khan said:

– Why would I kill them? I am a ruler (Persian *pādšāh*); I have no cause for alarm from any of you. Whoever's religion may be true, I will be with him; if their religion is not true, why was your work today confounded and left without effect? [So] debate with one another; whoever among you has the religion that is true, I will follow him.

These two parties fell into discussion with one another, and together made much turmoil and contention. At last they gave him their decision: they would dig two oven-pits (Persian *tannūr*) and fire up each one with ten cartloads of tamarisk (Chagatay *söksewül*) [wood]. One person from among the shamans would enter one oven, and one person among these [saints] would enter the other oven. Whoever emerges without being burned, his religion will be true, they resolved.

The next morning they dug two great oven-pits; they gathered tamarisk wood and heated them up. They assigned one to the shamans and the other to the Muslims. These saints (Arabic *'azīz*) were solicitous for one another [saying]:

– Which of us shall go in?

One of them was called Baba Tükles (Tögeles), because all of his limbs were covered with body hair (Turkic *tük*). He said:

– Give me permission; let me go in. You

fix your attention on me.

The [other] saints recited the *fātiha* [blessing] on his behalf. [Then] that Baba Tükles said:

– Prepare armor (jibe) for me.

[And] when they had prepared the armor, he put it on over his bare flesh. Then he began to recite the remembrance (*talqīn*) of God Highest, and moved toward the oven. They say [that] the Baba's body hair stood straight up and came out the eyelets of the armor; everyone saw this phenomenon. He walked [on] and entered the oven. [And] they brought the flesh of a sheep and hung it over the oven, and fastened its opening.

Now we have come to the story of the shamans. The shamans took out one among them by force and threw him into the oven; as soon as he fell in, the ashes [of his body] turned blue and green and the flames [from his body] came out of the mouth of the oven.

When all the people, beginning with the Khan. Saw this phenomenon, their hearts turned away from the infidel religion and inclined to the Muslim way.

And the voice of the Baba uttering [his] recitation came uninterruptedly out of the [other] oven. When it was presumed that the sheep's flesh was fully cooked, they opened the mouth of the oven; [and] Baba, wiping the sweat from his blessed face, came out of the oven; saying:

– Why did you hurry? If you had held off for a time, my business would have been finished.

They saw that the armor was glowing red hot; by the power of God most high not a hair of the Baba's body was burned. When all the people, beginning with the Khan, saw this situation, they at once grasped hold of the hems of the sheikhs' [garments] and became Muslims; praise be to Allah for

Thus, Özbek nation (*tā'ifa*) became Muslim in the time of Berke Khan, [but]

after him they apostatized and became infidels. [But] the great Özbek Khan became Muslim, and since then the Islam of the Özbek nation has not waned. They say [that] Özbek Khan ruled for twenty years, and others say he ruled eighteen years. Then he attained the mercy of God: “Verily we are God’s and unto Him do we return”.

History of the Independent Nogai Horde

The history of the Nogais was really turbulent from the 16th century onward. Kazak Khanate under Qasim khan (1511-1521) got strong and attacked the Nogais’ central territory among the Edil (Volga) and Jajik rivers.¹⁰ Part of the Nogais supported Moscow against the Kırım Khanate when Ivan the Terrible (1533-1584) created the Russian Empire (1547). This alliance proved to be fatal¹¹, the Russians occupied the Kazan and Hajitarkan (Astrakhan) Khanates (1552-1556) that were under Nogai influence before. Political division started inside the Nogai Horde. Yūsuf (1549-1554) and Ismā’il (1555-1563) continued to support the Russians while Ghāzī (Kazı) made an alliance with Kırım. So Ghāzī in 1557 established the Lesser Nogai Horde by the Koban river, which together with the Kırım Khanate became a vassal to the Ottoman Empire.¹² Meanwhile Russian reached the Terk river by supporting the Circassians.¹³ The Kırım Khanate with the help of Nogais

fought against the Russian¹⁴, but finally they were crushed by the Cossacks of the Jajik river (1580).¹⁵

In the 17th century Nogais continued to have inner conflicts (Greater and Lesser Hordes) while Russians started to attack Kırım Khanate.¹⁶ Then the Russians invited some of the Oirad Mongols of the Altai¹⁷ to migrate to the territory of the Nogai Horde. In 1634 the Kalmak Region (Xalimag Tanggachi)¹⁸ was created with Russian assistance by the Edil (Volga) River. The Greater Nogai Horde was destroyed and many Nogais joined the clans of the Bashkurt, Sibir Tatar and Western Kazak (kishi jüz) tribes. The remnants or Kara Nogais migrated to the Kum and Terk rivers (North of the Chechens and Daghestanis). In 1711 the Kalmak and Russian troops attacked the Koban region. After their victory the Russians wanted to colonize the Oirad (Kalmak) tribes so in 1771 many Oirad (mainly Torgaut) migrated to Jungaria.¹⁹

Soon the Kırım Khanate (1770-1783) submitted to Russian rule and many Nogais fled the Koban regions where in 1783 general Suvorov committed a genocide against the Nogais. Some of the Nogais moved to East Circassia (Kabarda) and neighboring regions (Besh-tau, Kyrk-aul, Majar). In 1860 the Russians the occupation of Northern Caucasus²⁰ triggered the Circassian exodus

¹⁰The attack of Sarajčik by the Kazaks in 1521 probably led to the separation of the clans around the Aral Lake and the formation of the so-called Karakalpaks who became the subjects of the independent Shibanida Khwārazm (Khiva) Khanate (1511-1804). Later the Kongirat clan leaders (inak) created the Kongirat Khanate (1804-1920) which had Özbek and Karakalpak origin.

¹¹The epic of Čora batır comes from this era in the Nogai folklore. Čora (1526-1546) was fighting the independence of the Kazan Khanate against the Kırım Khanate.

¹²During the siege of Szigetvár in 1566 Nogai cavalry were deployed by the Ottoman army.

¹³Ivan the Terrible (1547-1575) married the Circassian ruler Temrük mırzā’s daughter Kūchenei (1560), but in 1570 Dawlat Kerei-khan of Crimea subjugated Circassians. During the 17th and 18th centuries the majority of Circassians and Alans converted to Islam thus pushing Christianity out of the region.

¹⁴The Kırım Khanate attacked Astarkhan in 1569 and Moscow in 1571.

¹⁵The first invader of Sibir Yermak (1532-1585) was a cossack from Jajik (Ural) River.

¹⁶They also attacked regions of Poland and Hungary.

¹⁷The Torgūd migrated under Khou-Örleg to the West and some Dörbed also joined them.

¹⁸The common name for the non-Islamic Oirad among the Kypchak and Kyrgyz peoples is kalmak.

¹⁹Nowadays Torgūd live east of the Tarbagatai Mountains in Kobag-Sair District (Xinjiang, China), about 20 thousand people and 30 % of the whole population of the district.

and many Nogai and Kırımli (Crimean Tatars) migrated Dobrudja and Anatolia.²¹ Once a regional power in Eastern Europe the Nogai Horde ceased to exist and their people scattered between various countries (Russia, Turkey, Romania and Bulgaria), But even today they have a strong ethnic identity and the feeling of unity which is expressed and strengthened by their epic tradition.

Results

Fieldwork among the Nogais

I conducted my first fieldwork among the Nogais in 2013 when I visited the so-called Kara Nogai group of Northern Daghestan. This steppe region between the Kum and Terk rivers (not far from the town of Majar)²² were added to Daghestan only in 1957. Nogais number around 50,000 in Daghestan and mainly live in Nogai District (25,000) as well as some neighboring districts (Babajurt 7,500, Kızlar 3,500, Tarumovka/Kara-Bazar 3,000).

Other Nogai groups are:

1) Chechnia (4,000): separated from the Kara-Nogai District in 1957 (Shelkovsk District).

2) Stavropol (22,000): jetisan, jeti-üşkül, jembojluk from Kırım (Neftekumsk District).

3) Karachai-Circassia (16,000): Koban and Kırım Nogais (Nogai District by the Koban).

4) Astrakhan Region (7,000): karagaş nogaj (Krasnoiar District by the Edil/Volga).

5) Western Siberia (10,000): labor migrants (Khanty-Mansi District).

Outside Russia:

6) Dobrudja, Romania (15,000): Nogais from the Kırım Khanate (designated as Tatars).

7) Turkey (around 100,000): mainly from Dobrudja (mostly assimilated).

8) Souther Bashkurtia: some Nogai groups assimilated to the Bashkurts.

9) Lithuania, Belarus, Poland (15,000): so-called Lipka Tatars.

10) Crimea (40 thousand): mixed with Kırım Tatars (Kırımly or Tat).

11) Xinjiang, China (4 thousand): they are designated as Tatars.

In 2013 I met Tahir Akmambetov (born 1953) in Terekli-mektep, center of the Nogai District (Daghestan). In 1975 he recorded the epic story of Edige and his son Nuraddin from Bekbolat-uwlı Janbaj (registered as Yanpoi). Unfortunately the epic singers (jıraw) who could perform whole epic songs had deceased in the 1990s. Meanwhile this text was published in Russian (2016)²³ but this is the first English translation ever published.

In the 20th century epic singers called jıraw in Nogai recited their stories without any musical instrument unlike epic singing in Central Asia where it is usually accompanied with some musical instrument. The Kazaks

²⁰The Circassians were submitted to Russia in 1860 right after Caucasian Imamate (Murid State of Chechens and Daghestanis) 1859 accepted Tsarist rule. In 1864 the Circassian Ubykh tribe around Sochi also submitted to the Russians.

²¹An estimated 7,000 Nogais of the Bucak and Yedisian Hordes settled in Dobruja before 1860. However, the great exodus of the Nogais took place in 1859-1861. Many clans from Camboyluk and Koban Hordes moved westwards to southern Ukraine, and wintered with their co-ethnics there in 1859. They emigrated either through the ports of Feodosia or Kerch or crossing via the Budjak steppes to Dobruja. 50,000 of the Roughly 70,000 Nogais of the Koban and adjacent Stavropol region left Russia for the Ottoman Empire during this period. They induced the Nogais of Crimea to emigrate too. 300,000 Crimean Tatars (which included the Nogais) left Crimea in the year 1860. Similarly, 50,000 Nogais disappeared from southern Ukraine by 1861. Most of these Nogais of Dobrudja later migrated to Anatolia. Other Nogai clans emigrated directly from the Caucasus to Anatolia, together with the Circassians.

²²The town of Majar was first mentioned by Cyril and Methodius when they visited the Khazar khagan in Etil (Volga River) in 861. They wanted to convert the Khazar khagan to Christianity but he preferred Judaism. Majar was a major commercial town of the Khazar Khanate that continued to be an important trade hub during the Mongol Era (1236-1502). Starting from the 15th century it was controlled by the Nogais.

used the two-stringed *dombıra* while the Karakalpaks the fiddler-like *kobız* instrument. Karakalpaks also emphasized epic singing with a type of throat singing. Unfortunately due to the death of the last Nogai *jıraw* singers in the 1990s I do not have data about their initiation or its link to Nogai spirituality as it can be observed among some other traditionally nomadic Turkic peoples (Somfai Kara 2018: 156-158).

Up until the 20th century Edige epic cycle was widespread among the Nogai diaspora from Romania all the way to Dagestan,²⁴ as well as the Karakalpaks of the Aral Lake and the Western Kazak (Kişi Jüz Lesser Horde) epic singers (*jıraw* or *žıraw*)²⁵. The Edige epic not only describes a 500-year-old historical events but its versions can be recorded from the Low Danube, North Caucasus all the way to Central Asia. We can say it is the most widespread epic story in the world covering the former territory Nogai Horde and Kırım Khanate. The story of Edige and his son Nureddin was recorded among other Kypchak-Turkic peoples kin to Nogais (Karakalpak, Kazak, Bashkurt and Sibir Tatar).

The Kara-Nogai Version

According to the Kara-Nogai version Edige's ancestor was Šašli or „Hairy” Borkaj, who can be identified by the aforementioned Baba Tükli (Tükles).²⁶ The name Borkaj probably comes from Bar-Kaja, who in other versions is mentioned as Baba Tükli. The Nogais originate his name from Böri-akaj „Uncle Wolf”. His son was

Kutlı-Kaja – Edige's father.

Edige's geneology according the Nogai version

Bar-Kaja (Borkaj, Böri-akaj) = Baba
Tükli or Tükles
Kutlı-Kaja
Edige

Edige geneology according the Kazak version:ŭ

Angşıbaj=Baba Tükti-šašti äziz
Par-Parıja
Kutlı-Kaja
Edige

In the Nogai and a Kazak versions Baba Tükli is a hunter.²⁷ According the Kazak version Edige (1352-1419) is the third generation after Baba-Tükles (90 year or the beginning of the 14th century). If Edige is somehow related to Baba Tükles then only two generations (60 years) could have passed which corresponds to the Nogai version.

In the Kazak version Edige's ancestor Baba Tükli married a swan lady – a legend well-known all over Eurasia. But in the Nogai versionban just like in Karakalpak instead of a swan we find a dove (*kögeršin*). It is quite strange since the Manggıt's foremother was a swan according to the Kazak baksı spirit mediators and epic singers. I believe that that changing the swan foremother (totem) to a dove can be explained by eufemism (Nogai *tergew*). They wanted to avoid pronouncing the name of the swan which was a taboo among them. The original meaning of “swan girls” is also suggested by the fact that they

²³See N. Kh. Süjünova (editor): Edige. Nogaiskaja epicheskaja poema. 2016. Nauka: Moskva.

²⁴The Koban Nogai (Karachai-Cherkessia) version was recorded in 1958 from Haži-Isak Kumukov who learned it from Arslan Šaban-uwly (Kangly, Stavropol Region) (Sheikhaliev, 1991:17-52).

²⁵At the beginning of the 20th century extracts from Edige Epic was remembered among the elder Nogais in Dobrudja, Romania (Seres István, 2000).

²⁶According to the Khwarazmian Ötemish Hāji's chronicle of Chingis-nāma (16th century) Baba Tükles was a Muslim saints (*awliya*) and according to the legend he converted Özbek khan (1312-1341) of the Jochi Ulus to Islam.

²⁷Nogai *Angşıbaj* “Hunter Lord” is similar to Buriad Horiodoi *mergen* „hunter” who also married a swan fairy (Somfai Kara, 2010).

landed on the shores of a lake to swim.

Another interesting motif is that according to the Kara-Nogai version the spirits (šibin-jan fly soul) of Kutlu-Kaja's parents turned into stars. This comes from two Pre-Islamic belief:

1) The soul (kut) of a human being flies away after death (like a šibin fly).

2) The spirit of some people also turns into stars.²⁸

*Edige Epic Song performed by Janbaj Bekbolat-uwlı (Yanpoi Dorzhiev).*²⁹

A man called Shashly Borkaj went for a hunt. (He saw) that three kögeršins [fairies]³⁰ landed on the shore of Lake Üšköl, covered with reeds. Borkaj noticed that the doves took off their dove dresses and turned into three beautiful maidens. Šašli Borkaj saw the beauty of the maidens, and he was so amazed he could not turn his eyes away from them. His name was hairy (šašli) because the 'hair on his belly' was not cut. In other words, it was not shaved. That is why he got that name.³¹ The name Borkaj comes meaning Böri-akaj 'Wolf Uncle'.³² He came out of the reeds, and saw the three piles of clothes of the three kögeršins. Hairy Borkaj took the small dove's clothes and hid them among the reeds.

'I have seen you once and now I want to live with you a thousand times', Borkaj told her when he came out of the reeds.

'God ordained this fate for us (wrote it on our forehead). We will live together not one day but two thousand days', said the

girl without any choice.

They got married and started to live together at the foot of the Šinžır Mountain.³³ One day, Borkaj's wife delivered and gave birth to a boy near the cliff of Kutlı-Kaja. They gave him the name Kutlı-Kaja, but he was also called Aziz.³⁴ He grew up loving the birds [of prey]. He knew from the flight of a bird whether it was tired or not. When Kutlı-Kaja grew up, his father Borkaj and his mother suddenly died.³⁵ Their 'flying souls' turned into twin stars.

There is another motif that differs in all other versions: hogy Kutlı-Kaja obtains his wife during a magical feast who turned out to be a demonic girl (*jinning kızı*), and she was secretly sucking his husband's blood during the night. Kutlı-Kaja managed to defeat her with the help of a charmed horse by cutting off the hair of his wife. The demonic girl was pregnant and she gave birth to Edige the supernatural hero.

A have collected similar legends about demonic girls from a Kyrgyz demon-chaser (*kuuču*) (Somfai Kara, 2018: 150-152). So in the Nogai version a fairy girl (*peri*) and a demonic girl are the wives of Edige's grandfather and father respectively. In other versions (Kazak, Karakalpak) we find a mythical being (swan girl). The story explains the wild nature of Edige by his birth from a demonic girl (*jin kyzy*). Finally the jin turned into a wolf which was an important "totem" among the Nogais.³⁶ Kutlu-Kaja hear a voice from heaven saying

²⁸ Similar legend can be found in the Southern Siberian epic story of Kögüdei-mergen and the origin of the three stars of the Orion Belt (Maadai-kara epic, 1971; Somfai, 2022).

²⁹ Learned from his father Bekbolat who also knew the stories of Šora-batır (died in 1546) and Mamaj (ruled around 1511-1537). Collected by Tahir Akmambetov (Akmambetov, 1975), Terekli-mektep, Nogai District, Daghestan (Russian Federation), translated by Dávid Somfai Kara (Somfai Kara, 2018).

³⁰ In the Karakalpak and Nogai versions the Swan Lady is replaced by the word kögeršin or kepter "dove" which could be the taboo name (*tergew*) for swan.

³¹ The meaning of Kutlı-Kaja means „Lucky Cliff”.

³² Borkaj/Böri-akaj comes from name Bar-Kaja.

³³ Šinžır Mountain "Chain Mountain" is an unknown location.

³⁴ The Arabic word 'aziz that means "respected, beloved".

³⁵ Gave away their 'flying souls' *šibin-jan*.

³⁶ Just like the Kök-Türk (Ashina) Dynasty or the Mongol Dynasty of Chinggis khan.

„Edige, Edige”³⁷, so later he gave his son that name.

‘I don’t have a wife and you don’t have a husband. So, let’s get married’, said Kutli-Kaja. ‘I cannot be your lawful wife (*nikāh*)³⁸. Let’s make an agreement. If I wash myself, do not look at my armpits. When we do the lawful thing (*šari’at*)³⁹, don’t look at my face! When I do the ritual purification (*kusl*)⁴⁰, do not look at my body.’

‘So be it! I won’t look. I am not going to lose anything (my limbs won’t be cut) for that!

Alright, I won’t look!’

Kutli-Kaja lived with that girl for a long time. They had no child. Kutli-Kaja started to look like a dried-out tree, thinking: ‘A child is a solace – a child takes away your sorrow. A child buries the parents when they die.’ But Kutli-Kaja had no child to make him happy. Life without a child made him really suffer. One day he took the red horse hair and wrapped it around his thumb. The (hair) started to talk in a high voice:

‘Your wife is a demon’s (*jinn*)⁴¹ daughter, she came in the shape of a witch (*ters-ajak*)⁴². Oh, she is sucking your blood. That’s why you look like a dried-out tree! Pretend that you are sleeping. When she starts to suck your blood, cut her hair. Throw it on the ground and trample it. By doing this your son will be born and I will turn into a fast horse. We will run away with your son. If you don’t succeed, you will die. You won’t see your son’s birth. You are human so you could violate your *nikāh* (lawful marriage).

While your wife is bathing, lie down, covering yourself in a fleece with holes’, he said.

Edige’s birth

Kutli-Kaja Aziz pretended that he was sleeping. He lay down, covering himself in a fleece with holes, and he closed his eyes. In the moonlight his wife went to the lake and started to bathe. Through one of the holes in the fleece Kutli-Kaja observed that his wife’s gall-bladder was visible through her armpit.

‘What a mean husband, you violated *nikah*!’, his wife thought angrily. She started to walk closer to Kutli-Kaja. Kutli-Kaja opened his eyes. He jumped up and grabbed his wife’s hair, then cut it, and having thrown it on the ground he stepped on it. His son suddenly fell out of her on the ground because the wife was pregnant. The horsehair turned into a fast horse. Kutli-Kaja wrapped his son in buckskin and jumped on the horse. The fast horse flew away like a bird. Suddenly the trees started to wave with no wind. Crows cried and the howling of little owls all around could be heard.

At the top of her head his wife’s black hair appeared like a tumbleweed (*kawmak*)⁴³. Her long teats drew back into her breasts and disappeared. Antlers appeared instead of the teats. Her head seemed covered with the ashes of *tezek*.⁴⁴ Her eyes were like extinguished fire. Yellow pus was flowing out of her nose and blood was flowing out of her ears.

³⁷The name Edige comes from Old Turkic *edgü* “good” borrowed by Mongolic as *edge-* “become well”.

³⁸The Arabic word *nikāh* is the name of a marriage contract between the couple by a Muslim official.

³⁹The Arabic word *šari’at* means the Muslim Law that derives from the Qur’an and Sunnah.

⁴⁰The Arabic word *ghusl* is a full-body ritual washing in Islam. The *tahārat* is ritual washing before prayer.

⁴¹The Arabic *jinn* is a supernatural being who often serve *Šajtan* and cause harm to people but can be tamed by spiritual specialists like *baksı* and *porxan*.

⁴²The Nogai word *ters-ajak* means “reverse foot”. Kypchak speaking nomads believed that witches had reversed feet, their feet were facing the opposite direction.

⁴³The Nogai word *kawmak* or *kambak* “tumbleweed” is a plant in the desert that has an upper part which detaches from its root or stem and rolls due to the force of wind.

⁴⁴The Nogai word *tezek* means dry cow-dung chips that the nomads collected in the steppe for heating.

Suddenly his wife's torso started to shiver and she turned into a wolf. It started to chase them. The wolf had its red tongue out and saliva flowed from its mouth. They felt its breath right at the horse's tail. Kutlu-Kaja stretched out his big (fire iron kösew) arms and hit its (the wolf's) head with a lead whip (*jalaw*).⁴⁵ As soon as the wolf fell down its legs started to quiver and its breast started to heave. Then it took cover in a lair. At that moment his horse shuddered thrice and disappeared without a trace. Kutlu-Kaja lifted the child and ran through the forest. By the time he reached a leafy tree, he was breathing heavily and sat down to rest.

'Does the child have some defect?', thought Kutlu-Kaja with a heavy heart beat. He started to watch the child's body. Suddenly he heard a voice from the sky, saying 'Edige, edige'. Ever since the demon girl turned into a wolf the Nogais started to kill wolves with *jalaw* whips.

When Kutlu-Kaja remained alone with his son, the spirit Kızır-Nijaz⁴⁶ appeared to them and went to fetch some milk for the child. But Kutlu-Kaja could not listen to the baby crying and let a female dog milk him. When Kızır-Nijaz saw what had happened. He scolded Kutlu-Kaja and predicted that Edige would be brave and strong like a wolf but his whole life would be full of wars because he was fed by unclean milk. Later Kutlu-Kaja handed over his son to Esen-baj from the Kerej clan, who gave him the name Kubıgıl. They had to conceal him from Toktamış khan who wanted to revenge on Kutlu-Kaja who stole one of the eggs of the khan's falcon and sold it to Temür shah.⁴⁷

Historical events symbolized by other motifs in the epic story:

1) The quarrel of Toktamış and Timur: the falcon stolen by Kutlu-Kaja.

2) Edige's alliance with Temür: Edige married Temür's daughter.

In the Kara-Nogai also find the motif of the quarrelling women (István Seres, 2000). They argue because of a camel calf (*bota*) and Edige judges their case. Later Edige under the name Kubıgıl figures out the price of Toktamış khan's cart so the khan makes him his horseman. The khan's Orda (military camp) was by Jajık (Ural) River in Sarajčık.⁴⁸ Later his wife noticed that Toktamış got frightened when Kubıgıl appeared in front of him. So the khan tried to find out his genealogy. Only the 200-year-old Sıbıra jıraw could solve that mystery. When Sıbıra jıraw met Kubıgıl, he predicted he would overthrow Toktamış khan. So the khan sent Janbaj to arrest Edige, who sensed the danger and together with the nine sons of Esen-baj escaped to the amir of Samarqand Temür shah.

The motif of the hero's nine companions is wide-spread among the Turkic peoples (Maadaj-Kara, 1971), but we find it only Kara-Nogai version of the Edige. Another characteristic of the Kara-Nogai version is that Temür shah's daughter Appak sılıw was kidnapped by Kabarda-Alp batyr. Historically when Temür's troops defeated Toktamış by the Terk River (Daghystan) in 1395, Kabarda (Circassian) troops assisted him but Temür's daughter was not kidnapped. In the Epic story Edige defeated Kabarda-Alp⁴⁹ batyr and rescued Temür's

⁴⁵The Nogai word *jalaw* is a special lead whip with which the horsemen drove the horses on the steppe. It is also often called *sıbrtkı* and similar to the Hungarian *karikás* whip.

⁴⁶He is the Khidr spirit from Arabic mythology who was identified as Ilija or Elijah in Muslim tradition.

⁴⁷He is the ruler of Mawara-al-nahr or Samarqand Temür amir from the Barlas clan (1370-1406).

⁴⁸Sarajčık became the centre of the Nogai Horde and was destroyed by the Cossacks in.

⁴⁹The Nogai form of the Kabarda name is *kabartı*. Kabarda was the name of the state of the eastern Circassians (*Kasogs*) in the 15th and 16th centuries. First they allied with the Russians but later they were occupied by the Kırım Khanate in 1571 and converted to Islam.

daughter. Amir Temür awarded him by the marriage to his daughter Appak sylyw who gave birth to Edige's son Nureddin. We have no information that Temür gave one of his daughters to Edige but we know that they made an alliance in 1391.

When Edige marched with a big troop against Toktamiş, the khan and his military leader Janbaj fled from Sarajčyk. Toktamiş said his Orda between the Edil and Jajik rivers. This motif is similar to song of the famous Nogai poet Kaz-tuwgan jraw (16th and 17th centuries) when he says fare to Edil (Volga) River well-known from Nogai Folklore as the song of alang jurt "troubled homeland". Accordyng to the story Toktamiş becomes a *kazak* 'cossack' or 'lawless man'.⁵⁰

Nureddin becomes the main hero of the epic

Edige conquers Sarajčik while Nureddin started to pursue Toktamiş. Nureddin captures Janbaj who promised to ambush Toktamiş. When Toktamiş arrived Nureddin took revenge. Before he died Toktamiş warned Nureddin to kill Janbaj. Later Janbaj convinced Toktamiş's two daughters to lie to Nureddin that his father Edige had made them pregnant. When Nureddin returned to Sarajčik he quarreled with his father and drove him out from the Horde. This has historical base since Nureddin sent his father to Khwarazm after Toktamiş's death (1406) and appointed a puppet khan to the throne (1410). We have no evidence that Toktamiş khant was killed by Nureddin. Later during a hunt for desert fox (*karsak*)⁵¹ Nureddin met his father and made peace with him. Historically Jalal-addin khan with Lituianian support ousted Nureddin (1412) who united with his father in Khwaraz and recaptured Sarajčik (1416).

In the epic story Toktamiş's son Kadirberdi attacked Sarajčik but in the end he made peace with Nureddin and executed Janbaj for treason. According to some sources Qabirberdi became khan (1419) maybe by the help of Nureddin. Some sources say that Edige was killed by Qabirberdi.

Although the Kara-Nogai versions of Edige and Nureddin epic story has several mythical elements (fairy lady turning into a swan/dove, demonic girl, white-bearded old man, talking magic horse, spirits turning into stars, etc.) but it is based on historical events:

- 1) The war between Toktamiş and Timur (14th century)
- 2) Struggle of Edige and Nureddin in the disintegration of the Jochi Ulus (15th century) (Fig.1)

Conclusion

The analysis of the Kara-Nogai version of the Edige and Nuraddin epic cycle demonstrates its profound significance as more than a simple historical account. This widespread narrative successfully functions as a vital cultural text, articulating and reinforcing the collective memory and ethnic identity of the Nogai people and their related Kypchak-Turkic neighbors in the Eurasian steppe.

Our findings confirm that the epic is a remarkable synthesis, skillfully weaving core historical events with rich mythological elements. The core historical conflict, rooted in the disintegration of the Jochi Ulus and the war between Toktamiş and Temür, provides the temporal framework. This framework is then imbued with powerful pre-Islamic and Islamic motifs, particularly

⁵⁰The Kypchak Turkic word *kazak* is the origin of the Cossack (Russian *kazak*) name. Originally it meant some kind of "free man or vagabond" (see Persian *bekār* „free or jobless man“).

⁵¹The *karsak* is a fox type of the Eurasian Steppe, its Cuman name is the etymology of the Hungarian town Karcag.

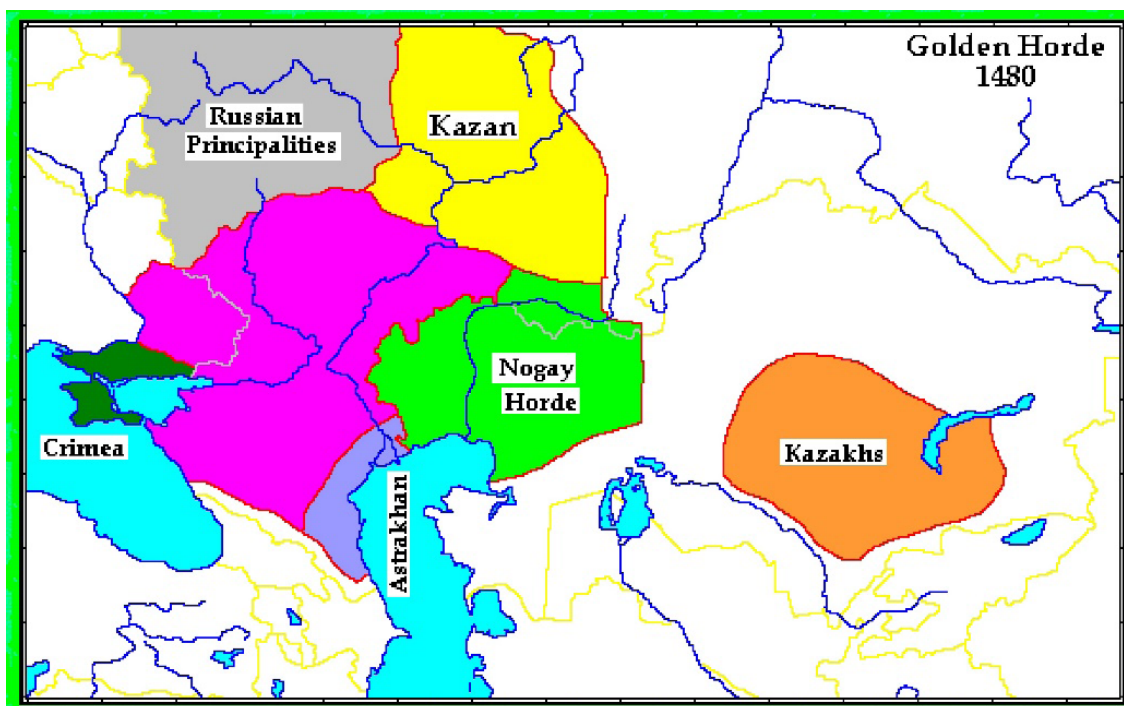

Fig.1. Disintegration of the Jochi Ulus: Nogai and Kazak Hordes in the 15th century.

surrounding the hero's genealogy.

Specifically, the unique Kara-Nogai narrative of Edige's descent from the holy man Baba Tükli and his birth involving a demonic maiden who turns into a wolf, serves a crucial legitimizing function. These elements spiritualize the hero's power, explain his "wolf-like" ferocity, and even provide folkloric origins for cultural practices, such as the Nogai tradition of using a lead whip (jalaw) against wolves. The mythological shift from the swan maiden (Manggit totem) to the dove (kögeršin) further illustrates the adaptive

and localized nature of the oral tradition.

In conclusion, the Edige Epic acts as a powerful source of unity for the scattered Nogai diaspora. By bridging the turbulent historical past of the 14th and 15th centuries with enduring mythical narratives, the epic ensures that the memory of the Nogai Horde remains a living, evolving foundation for contemporary ethnic self-consciousness. The study of this epic is therefore essential for understanding the cultural resilience and shared heritage of the nomadic peoples who shaped the political and cultural landscape of the post-Golden Horde era.

References

1. Baskakov N.A., 1963. Nogajsko-russkij slovar [Nogai-Russian dictionary]. Moscow: Gos. izd-vo inostrannykh in natsionalnykh jazykov. 562 p. [in Russian]
2. Basilov V.N., 1992. Shamanstvo u narodov Srednei Azii i Kazakhstana [Shamanism among the peoples of Central Asia and Kazakhstan]. Moscow: Nauka. 327 p. [in Russian]
3. Dawletnazarov Kh., Bekmuratov Z., 1990. Edige, Karakalpak halyk dastany [Edige, Karakalpak Folk Epic]. Karakalpakstan: Nokis (Nukus). [in Karakalpak]
4. DeWeese D., 1994. Islamization and Native Religion in the Golden Horde, Baba Tükles

and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. University Park: The Pennsylvania State University Press. Pp. 575-616

5. DeWeese D., 1999. The Politics of Sacred Lineages in 19th-century Central Asia: Descent groups linked to Khwaja Ahmad Yasavi in Shrine Documents and Genealogical Charters // *International Journal of Middle Eastern Studies*. Vol. 31. Pp. 507-530.

6. Golden P.B., 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 494 p.

7. Hofman H. F., 1969. *Turkish Literature, A bibliographical survey*. Vol. VI. Utrecht: University of Utrecht. 293 p.

8. Khangalov M. N., 1958. *Sobranie sochinenij [Collected works]*. I–III. Ulan-Ude: Buryatia. 551 p. [in Russian]

9. Ligeti L. 1971. *Histoire secrète des Mongols [Yuanchao Bishi/Mongqol-un Niuča Tobča'an]*, Budapest: Akadémiai Kiadó. 269 p. [in French]

10. Manzhigeev I., 1978. *Buriatskie shamanskije i doshamanisticheskie terminy [Buryatian shamanian and pre-shamanian terms]*. Moscow: Nauka. 128 p. [in Russian]

11. Nurmagambetov O., Sydykov K., 1989. *Batyrlyr zhyry V. Kyrymnyn kyryk batyry [Heroic Epics V. The Forty Heroes of Crimea]*. Almaty: Zhazushy. 384 p. [in Kazakh]

12. Reichl K., 2007. *Edige, a Karakalpak Heroic Epic as performed by Jumabay Bazarov*. Helsinki: Academia Scientorum Fennica. 498 p.

13. Rumiantsev G.N., 1962. *Proiskhozhdenie khorinskikh buryat [The origin of the Khorinsky Buryats]*. Ulan-Ude: Buryatiya. 265 p. [in Russian]

14. Sheikhaliev A., 1971. *Nogajding kırk batyry [The Forty Heroes of the Nogai]*. Mahaçqala (Anžiqala): Dagestan. 287 p. [in Nogai]

15. Somfai Kara D., 2005. *The Last Kazakh Baksı to Play the Kobız (Field Report, photo József Torma)* // *Shaman*. Vol. 13. Budapest. Pp. 181-187.

16. Somfai Kara D., 2007. *The Sacred Valley of Jay Ata and a Kirghiz Shaman from Xinjiang, China (photo Mihály Hoppál, musical analysis János Sipos)* // *Shaman*. Vol. 15. Pp. 47-68.

17. Somfai Kara D., 2008a. *Mazar – Animist Concept of Nature in Kirghiz Popular Islam* // *Shamans Unbound*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Pp. 185-192.

18. Somfai Kara D., 2008b. *Rediscovered Buriat Shamanic Texts in Vilmos Diószegi's Manuscript Legacy* // *Shaman*. Vol. 16. Pp. 89-106.

19. Somfai Kara D., 2010. *Baba Tükli and the swan girl. Legitimising elements in the Turkic epic Edige* // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Volume 63 (2). Pp. 117-132.

20. Somfai Kara D., 2022. *The Epic Story of Kögüdei Mergen and Southern Siberian Shamans* // *International Conference "The Siberian Turkic Epic Tradition and Shamanism Religion. Proceedings"*. Ankara: TÜRKSOY. Pp. 139- 150.

21. Uther H., 2004. *The Types of International Folktales, a Classification and Bibliography*. Vol. I. Helsinki: Academia Scientorum Fennica. 619 p.

22. Vásáry I., 2009. *The Jochid realm: the western Steppe and Eastern Europe; Legacies of the Mongol Conquests, The Cambridge History of Inner Asia, The Chinggisid Age*. Cambridge: Cambridge University Press. Pp. 67-85.

23. Yudin V. P., 1992. *Utemish-Khadzhi: Chingiz-Name [Utemish-Khadzhi: Chingiz-Name]*. Almaty: Zhazushy. 296 p. [in Russian]

24. Zhirmunskij V. M., 1974. *Tiurkskij geroicheskii epos [The Turkic Heroic Epic]*. Leningrad: Nauka. 725 p. [in Russian]

Шомфаи Кара Д.

ELTE гуманитарлық ғылымдар зерттеу орталығы

Будапешт, Венгрия

e-mail: somfaikara@gmail.com

ЕДИГЕ ЖӘНЕ НОГАЙ ЭПИКАЛЫҚ ДӘСТҮРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада ноғай халқының эпикалық дәстүрі қарастырылып, кең таралған «Едіге» эпосы цикліне айрықша назар аударылады. «Едіге» атты атақты эпос – бұрынғы Ноғай Ордасы мен Қырым хандығының аумағын қамтыған, әлемдегі ең кең таралған қаһармандық жырлардың бірі ретінде танылады. Зерттеудің негізгі материалы ретінде 1975 жылы Солтүстік Дағыстанның қара-ноғай тобы арасында жырау Бекболат-уулы Жанбайдан жазып алынған нұсқасы қарастырылған. Эпостың тарихи негізі XIV–XV ғасырлардағы оқиғаларды – Ұлыс Жошының ыдырауын, Тоқтамыс, Әмір Темір және Едіге арасындағы билік үшін күресті қамтиды. Қара-ноғайлық нұсқада кездесетін мифологиялық қабатта Едігенің шығу тегі туралы сюжеттер бар: онда ол әулие Баба Түклі (Баба Түкті Әзіз) мен қасқырға айналатын жын-пері қыздан туған бейне ретінде сипатталады. Қазақ және қарақалпақ нұсқаларымен жүргізілген салыстырмалы талдау аталған мифологиялық мотивтердің, соның ішінде аққу-қыздың көгершінмен алмастырылуының, қаһарманды діни әрі рухани тұрғыдан негіздеу мақсатына қызмет ететінін көрсетеді. Қорытынды бөлімде эпостың ноғай халқының этникалық бірегейлігін сақтау мен нығайтудағы, сондай-ақ Еуразия даласындағы заманауи этникалық бірегейліктің қалыптасуына ықпал етудегі өміршең маңызы ерекше атап өтіледі.

Кілт сөздер: Едіге, эпикалық дәстүр, түркі қаһармандық эпосы, ноғайлар, Ноғай Ордасы, Қырым хандығы.

Дәйексөз үшін: Шомфаи Кара Д. Едіге және ногай эпикалық дәстүрі // Madeni Mura. 2025. №4 (111). бб. 71-86 (ағылш.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.05>

Шомфаи Кара Д.

Венгерская исследовательская сеть HUN-REN

Будапешт, Венгрия

e-mail: somfaikara@gmail.com

ЕДИГЕ И НОГАЙСКАЯ ЭПИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ

Аннотация. Данная статья исследует эпическую традицию ногайцев, уделяя особое внимание широко распространенному циклу эпоса «Едіге». Знаменитый эпос «Едіге» признан самым распространенным героическим сказанием в мире, охватывающим территорию бывшей

Ногайской Орды и Крымского ханства. Основным материалом для анализа послужила версия, записанная в 1975 году от жырау (эпического певца) Бекболат-уулы Жанбая среди кара-ногайской группы Северного Дагестана. Историческая основа эпоса охватывает события XIV–XV веков, такие как распад Улуса Джучи и борьбу за власть между Токтамышем, Тимуром и Едиге. Мифологический пласт, присутствующий в кара-ногайской версии, включает происхождение Едиге от легендарного святого Баба Тюкли и демонической девушки, которая превращается в волка. Сравнительный анализ с казахской и каракалпакской версиями показывает, как эти мифологические мотивы, включая замену девы-лебедя на голубя, служат цели религиозной и духовной легитимизации героя. В заключение подчеркивается, что эпос играет жизненно важную роль в сохранении и укреплении этнической идентичности и чувства единства ногайского народа, а также в формировании современных этнических идентичностей в Евразийской степи.

Ключевые слова: Едиге, Эпическая традиция, тюркский героический эпос, ногайцы, Ногайская орда, Крымское ханство.

Для цитирования: Шомфай Кара Д. Едиге и ногайская эпическая традиция // *Madeni Mura*. 2025. № 4(111). С. 71-86 (англ.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.05>

Information about author:

Somfai Kara David, PhD, ELTE Research Centre for the Humanities, Budapest, Hungary.

ORCID: 0009-0007-5128-1999

Автор туралы мәлімет:

Шомфай Кара Д., PhD, ELTE гуманитарлық ғылымдар зерттеу орталығы, Будапешт, Венгрия.

ORCID: 0009-0007-5128-1999

Сведения об авторе:

Шомфай Кара Д., PhD, ELTE Центр гуманитарных исследований, Будапешт, Венгрия.

ORCID: 0009-0007-5128-1999

Летунова Н.В.

Оренбургский губернаторский историко-краеведческий музей

Оренбург, Россия

e-mail: tunova.nadezda@yandex.ru

ОПАЛА И НОВАЯ ГЛАВА ЖИЗНИ ТРЕТЬЕГО ВОЖДЯ СССР: Г.М.МАЛЕНКОВ И КАЗАХСКАЯ АССР

Аннотация. Предлагаемая вниманию читателей статья представляет собой общее изложение этапа жизни Г.М. Маленкова с 1953 г. по 1968 г. В статье рассматривается кульминационный период в политической карьере третьего по счету руководителя СССР, предвещающий его многолетнюю работу в качестве руководителя электростанций в Казахской АССР. Раскрывается причина его политической опалы, заключающаяся по большей части в личном нежелании участвовать в борьбе за власть после смерти И.В. Сталина. Анализируются проявления внутрипартийной борьбы в рамках деятельности Г.М. Маленкова на территории Казахской АССР, для которых было характерно стремление к недопущению занятия им какой-либо должности в партийной структуре и умаления народной поддержки. Кроме того, подвергается оцениванию его роль в развитии энергетики в регионе за представленный период. Анализ мемуаров, документов и литературы позволяет сформировать представление о Г.М. Маленкове как об ответственном и добросовестном руководителе, чья деятельность не осталась незамеченной. На основе имеющихся материалов делается вывод о том, что опыт Г.М. Маленкова как бывшего министра электростанций СССР, его образование, заграничная поездка для изучения зарубежного опыта развития энергетики, а также личные качества сыграли положительную роль в развитии Усть-Каменогорской ГЭС и Экибастузской ТЭЦ.

Ключевые слова: Г.М. Маленков, Казахская АССР, Усть-Каменогорск, Экибастуз, электростанция.

Для цитирования: Летунова Н.В. Опала и новая глава жизни третьего вождя СССР: Г.М. Маленков и Казахская АССР // Madeni Mura. 2025. №4 (111). С. 87-101 (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.06>

Введение

Едва ли в истории СССР найдется государственный деятель с более загадочной и неоднозначной историей, чем была у Георгия Максимилиановича Маленкова. Вокруг его имени

сплетаются чрезмерно противоречивые высказывания, по которым сложно дать объективную оценку его деятельности. Ему посвящена, к примеру, поговорка, явно отражающая положительное

отношение современников: «Пришел Маленков, поели блинков» (Маленков, 2013: 272). Наравне с ней своеобразным отображением отношения эпохи к нему станут и слова «зловещая фигура» и «Макиавелли в советском обществе» (Баландин, 2013: 246).

При этом неоднозначны и мнения исследователей. Так, одни историки полагают, что Г.М. Маленков был в роли исполнителя, будучи вовсе «человеком без биографии» (Медведев, 1990: 277), другие считают, что он был настоящим политическим деятелем, имеющим собственные лидерские амбиции. Тем не менее практически все исследователи едины во мнении, что именно на Г.М. Маленкова пал выбор И.В. Сталина как на преемника. И именно поэтому Г.М. Маленков занял его пост, который, по разным причинам не позволил ему избежать личной трагедии - политической опалы в будущем.

С марта 1953 г. по февраль 1955 г. Г.М. Маленков находился на должности Председателя Совета Министров СССР. Для всего мира этот пост фактически означал пост лидера Советского Союза, поскольку его занимал И.В. Сталин. Однако со смертью второго вождя Страны Советов ушла целая эпоха. Начали происходить глубинные перемены. Они же затронули и роль Председателя Совета Министров в управлении государством, которая уступила свое место посту Первого секретаря ЦК КПСС.

В 1953 г. верховенство партийной иерархии занял Н.С. Хрущев. Это был ключевой пост, благодаря которому он контролировал деятельность и карьеру секретарей обкомов партии, настоящих «баронов» системы, составляющих опору и основной контингент

Центрального комитета (Верт, 1992: 338). Располагая столь большим влиянием, Н.С. Хрущев, имеющий относительно слабые позиции при И.В. Сталине, займет место четвертого руководителя СССР.

На вопрос, почему же Г.М. Маленков не сосредоточил в своих руках всю полноту власти и не устранил опасность своего политического краха, историки отвечают по-разному. Джузеппе Боффа считает, что Г.М. Маленков, которому на тот момент было чуть более пятидесяти, был еще относительно незрелым на политической арене в плане формирования репутации и должного авторитета лидера. При этом по возрасту он был самым младшим среди приближенных к И.В. Сталину. Историк полагает, что сыграла свою роль и особенность личности Г.М. Маленкова. Анализируя ее, Д. Боффа приходит к выводу, что это не был человек сильной воли, способный на личную храбрость. В качестве секретаря партии он в разное время осуществлял верховный надзор за рядом важных секторов экономической и политической жизни, но никогда на нем не лежала прямая ответственность за работу какого-либо оперативного подразделения (Боффа, 1994: URL). Т.е., по его мнению, Г.М. Маленкову не хватило должного опыта и стального стержня характера, присутствовавшего у его идейного учителя.

Исследователь Р.К. Баландин полагает, что Г.М. Маленков, будучи приемником И.В. Сталина, стремился развить и закрепить его идеи. При И.В. Сталине сформировалась такая система, при которой ни армия, ни органы государственной безопасности, ни хозяйственники и даже КПСС не могли бы стать главенствующими среди

рычагов власти. Так, он придерживался линии, при которой можно было бы избежать возвышения какого-либо из этих рычагов, а с этим исключалась и их абсолютная власть. По мнению Р.К. Баландина, Г.М. Маленкову оставалось только одно: разделить власть с Л.П. Берией (Министерство внутренних дел), Н.А. Булганиным (Министерством обороны) и Секретариатом ЦК КПСС, наиболее бойким представителем которого был Н.С. Хрущев (Баладин, 2013: 69). Он считает, что к такой позиции должны были прийти и все остальные, поскольку наиболее разумным решением было разделить власть. Г.М. Маленков сделал первый шаг к созданию коллективного управления страной. И его шаг был последним на этом пути.

Косвенно подтверждают стремления Г.М. Маленкова к коллективному управлению слова Анны Цукановой, заместительницы Отдела руководящих партийных органов ЦК ВКП(б), которое он возглавлял. Она говорила, что линия И.В. Сталина и Г.М. Маленкова заключалась в постоянных перемещениях партийных руководителей высокого ранга и чиновников госбезопасности, не позволяя им оставаться на одном и том же месте более трех лет подряд, чтобы не привыкали к власти (Судоплатов, 1998: 508). Это может означать также и то, что при И.В. Сталине таким образом попытались предотвратить проявление злоупотребления полномочиями и коррупцию.

И.В. Сталин и Г.М. Маленков очень часто встречались для обсуждения кадровых вопросов, поскольку советский лидер к работе кадров подходил с большой бдительностью и ответственностью. Поэтому довольно

спорно утверждение некоторых историков о том, что Г.М. Маленков не обладал должным опытом управления, ведь именно он нес ответственность за подбор кадров. И обращаясь к выбору И.В. Сталина своего преемника, стоит подчеркнуть, что тот не передал бы свое великое детище в руки слабого, безвольного и неопытного политика. Другое дело, что когда речь зашла о борьбе за власть, преемник отошел в сторону, принеся свою политическую карьеру в жертву ради внутригосударственного покоя. Организаторские же способности Г.М. Маленкова можно оценить, проанализировав его конструктивную 11-летнюю деятельность в роли директора Усть-Каменогорской ГЭС и Экибастузской ТЭЦ.

Материалы и методы исследования

Для комплексного раскрытия данного вопроса были использованы источники личного происхождения, проливающие свет на те стороны исследования, которые были малозаметны или недооценены в должной мере исследователями жизненного пути Г.М. Маленкова. В частности, были использованы мемуары А.Г. Маленкова «О моем отце Георгии Маленкове», позволяющие взглянуть на его жизненный путь, отбросив ширму публичности и официальности. Были применены и мемуары сотрудника советских спецслужб П.А. Судоплатова «Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930 – 1950 годы», предоставляющие возможность рассмотреть вопрос чуть глубже официальной линии. Были использованы и воспоминания работников Экибастузской ТЭЦ из книги «Экибастузская ТЭЦ: Вчера.

Сегодня. Завтра», которые отражают в себе искреннее мнения тружеников к руководителю.

Источники личного происхождения по своей специфике подпадают под подозрение в насыщенности большой доли субъективности. Для приближения данного исследования к максимальной степени объективности были использованы труды как российских, так и зарубежных историков и исследователей: А.К. Сорокина, Е.В. Анисимова, Р.К. Баландина, Джузеппе Боффа, Николя Верта и др. Кроме того, были применены документы, непосредственно касающиеся заданной тематики.

Для получения глубоких результатов на основе данных материалов в рамках исследования был использован ряд методов исторического исследования. Среди них нарративный метод, позволивший последовательно изложить исторические факты из жизни и деятельности Г.М. Маленкова. Был использован и исторический метод, с помощью которого история жизни главы Правительства СССР была рассмотрена в рамках движения и изменения общественных и политических настроений во времени. Помимо этого, был использован ретроспективный и историко-сравнительный методы.

Анализ и результаты

Вступив на должность Председателя Совета Министров СССР, Г.М. Маленков развернул активную деятельность, направленную на улучшение уровня жизни рядового гражданина. Так, он понизил и отменил большинство тягостных крестьянам налогов и сборов, списал накопившиеся годами недоимки по

ним, упразднил тяжелый натуральный налог (Анисимов, 2018: 486). Меньше стали платить и за приусадебный участок, играющий важную роль в благосостоянии большой части населения СССР. Такими темпами им за короткое время была завоевана любовь простых тружеников, помнящих о его делах еще долгие годы.

Во внешней политике Г.М. Маленков взял курс на мирное сосуществование социализма и капитализма, а во внутренней политике был сделан упор на развитие легкой промышленности, что позволяло увеличить снабжение населения товарами широкого потребления. Однако не все были согласны с Г.М. Маленковым. В январе 1955 г. на пленуме ЦК КПСС он был подвергнут жесткой критике. Его обвиняли в правом уклонизме, излишнем бюрократизме, а также в тесном сотрудничестве с Л.П. Берией. Выступил с докладом, «обличающим» Г.М. Маленкова, и Н.С. Хрущев. «В своей деятельности на посту председателя Совета Министров СССР товарищ Маленков не проявил себя достаточно политически зрелым и твердым большевистским руководителем» (Лубченков, 2013: URL), утверждал он. В феврале 1955 г. Г.М. Маленков вынужденно подал в отставку. В своем заявлении он согласился со сказанным на пленуме и объяснил свои ошибки в работе недостаточной подготовленностью для роли руководителя правительством (Геллер, Некрич, 1989: URL). Вскоре был сформирован новый состав правительства. Г.М. Маленков в нем числился одним из заместителей председателя и министром электростанций (Аксютин, 2010: URL).

Переломным годом в судьбе

Г.М. Маленкова, разделившим ее на 2 больших периода, стал 1957 г. На июньском пленуме ЦК КПСС он выступил против линии Н.С. Хрущева, чья политика практически свела на нет все реформы Г.М. Маленкова. На пленуме он обвинил его и в стремлении создать собственный культ в СССР. Он выступил против Н.С. Хрущева наряду с В.М. Молотовым и Л.М. Кагановичем. К ним присоединились и другие члены Президиума ЦК, но именно они будут названы верхушкой «антипартийной группы». Перевес голосов был на стороне Н.С. Хрущева. Об этом можно судить и по тому, что речь Г.М. Маленкова прерывалась фразами, замечаниями, отдельными репликами с мест 115 раз, Л.М. Кагановича — 117, Н.А. Булганина — 129, а объемное выступление В.М. Молотова — 313 раз (Пыжиков, 2002: URL).

Попытка сместить с поста Н.С. Хрущева претерпела поражение. Его противники получили новые назначения, отдаляющие их от Москвы. В.М. Молотов стал послом в Монголии, а Л.М. Каганович возглавил трест «Союзасбест» в Свердловской области (Зубкова, 2015: URL). Уже в июле 1957 г. в рамках приказа нового министра электростанций А.С. Павленко Г.М. Маленков получит направление на работу в должности директора на Усть-Каменогорскую ГЭС (Сорокин, 2021: 672). Последующие 11 лет жизни Г.М. Маленкова можно назвать почетной ссылкой. Однако при этом стоит сказать, что он достойно прошел этот путь, обстоятельно и добросовестно подойдя к своим новым обязанностям (рис.1).

По воспоминаниям Андрея Георгиевича Маленкова, его отца на пути к месту новой работы народ

ПРОДОЛЖЕНИЕ 31

ДОПОЛНЕНИЕ

К ЛИЧНОМУ ЛИСТКУ ПО УЧЕТУ КАДРОВ

Фамилия МАЛЕНКОВ Имя Георгий Отчество Максимилианович

I. Данные о работе после заполнения личного листка

Должность с указанием наименования учреждения, организации, предприятия, министерства или ведомства	Местонахождение учреждения, организа- ции, предприятия (город, район, область, край, республика)	Число и год вступления в долж- ность или с датой назначе- ния	Число и год прекращения службы или увольнения с работы
Член Бюро Президиума Совета Министров СССР	гор.Москва	IV-50	III-53
Председатель Совета Министров СССР	гор.Москва	III-53	II-55
Председатель Президиума Совета Министров СССР	гор.Москва	III-53	II-55
Министр электростанций СССР	гор.Москва	II-55	VI-57
Заместитель Председателя Совета Министров СССР	гор.Москва	II-55	VI-57
Директор Усть-Каменогорской ГЭС Министерства электростанций СССР	Восточно-Казахстанская область	VI-57	VI-58
Директор Экибастузской ГЭС	Павлодарская область	VI-58	

Рис.1 Дополнение к личному листку по учету кадров Г.М. Маленкова

Fig. 1 Supplement to the personnel record sheet of G.M. Malenkov

встречал на каждой станции, где останавливался поезд. Особенно тепло встретили в Челябинске. Готовились встретить и в Усть-Каменогорске. Однако, как он пишет: «Получив обо всем этом информацию, разгневанный Хрущев распорядился отцепить от состава вагон, в котором были родители, за сорок километров от Усть-Каменогорска, посадить их в машину и, не заезжая в город, увезти в маленький поселок Аблакетку» (Маленков, 2007: 83). Сегодня это район г. Усть-Каменогорска Республики Казахстан, где на улице Правды 9 (Сорокин, 2021: 672) почти год проживал Г.М. Маленков. Там и начался новый этап жизни бывшего руководителя СССР, озадачившегося

миссией по завершению строительства местной ГЭС.

Как вспоминала жена главного инженера Е.К. Шашек: «На ГЭС Георгий Максимильянович понравился всем. Главное, он хорошо разбирался в вопросах энергетики, очень много знал о перспективах развития энергетики. Умел слушать» (сост. Храмов, 2017: 27). И действительно Г.М. Маленков имел достаточно хорошие знания в этой области. Он получил образование в Московском высшем техническом училище им. Н.Э. Баума, а позже был аспирантом у профессора К.А. Круга (основатель московской электротехнической школы). К сожалению, диссертация так и не была завершена из-за активной партийной деятельности. Но свои знания он показал, в том числе и в марте 1956 г., когда в качестве министра электростанций СССР он совершил поездку в Великобританию. С делегацией ведущих советских энергетиков он посетил знаковые места для ознакомления с достижениями англичан в области энергетики, а также перенятия соответствующего опыта. И этот опыт, как и образование, Г.М. Маленкову пригодились в полной мере за 11 лет жизни в Казахской АССР при столкновении с ситуациями, чей исход предопределял будущее региона.

Зимой 1958 г. топливные ресурсы на Усть-Каменогорской ТЭЦ были исчерпаны, а на верхнем бьефе ГЭС оставался невыработанный 15-метровый запас воды (Маленков, 2007: 84). Сложилась ситуация, когда при использовании запаса проблема бы разрешилась. Однако при позднем половодье кризис разразился бы с большей силой. Г.М. Маленкову вспомнилась история сада у его дома

в Аблакетке. Старожилы рассказали ему, что во времена царской России в его доме проживал ссыльный поляк, высадивший сад и ведший метеорологический дневник. Дневник нашли на чердаке дома. Исходя из его данных, в 1958 г. половодье должно было быть большим. Опираясь на эту информацию, Г.М. Маленков принял решение использовать невыработанный запас ГЭС. Кризис миновал, как и крупное весеннее наводнение, которое могло бы произойти при сохранении водного запаса. Весенний паводок был такой силы, что местами были затопления, но они не сравнились бы с теми, которые бы произошли, если бы Г.М. Маленков не взял столь серьезную ответственность на свои плечи.

Возможно, что благодаря его смелым решениям его и избрали делегатом на областную партийную конференцию. Стоит сказать, что довольно быстро новый директор приобрел популярность у местного населения. Для жителей и работников он предстал в роли открытого, доброжелательного начальника и товарища. Так, проходя по улице, он здоровался с каждым встречным. Часто приглашал к себе в гости и ходил в гости сам, беря с собой полезный и нужный в хозяйстве гостинец. И довольно скоро для многих он перестал восприниматься чужаком, приобретя в народной среде благонадежную репутацию.

Историк А. Сорокин полагает, что нельзя точно утверждать, пытался ли Г.М. Маленков с помощью народной поддержки вернуться во власть, однако считает, что его оппоненты опасались такой возможности. Так, одних только экскурсантов на ГЭС побывало за короткий срок руководства электростанцией Г.М. Маленковым

порядка 3 тыс. человек. Среди них было много и молодежи, с которой он мог свободно беседовать. Опасения о возвращении его во власть носили существенный характер. По крайней мере, в записке секретаря ЦК компартии Казахстана Н.И. Беляева Н.С. Хрущеву от 23 мая 1958 г. о Г.М. Маленкове отражается это опасение. В частности, там есть слова: «Он рвется к власти через всякие помойки и мусорные ямы, никак не веря себе, что из него был очень скверный руководитель» (Сорокин, 2021: 667).

За Г.М. Маленковым следили. При этом его сын утверждал, что соглядатаи знали: у Маленковых о политике подчеркнуто не говорят – беседуют о каких-то конкретных хозяйственных вопросах, о делах на ГЭС, о книгах, о жизни (Маленков, 2007: 83). Но этого было достаточно для обвинения Г.М. Маленкова в желании снискать у народа дешевую популярность. Его вызывали в горком партии Усть-Каменогорска, призывая и требуя более плотно заняться руководством станции и перестать водить «дружбу» с работниками. В среде рабочих вдруг были замечены критические замечания в адрес руководителя, который так и не осудил свою «антипартийную деятельность». В записке инструктора Отдела партийных органов ЦК КПСС по союзным республикам В. Мерзлякова в ЦК КПСС о встрече Бурят-Монгольского ансамбля песни и пляски с Г.М. Маленковым 27 мая 1958 г. есть и мнение о нем секретаря партбюро ГЭС Мальцева. Он отзывался о Г.М. Маленкове подобным образом: «Замалчивает свои ошибки, идеологически не разоружился, заигрывает с работниками станции, старается казаться «добреньким» и

«внимательным» к ним».

19 мая 1958 г. на заседании бюро Усть-Каменогорского горкома компартии Казахстана будет заслушан вопрос «О недостойном поведении директора Усть-Каменогорской ГЭС т. Маленкова». Осуждению подвергнутся неформальные встречи с работниками, передача подарков и даже фотографирование Г.М. Маленкова с местными жителями, после которого они отправляли размноженные фотокарточки своим родственникам и друзьям за пределы района. Виновный раскается в содеянном. Наказание ограничится строгим выговором с занесением в личную карточку.

Летом Г.М. Маленкова вызовут в Москву для долгого допроса, касающегося «антипартийной деятельности». Спешить с принятием категоричного решения не станут. Он вернется в Аблакетку, но ненадолго. Этим же летом погостить к чете Маленковых на лето приедут их дети и внуки из Москвы. И в один из дней всю семью пригласят прокатиться по Иртышу на катере. По воспоминаниям А.Г. Маленкова, на судне было много представителей службы государственной безопасности, но они не предали этому большого значения. Недалеко от поселка Ермаковка судно пристало к берегу. Их посадили в машины и повезли вглубь степи. Так своеобразно Г.М. Маленков узнал о своем переназначении в Экибастуз Павлодарской области Казахстана в качестве директора местной ТЭЦ.

В Экибастузе по адресу ул. Строительная д. 89 (ныне ул. Бауыржана Момышулы) Г.М. Маленков вместе с женой прожил 10 лет. Как полагают некоторые историки, переназначение в ТЭЦ, считающуюся одной из худших в

регионе, было связано со стремлением властей умалить народную любовь к Георгию Максимилиановичу. Но, как оказалось, и в Экибастузе Г.М. Маленков все же снискал популярность у местного населения. В декабре 1958 г. на отчетно-выборном собрании первичной парторганизации Экибастузской ТЭЦ Г.М. Маленков был избран членом партбюро.

В последствии секретарь ЦК КП Казахстана Н.И. Беляев, оправдываясь, будет докладывать Н.С. Хрущеву в докладной записке от 13 января 1959 г.: «Секретарь экибастузского горкома партии т. Сорокин М.Ф... не выступил против и не дал отвода Маленкову, как недостойной кандидатуре... коммунисты были дезориентированы таким поведением... и Маленков был избран в состав партбюро». В последствии Г.М. Маленков будет выведен из партбюро, а М.Ф. Сорокин снят с должности. Однако на этом процессы направленные для предотвращения возвращения Г.М. Маленкова во власть не остановятся.

В 1961 г. состоялся XXII Съезд партии. Среди многого прочего на нем вновь подвергли осуждению культ личности И.В. Сталина, а также «антипартийную группу», в которую входил Г.М. Маленков. По мнению исследователя Р.М. Баландина, Н.С. Хрущев этими нападками пытался отвлечь внимания общества от насущных проблем. Историк А. Сорокин считает, что Н.С. Хрущев продолжал таким образом следовать пути уничтожения всех политических оппонентов. При этом сказанное на Съезде сделало свое дело. В протоколе партийного собрания первичной партийной организации Экибастузской ТЭЦ об исключении Г.М. Маленкова

из партии 17 ноября 1961 г. отражены следующие решения: «Г.М. Маленкова из рядов КПСС исключить (голосовали единогласно)... считать целесообразным оставить тов. Маленкова директором Экибастузской ТЭЦ (голосовали за 8 против 7)».

По свидетельству его сына за семьей и в Экибастузе был налажен строгий надзор. Так, он полагает, что в соседней квартире поселился агент, который вышагивал за спинами Маленковых по улицам, где его сменяли другие. «Иногда подходили к нам какие-то незнакомцы и тут же начинали сочувственные разговоры о том, какой плохой Хрущев и как весь народ любит Маленкова» (Маленков, 2007: 85), вспоминал он. Семья выступала резко против такого рода разговоров, не говорили о политике и дома. Кроме того, видимо, здраво оценив опыт жизни при Усть-Каменогорской ГЭС, Маленковы уже практически никого у себя не принимали и почти не заводили близкие дружеские связи за редким случаем.

Однако нельзя сказать, что Г.М. Маленков вел затворническую жизнь. Он был демократичным управленцем, и двери его рабочего кабинета всегда были открыты для тружеников Экибастузской ТЭЦ. Кроме того, он сам не редко приходил на производство с искренним намерением досконально узнать все тонкости рабочего процесса. «Я никогда не забуду сердечности и доброжелательности этого человека... Он с простыми рабочими был на равных. И не заигрывал с нами, а считал, что так и должно быть» (сост. Сейтенов, 1996: 17), - вспоминал о нем слесарь станции В.Х. Пкин.

Возможно, благодаря желанию

Г.М. Маленкова прислушиваться к мнению рабочих, за короткий период станция стала одной из лучших в Казахской АССР. До назначения Г.М. Маленкова она пребывала в печальном состоянии. По проекту станция была рассчитана на угольное топливо, мазут предназначалось использовать только для «поджига» (Маленков, 2007: 86). Но технология сжигания угля не была освоена должным образом, поэтому станция работала на дорогом мазуте. Себестоимость киловатта была огромной, что стало одной из причин, почему работники долгое время не получали достойную оплату труда.

Виток в развитии ТЭЦ начался с долгих обсуждений Г.М. Маленковым насущных проблем станции с ее главным инженером Н.М. Веселовым (рис. 2). При привлечении других

специалистов была налажена угольная технология, выведшая жизнь ТЭЦ на новый уровень. Видя, что директор прислушивается к мнению рабочих, в его кабинет потянулись и другие специалисты со своими идеями. Г.М. Маленков на это говорил сыну: «Вместе с человеком посмотришь, подумаешь, а потом достаточно только сказать: «Здорово это вы придумали, идите и делайте...»» (Маленков, 2007: 86). Поначалу рабочие с недоверием принимали такой ответ, но, тем не менее, шли и делали, все глубже развивая производство.

За десятилетнюю работу Г.М. Маленкова на ТЭЦ происходили довольно примечательные истории. Так, однажды в срочном порядке понадобилось приобрести для станции необходимое оборудование. И снабженец попросил выдать ему

Рис.2 Г.М. Маленков и главный инженер Экибастузской ТЭЦ Н.М. Веселов
Fig. 2 G.M. Malenkov and Chief Engineer of the Ekibastuz CHPP N.M. Veselov

собственноручную записку директора об этом. На вопрос, что рабочий собирается с ней делать, он ответил, что объедет всю страну, но то, что нужно, достанет. Так и произошло. В том числе на ТЭЦ был доставлен котел, сверхпланово изготовленный на новосибирском заводе под ту самую «записку» (Маленков, 2007: 87). Этот случай говорит о высокой степени уважения к Г.М. Маленкову, сохранившегося среди народных масс и после его политической опалы.

При Г.М. Маленкове Экибастузская ТЭЦ преобразилась. Ощутимы были результаты технологических изменений. ТЭЦ начала занимать первое-второе место в республике, а труженики стали получать премии. На заработанные средства от перевыполнения плана был проведен капитальный ремонт, построен поселок для энергетиков, приобретены музыкальные инструменты и спортивный инвентарь, отстроен был и профилакторий с грязевыми ваннами, завезенными с курорта Мойылды (Муялды). Улучшилось и питание рабочих в столовой, куда поставлялись овощи и фрукты с общественных огородов и подсобного хозяйства, из-за чего стоимость обеда существенно снизилась. Кроме того, из-под Баянаула начали завозить деревья, и территория ТЭЦ озеленилась.

Труженики станции за относительно короткое время поняли, что новый руководитель глубоко уважает их труд, имеет стремление к улучшению жизни ТЭЦ и заинтересован в их благополучии. 10 лет своей жизни он отдал на благо процветания Экибастузской ТЭЦ и ее работников. В марте 1968 г. они с большим сожалением приняли новость об уходе Г.М. Маленкова с должности и по достоинству проводили его. «Я

оставляю здесь самую сердечную благодарность... всем, кто в очень трудное для меня время не отвернулся, доверил, помог... Я убедился, что экибастузцы в большинстве своем крепкие, надежные люди, истинные патриоты своей Родины» (сост. Сейтенов, 1996: 20), - сказал Г.М. Маленков перед отъездом.

21 марта 1968 г. умерла его мать Анастасия Георгиевна Маленкова. Они с женой поспешили на похороны в п. Удельная в Подмоскowie. Накануне отъезда Г.М. Маленков написал заявление об увольнении, которое было принято властями, как и то, что он уже не вернется в Казахскую АССР. Некоторые исследователи, да и в семье Маленковых, полагают, что молчаливое согласие на такой шаг был продиктован тем, что на главном посту был уже 5-ый правитель СССР, «проводивший» Н.С. Хрущева на пенсию.

Заключение

Жизненный путь подготовил Г.М. Маленкову целую грядку судьбоносных испытаний. Став главой государства, он попытался в рамках ряда реформ облегчить жизнь рядового советского гражданина. Потерпев поражение на политической арене, он не стал бороться за власть, предпочтя отойти в сторону ради внутrigосударственного покоя. Поняв ошибочность линии Н.С. Хрущева, он предпринял попытку изменить траекторию движения развития страны. Потеряв карьеру политика, он достойно выстоял и реализовался в качестве способного руководителя электростанций Казахской АССР.

Будучи директором Усть-Каменогорской ГЭС и Экибастузской ТЭЦ, он проявил себя как истинный

патриот своей Родины, искренне преданный народу и стране. И это доказывает то, что, несмотря на горечь поражения от крушений политической карьеры, которую он строил более 30 лет, он с честью и добросовестностью выполнял свою работу на протяжении 11 лет. За что его любят и помнят до сих пор.

В 2017 г. в историко-краеведческом музее города Экибастуза была открыта выставка, посвященная Г.М. Маленкову и приуроченная к 60-летию города. Организаторами выступил Оренбургский благотворительный фонд «Евразия» и Оренбургский губернаторский историко-краеведческий музей. Оренбуржцы в составе руководства фонда «Евразия» Игоря Храмова и Рустама Галимова, а также заместителя директора Оренбургского губернаторского историко-краеведческого музея Надежды Пляшешник представили уникальную выставку с предметами из

коллекции семьи Маленковых.

Выставка в Экибастузе была показана общественности второй раз. Впервые она была открыта в 2017 г. в Оренбурге, на малой Родине Г.М. Маленкова, который родился в городе 6 декабря 1901 г. А в третий раз она была представлена уже в Москве, в выставочных залах Российского государственного архива социально-политической истории (РГАСПИ). Подготовлена выставка была при участии его сына Андрея Георгиевича и внучки Анастасии Андреевны, благодаря которым в оренбургском музее хранится единственная мемориальная коллекция семьи Маленковых. Члены семьи приняли участие и в открытии памятной доски Г.М. Маленкову 2017 г. в Экибастузе. В 2026 г. также состоятся памятные мероприятия, в том числе и в Оренбурге. Будет отмечаться 125-летие со дня рождения третьего вождя СССР. И эти мероприятия лишний раз подтверждают, что память об этом значимом человеке продолжает жить.

Литература

1. Аксютин, Ю.В., 2010. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953 – 1964 гг. Москва: РОСПЭН. [Электронный ресурс] URL: <https://history.wikireading.ru/309253> (дата обращения 1.11.2025).
2. Анисимов Е., 2018. История России от Рюрика до Путина. Люди. События. Даты. СПб: Питер. 592 с.
3. Баландин Р., 2013. Маленков. Третий вождь Страны Советов. Москва: Вече. 320 с.
4. Боффа Д., 1994. История Советского Союза: Том 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941 – 1964 гг. Москва: Международные отношения. [Электронный ресурс] URL: <https://history.wikireading.ru/345921> (дата обращения 1.11.2025).
5. Верт Н., 1992. История советского государства. 1900 – 1991. Москва: Прогресс-Академия. 480 с.
6. Геллер М., Некрич А., 1989. Утопия у власти. История Советского Союза с 1917 года до наших дней. Лондон: Overseas Publications Interchange Ltd. [Электронный ресурс] URL: <https://history.wikireading.ru/95243> (дата обращения 20.10.25).
7. Георгий Маленков – третий вождь страны Советов. 2017. Каталог выставки Оренбургского благотворительного фонда «Евразия» и Оренбургского губернаторского

историко-краеведческого музея. Оренбург: Оренбургское книжное издательство им. Г.П.Донковцева. 48 с.

8. Зубкова Е.Ю., 2015. Первый секретарь ЦК КПСС Никита Сергеевич Хрущев. Москва: Комсомольская правда. [Электронный ресурс] URL: <https://biography.wikireading.ru/hRsEdzQPLH> (дата обращения 2.11.2025).

9. Лубченков Ю.Н., 2013. Главы государства российского. Выдающиеся правители, о которых должна знать вся страна. Москва: Эксмо. [Электронный ресурс] URL: <https://biography.wikireading.ru/170147> (дата обращения 26.10.25).

10. Маленков А.Г., 2007. О моем отце Георгии Маленкове. Москва: MAGERIC. 116 с.

11. Маленков А.Г., 2013. Формирование исторического мышления. Книга третья. Москва: MAGERIC. 428 с.

12. Медведев Р.А., 1990. Они окружали Сталина. Москва: Политиздат. 351 с.

13. Пыжиков А.В., 2002. Хрущевская «Оттепель» 1953 – 1964 гг. Москва: ОЛМА-ПРЕСС. [Электронный ресурс] URL: <https://document.wikireading.ru/hXboyw2pxK> (дата обращения 31.10.25).

14. Сорокин А., 2021. «Практический работник» Георгий Маленков. Москва: АФК «Система»; Политическая энциклопедия. 735 с.

15. Судоплатов П.А., 1998. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930 – 1950 годы. Москва: ОЛМА-ПРЕСС. 688 с.

16. Экибастузская ТЭЦ; Вчера. Сегодня. Завтра. 1996. Омск: ООО «Амина». 96 с.

References

1. Aksyutin, Yu.V., 2010. Khrushchevskaya “ottepel” i obshchestvennye nastroyeniya v SSSR b 1953 – 1964 gg. [Khrushchev's “thaw” and public sentiment in the USSR in 1953-1964]. Moscow: ROSPEN. [Electronic resource] URL: <https://history.wikireading.ru/309253> (Accessed 1.11.2025) [in Russian].

2. Anisimov E., 2018. Istoriya Rossii ot Ryurika do Putina. Lyudi. Sobytiya. Daty. [The history of Russia from Rurik to Putin. People. Events. Dates.]. St. Petersburg: Peter. 592 p. [in Russian].

3. Balandin R., 2013. Malenkov. Tretij vozhd Strany Sovetov [Malenkov. The third leader of the Soviet Country]. Moscow: Veche. 320 p. [in Russian].

4. Boffa D., 1994. Istoriya Sovetskogo Soyuza: Ot Otechestvennoj vojny do polozheniya vtoroj mirovoj derzhavy. Stalin i Khrushchev. 1941 – 1964 gg. [The History of the Soviet Union: From the Patriotic War to the position of the Second World Power. Stalin and Khrushchev. 1941-1964]. Volume 2. Moscow: International Relations. [Electronic resource] URL: <https://history.wikireading.ru/345921> (Accessed 1.11.2025) [in Russian].

5. Vert N., 1992. Istoriya sovetskogo gosudarstva. 1900 – 1991 [The history of the Soviet state. 1900 – 1991]. Moscow: Progress Academy. 480 p. [in Russian].

6. Geller M., Nekrich A., 1989. Utopiya u vlasti. Istoriya Sovetskogo Soyuza s 1917 goda do nashih dnei [Utopia is in power. The history of the Soviet Union from 1917 to the present day]. London: Overseas Publications Interchange Ltd. [Electronic resource] URL: <https://history.wikireading.ru/95243> (Accessed 20.10. 25) [in Russian].

7. Georgij Malenkov – tretij vozhd strany Sovetov [Georgy Malenkov is the third leader of the Soviet country]. 2017. Exhibition catalog of the Orenburg Charity Fund “Eurasia” and the Orenburg Governor's Museum of Local Lore. Orenburg: Orenburg Book Publishing House named after G.P.Donkovtsev. 48 p. [in Russian].

8. Zubkova E.Yu., 2015. Pervyj sekretar CK KPSS Nikita Sergeevich Khrushchev [First Secretary of the Central Committee of the CPSU Nikita Sergeevich Khrushchev]. Moscow: Komsomolskaya

Pravda. [Electronic resource] URL: <https://biography.wikireading.ru/hRsEdzQPLH> (Accessed 11.22.2025) [in Russian].

9. Lubchenkov Yu.N., 2013. Glavy gosudarstva rossijskogo. Vydayushchiesya praviteli, o kotoryh dolzhna znat vsya strana [The head of the Russian state. Outstanding rulers that the whole country should know about]. Moscow: Eksmo. [Electronic resource] URL: <https://biography.wikireading.ru/170147> (Accessed 26.10. 25) [in Russian].

10. Malenkov A.G., 2007. O moem otce Georgii Malenkove [About my father Georgy Malenkov]. Moscow: MAGERIC. 116 p. [in Russian].

11. Malenkov A.G., 2013. Formirovanie istoricheskogo myshleniya [Formation of historical thinking]. The third book. Moscow: MAGERIC. 428 p. [in Russian].

12. Medvedev R.A., 1990. Oni okruzhalı Stalina [They surrounded Stalin]. Moscow: Politizdat. 351 p. [in Russian].

13. Pyzhikov A.V., 2002. Khrushchevskaya "Ottepel" 1953 – 1964 gg. [Khrushchev's "Thaw" 1953-1964]. Moscow: OLMA-PRESS. [Electronic resource] URL: <https://document.wikireading.ru/hXboyw2pxK> (Accessed 31.10.25) [in Russian].

14. Sorokin A., 2021. «Prakticheskij rabotnik» Georgij Malenkov [“Practical worker” Georgy Malenkov. Moscow: AFK Sistema; Political Encyclopedia. 735 p. [in Russian].

15. Sudoplatov P.A., 1998. Specoperacii. Lyubyanka i Kreml 1930 – 1950 gody [Special Operations. Lubyanka and the Kremlin 1930s – 1950s.] Moscow: OLMA-PRESS. 688 p. [in Russian].

16. Ekibastuzskaya TEC: Vchera. Segodnya. Zavtra [Ekibastuz CHPP: Yesterday. Today. Tomorrow]. 1996. Omsk: Amina LLC. 96 p. [in Russian].

Летунова Н.В.

Орынбор губерниялық тарихи-өлкетану музейі

Орынбор, Ресей

e-mail: tunova.nadezda@yandex.ru

КСРО ҮШІНШІ БАСШЫСЫНЫҢ ҚУҒЫНҒА ҰШЫРАУЫ ЖӘНЕ ӨМІРІНІҢ ЖАҢА КЕЗЕҢІ: Г.М. МАЛЕНКОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ АКСР-І

Аңдатпа. Бұл мақалада оқырман назарына Г.М. Маленковтің 1953-1968 жылдар аралығындағы өмір жолына шолу ұсынылады. Зерттеуде КСРО-ны үшінші болып басқарған саяси тұлғаның мансабының шарықтау кезеңі және оның Қазақ АКСР-інде электр энергетикасы саласындағы қызметке дейінгі кезеңі қарастырылады. И.В. Сталин қайтыс болғаннан кейін билік үшін күреске белсене араласудан бас тартуы оның саяси қуғынға ұшырауының басты себебі ретінде ашып көрсетіледі.

Мақалада сондай-ақ Г.М. Маленковтің Қазақ АКСР-і аумағындағы қызметіне байланысты ішкіпартиялық тартыстардың көріністері талданады. Бұл тартыстар негізінен оның партия құрылымдарында кез келген лауазымды иеленуіне тосқауыл қоюға және халық арасындағы беделін төмендетуге бағытталған әрекеттермен сипатталады. Бұған қоса, аталған кезеңде өңір энергетикасын дамытуға қосқан үлесі де

бағамдалады.

Мемуарлар, архив деректері мен ғылыми әдебиеттерге жүргізілген талдау Г.М. Маленков бейнесін жауапкершілігі мол, адал да іскер басшы ретінде танытуға негіз береді. Бар дереккөздерге сүйене отырып, автор келесі тұжырым жасайды: КСРО Электр станциялары министрі қызметіндегі тәжірибесі, білімі, энергетиканы дамыту жөніндегі шетелдік тәжірибені зерделеу сапары, сондай-ақ жеке кәсіби және адами қасиеттері Өскемен ГЭС-і мен Екібастұз ЖЭО-сының өркендеуіне оң әсерін тигізді.

Түйін сөздер: Г.М. Маленков, Қазақ АКСР-і, Өскемен, Екібастұз, электр станциясы.

Дәйексөз үшін: КСРО үшінші басшысының қуғынға ұшырауы және өмірінің жаңа кезеңі: Г.М. Маленков және Қазақ АКСР-і // Madeni Mura. 2025. №4 (111). бб. 87-101 (орыс.) DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.06>

Letunova N. V.

Orenburg Governor's Local Lore and History Museum

Orenburg, Russia

e-mail: tunova.nadezda@yandex.ru

DISGRACE AND A NEW CHAPTER IN THE LIFE OF THE THIRD LEADER OF THE USSR: G. M. MALENKOV AND THE KAZAKH ASSR

Abstract. This article is a general summary of the stage of G.M. Malenkov's life from 1953 to 1968. The article examines the culminating period in the political career of the third leader of the USSR, preceding his many years of work as head of power plants in the Kazakh ASSR. The reason for his political disgrace is revealed, which consists mainly in his personal unwillingness to participate in the struggle for power after the death of J.V. Stalin. The article examines the internal party struggle surrounding G. M. Malenkov's activities in the Kazakh ASSR, aimed at excluding him from party roles and reducing public support. Its role in the development of energy in the region during the presented period is being evaluated. Analysis of memoirs, documents, and literature portrays G.M. Malenkov as a responsible and conscientious leader whose work did not go unnoticed. Based on the available materials, it is concluded that the experience of G.M. Malenkov, as the former Minister of Power Plants of the USSR, his education, a trip abroad to study foreign experience in energy development, as well as his personal qualities played a positive role in the development of Ust-Kamenogorsk HPS and Ekibastuz CHPP.

Keywords: G.M. Malenkov, Kazakh ASSR, Ust-Kamenogorsk, Ekibastuz, power plant.

For citation: Letunova N.V. Disgrace and a new chapter in the life of the third leader of the USSR: G.M. Malenkov and the Kazakh ASSR// Madeni Mura. 2025. №4 (111). Pp. 87-101 (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.06>

Сведения об авторе:

Летунова Надежда Васильевна, научный сотрудник, Оренбургский губернаторский историко-краеведческий музей, Оренбург, Россия.

ORCID: 0009-0001-1917-6933

Автор туралы мәлімет:

Летунова Надежда Васильевна, ғылыми қызметкер, Орынбор губернаторлық тарихи-өлкетану музейі, Орынбор, Ресей.

ORCID: 0009-0001-1917-6933

Information about the author:

Letunova Nadezhda Vasilyevna, Research Associate, Orenburg Governor`s Local Lore and History Museum, Orenburg, Russia.

ORCID: 0009-0001-1917-6933

Крыгина Е.Д.

Оренбургский губернаторский историко-краеведческий музей

Оренбург, Россия

e-mail: krygina@ogikm.ru

ДУХОВНОЕ ЗАВЕЩАНИЕ НАДВОРНОГО СОВЕТНИКА А.И. ЕНИКУЦЕВА КАК ИСТОЧНИК ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация. Настоящее исследование посвящено истории первого владельца городской усадьбы, в наши дни занимаемой Оренбургским губернаторским историко-краеведческим музеем. Основное внимание уделяется анализу ключевых положений духовного завещания Андрея Ивановича Еникуцева, анализу особенностей наследования и передачи капитала по завещанию 1854 г., описанию особняка и прилегающих территорий 1852–1917 гг. Работа приурочена к 195-летию со дня основания Оренбургского губернаторского историко-краеведческого музея и 200-летию Оренбургского Неплюевского кадетского корпуса.

Целью исследования является проведение всестороннего анализа духовного завещания надворного советника А. И. Еникуцева и установление значимости исторической персоны в контексте социокультурного развития Оренбурга первой половины XIX в. Для реализации данной цели необходимо решение следующих задач: изучить вопрос о материальном и социальном положении семьи А. И. Еникуцева; рассмотреть тезисы духовного завещания, включая благотворительные инициативы и положения, касающиеся крепостных крестьян; проанализировать особенности наследования и передачи капитала в контексте порядка вступления в силу духовного завещания А. И. Еникуцева.

В представленных материалах впервые публикуется самое раннее описание здания усадьбы А. И. Еникуцева.

Ключевые слова: Оренбург, усадьба, XIX век, А. И. Еникуцев, П.П. Сухтелен, В. А. Перовский, Оренбургский Неплюевский кадетский корпус, Контрольная палата.

Для цитирования: Крыгина Е.Д. Духовное завещание надворного советника А.И. Еникуцева как источник исторического исследования // *Madeni Mura*. 2025. №4 (111). С. 102-113 (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.07>

Введение

2025 год – знаковый для Оренбургского губернаторского историко-краеведческого музея, который в ноябре отметит 195 лет с момента своего основания. В контексте изучения истории здания музея и его роли в формировании инфраструктуры города-крепости первой половины XIX в. представляет особый интерес фигура первого владельца усадьбы. Ответы на вопросы о его происхождении, роде занятий, инициативах (в частности, благотворительных) могут стать ключом к пониманию не только истории самого усадебного комплекса, но и более широких процессов, формировавших социокультурный облик Оренбургской губернии в первой половине XIX столетия.

Благодаря тщательному анализу архивных материалов удалось пролить свет на интерьерные особенности усадьбы А.И. Еникуцева: при его жизни некоторые помещения были декорированы под мрамор, полы выполнены из сосны, а оконные рамы – из дуба. В ходе недавних ремонтных работ в одном из кабинетов музея были удалены слои краски, обнажив скрытую под штукатуркой роспись потолка с изысканными орнаментами и растительными мотивами. Сохранившиеся линии декора указывают на то, что первоначально комната имела большую площадь и соединялась с соседним помещением. Открытие позволяет реконструировать облик усадьбы в период ее расцвета.

Анфиладная структура второго этажа («бельэтажа») барского дома, характерная для провинциальных особняков эпохи позднего классицизма, представляет последовательность примыкающих друг к другу помещений,

расположенных на одной оси. Залы музея соединены дверными проемами, создающими эффект глубокой перспективы. В живописи начала XIX в., например, на полотнах вице-президента Императорской Академии художеств Ф.П. Толстого, нередко изображались анфилады, завершающиеся окном или зеркалом для усиления ощущения бесконечного пространства. Аналогичное окно завершает анфиладу в доме Еникуцева, подчеркивая архитектурную концепцию и связь с тенденциями эпохи ампира и позднего классицизма.

История усадьбы представляет значительный интерес для историков и культурологов. Анализ духовного завещания и других архивных материалов позволяет узнать больше о ее первом владельце и историческом контексте формирования усадебного комплекса в центре города-крепости.

Материалы и методы исследования

В работе применялись нарративный и историко-аналитический методы исследования. Нарративный метод представляет комплексную стратегию, направленную на создание многомерного описания событий прошлого. В отличие от него, историко-аналитический подход объединяет источниковедческий анализ и ретроспективное осмысление фактов, позволяя не только реконструировать ход событий, но и интерпретировать их в контексте современных научных знаний. В рамках исследования рассматривается эволюция отношения к крепостному праву в Российской империи в середине XIX в.

Ключевым источником является текст духовного завещания А.И. Еникуцева, отражающий личное мировоззрение

представителя дворянского сословия эпохи правления Николая I. В качестве дополнительных источников информации выступают документы Объединенного государственного архива Оренбургской области (ОГАОО): «Дело о капитале в 5000 рублей серебром, представленном надворным советником Еникуцевым по духовному завещанию для содержания на проценты с оного двух пансионеров в Оренбургском Неплюевском кадетском корпусе...», а также архивные материалы, касающиеся истории здания усадьбы и прилегающих территорий.

Музей, основанный в 1830 г. по инициативе военного губернатора, графа Павла Петровича Сухтелена, к имени которого мы ещё обратимся в настоящем исследовании, является крупнейшим историческим музеем Оренбургской области и одним из старейших музеев России. Учреждение расположено в городской усадьбе первой трети XIX в. (объект культурного

наследия федерального значения), которая изначально принадлежала представителю дворянства, надворному советнику А.И. Еникуцеву (Рис.1).

Анализ

Здание Оренбургского губернаторского музея нередко называют «купеческим особняком». По мнению автора, это большое заблуждение. Во-первых, дворянские особняки и купеческие дома легко отличить друг от друга по внешним параметрам. Дворянские усадьбы позапрошлого века возводились как минимум в два этажа, имели парадный вход, колоннаду и пространство для сада или парка. Хозяйственные постройки (флигель) располагались отдельно от жилого здания. Купеческие же дома, особенно в первой трети XIX в., не обладали подобной роскошью: чаще всего это были одноэтажные строения с полуподвалом или совмещённые двухэтажные дома (первый этаж —

Рис. 1. Оренбургский губернаторский историко-краеведческий музей в наши дни.

Фотограф А.С. Майко.

Fig. 1. Orenburg Gubernatorial museum of local lore in our days. Photographer A. S. Maiko.

каменный, второй — деревянный), одновременно выполнявшие функции лавки, склада и жилого дома.

Во-вторых, работая с архивными документами, автор не обнаружил доказательств того, что сам А.И. Еникуцев когда-либо называл себя купцом. На протяжении своей жизни первый владелец городской усадьбы сменил множество должностей, подписывая документы как «коллежский ассессор» или «надворный советник» (лица, дослужившиеся до этого чина, получали потомственное дворянство). Он действительно имел отношение к так называемому «винному откупу», но, по всей вероятности, не определял это занятие как основное. Наконец, в материалах дела о представлении штатным смотрителем Оренбургского уездного училища Я.В. Поповым директору училищ Оренбургской губернии И.В. Базилеву формулярного списка о службе почетного смотрителя училищ А.И. Еникуцева в графе о происхождении последнего указано: «из дворян» (ОГАОО ф. 77, д. 225, л. 13).

Возведение городской усадьбы А.И. Еникуцева было начато в 1836 г. Два года ранее, в апреле 1834 г., он передал в Канцелярию Оренбургского военного губернатора подробные сведения о количестве своих крепостных, в числе которых обозначено семейство Назыревых, принадлежавшее его супруге Анне (ОГАОО ф. 6, оп. 5, д. 756, л. 2). Впоследствии дочь Ефрема и Евдокии Назыревых сыграет ключевую и противоречивую роль в истории семьи Еникуцевых, унаследовав значительную часть фамильного состояния.

Для полного понимания содержания духовного завещания необходимо обратиться к тексту первоисточника. В документе указано, что Еникуцев

распорядился выполнить следующие пункты: «...дворовых людей, значащихся находящихся при мне в городе Оренбурге, тринадцать человек мужского пола отпускаю на волю с их семействами, назначаю им выдать на каждую наличную совершеннолетнюю мужского и женского пола душу по сту пятидесяти рублей...». Помимо этого, в своём последнем волеизъявлении дворянин определил судьбу крестьян, проживавших на территории, которую его покойная супруга Анна приобрела у Любови Дмитриевны Рычковой, вдовы губернского секретаря. Еникуцев завещал обеспечить крестьян, проживающих на этой земле, «господским хлебом»: на каждую ревизскую душу мужского пола выдать хлеба разного сорта не более пятидесяти пудов (ОГАОО ф. 173, оп. 5, д. 10622, л. 7).

Еникуцев проявил щедрость не только в отношении крепостных крестьян: согласно завещанию, значительная сумма была внесена им на бессрочное хранение, чтобы проценты от этого вклада обеспечивали содержание двух воспитанников в Неплюевском кадетском корпусе. Из рапорта директора кадетского корпуса Оренбургскому и Самарскому генерал-губернатору В. А. Перовскому от 9 декабря 1855 г. мы узнаём, что Оренбургская палата гражданского суда уведомила первого о том, что согласно завещанию умершего надворного советника А. И. Еникуцева, он велел вложить 5 тысяч рублей серебром «на вечные времена» в кредитное заведение (ОГАОО ф. 6, оп. 10-1, д. 24, л. 1). Проценты от этой суммы должны были идти на обучение воспитанника в Оренбургском Неплюевском кадетском корпусе в память о бывшем военном губернаторе П.П. Сухтелене. Оставшиеся

«излишки» в размере 143 рублей в год должны обращаться в капитал. Когда процентная сумма возрастет настолько, что позволит содержать в корпусе ещё одного воспитанника, он должен будет носить имя «умершего недорослем» Николая Андреевича Еникуцева — единственного законного сына дворянина, «который учился в оном корпусе и уже был приготовлен в тот год, когда умер, к выпуску в офицеры» (ОГАОО ф. 173, оп. 5, д. 10622, л. 8). Очевидно, что А. И. Еникуцев, незадолго до этого потерявший единственного законного наследника и супругу (о смерти последней мы узнаём из факта передачи земли, приобретённой его «покойной женой»), сделал «вечный вклад» в пользу учебного заведения именно по той причине, что в нём учился его сын (Рис.2).

Ещё одним человеком, чьё имя А. И. Еникуцев пожелал увековечить, стал граф П. П. Сухтелен, о котором мы упоминали в начале исследования. Подобно самому Еникуцеву, Сухтелен принимал участие в войне с Наполеоном и стоял у истоков формирования социально-экономического базиса города-крепости Оренбурга. Благодаря просветительской деятельности графа Сухтелена при Неплюевском военном училище был основан первый научный музей, учреждены новые школы в казачьих отрядах и форпостах, открыто приходское училище в Оренбурге (Труды ОУАК, 1902: 87). Выдающийся российский генерал, чей портрет можно увидеть в Военной галерее императорского Зимнего дворца в Санкт-Петербурге, вполне мог быть лично знаком с Еникуцевым. В таком

Рис. 2. Оренбургский Неплюевский кадетский корпус (позднее — женская гимназия). Оригинал хранится в фондах Оренбургского губернаторского историко-краеведческого музея.

Fig. 2. Orenburg Neplyuevsky cadet corps (later — women's gymnasium). The original is kept in the collections of the Orenburg Gubernatorial museum of local lore.

случае добровольное пожертвование в память о Сухтелене могло стать для дворянина не только общественным, но и личным делом (или же делом чести).

В завещании Андрея Ивановича Еникуцева содержится особое распоряжение о «Николае Андрееве» – ребёнке, которого он взял на воспитание. Дворянин завещал передать Николаю иконы в драгоценных окладах и сумму в 25 тысяч рублей. Деньги должны быть вложены в кредитное учреждение с условием сохранения процентов до достижения Николаем десяти лет. По достижении этого возраста его следует отправить на учёбу, а проценты ежегодно увеличивать. После совершеннолетия Николай мог получить весь накопленный капитал, но основная сумма в 25 тысяч рублей должна была остаться неприкосновенной до его женитьбы. В завещании присутствует фраза: «В случае же чего, Боже сохрани, он умрёт...», которая свидетельствует о глубокой привязанности завещателя к этому ребёнку.

Незадолго до своей смерти Еникуцев освободил служанку Олимпиаду Ефремовну Назыреву от крепостной зависимости. По завещанию он оставил ей 15 тысяч рублей, дом с каменными службами и деревянные пивоваренный и водочный заводы в Голубиной слободке и распорядился, чтобы Назырева использовала полученные средства для своего содержания и воспитания малолетнего Николая Андреева. Если до конца 1854 г. Назырева родит ещё одного ребёнка, из оставшегося капитала следовало выделить дополнительные 15 тысяч рублей на имя младенца.

За неимением прямого законного наследника Еникуцев передал значительное состояние своим дальним родственникам, среди которых

указаны лейтенант Виктор Борейша, служивший в 29-м флотском экипаже, и Пётр Еникуцев, командир Лохвицкой инвалидной команды. Кроме того, дворянин завещал 15 тысяч рублей, акции Российскойско-американской компании и золотые пай в тептярских землях Оренбургской губернии своему брату Василию Андреевичу Неронову, его супруге Екатерине Ивановне и их дочери Александре. Здесь уместно упомянуть о Российскойско-американской компании и о том, насколько ценными являлись её акции на момент составления духовного завещания.

Полугосударственная колониальная торговая компания была основана по инициативе Григория Ивановича Шелихова и Николая Петровича Резанова (в наше время последний широко известен как персонаж рок-оперы «Юнона и Авось»). Среди акционеров Российскойско-американской компании значились представители практически всех сословий русского общества, включая сановников и членов императорской фамилии. К 1835 г. число крупных держателей акций сократилось, но в то же время возросло количество миноритарных (неконтролирующих) акционеров. В 1850-х, на момент составления духовного завещания, Российскойско-американская компания считалась одной из самых успешных коммерческих компаний Российской империи, а её акции, унаследованные племянницей Еникуцева, обладали довольно высокой ценностью.

19 августа 1854 г. А. И. Еникуцевым был составлен основной текст завещания, а 5 сентября того же года – дополнение к нему. В дополненном тексте дворянин распорядился передать деревянный дом, который был построен рядом с

оренбургской Кладбищенской церковью, для проживания священника. На содержание выстроенной на собственные средства в 1845 г. Кладбищенской церкви он велел вложить в казённое кредитное учреждение 30 тысяч рублей сроком на сто лет. Помимо этого, как настоящий хозяйственник, Еникуцев завещал «умеблировать» комнаты священнослужителей сначала простой мебелью, а в последующие годы — хорошей, но не все сразу, а поочерёдно, «и излишнюю мебель отдавать причетникам, унтер-офицерам и прочим служителям; нет никакого сомнения, что шесть или семь лет не будет надобности покупать мебель, то эту сумму, которая назначается на обмелобование священнослужительских комнат, то тогда употребить эту сумму на украшение храма и именно заботиться, чтобы все принадлежности для богослужения в церкви были серебрянные, как то: подсвечники, блюдо, мисы для освящения воды и словом, чтобы ничего не было медного или бронзового: но если понадобится возобновить мебель, то не воспрещается означенную сумму две тысячи триста руб. употребить на возобновление мебели, но не иначе как от времени покупки оной, т. е. хорошей мебели должно быть сроку не менее десяти лет» (ОГАОО ф. 173, оп. 5, д. 10622, л. 10). Невзирая на преклонный возраст, дворянин обстоятельно и продуманно распорядился своим имуществом, тщательно описывая каждый шаг и действие, стремясь предотвратить иррациональные траты со стороны тех, кто будет управлять владениями и состоянием после его кончины. Духовное завещание приоткрывает завесу над жизнью человека, который избегал излишеств, не был расточительным и всегда тщательно обдумывал свои

решения.

Смерть А. И. Еникуцева наступила 6 сентября 1854 г. Дворянин был похоронен рядом с законной супругой Анной в склепе Кладбищенской церкви, расположенной неподалёку от Успенского женского монастыря в Оренбурге (Оренбургские епархиальные ведомости, 1883: 568). В настоящее время на указанном месте находится здание по адресу: ул. Маршала Жукова, 36.

Напомним, что часть состояния А. И. Еникуцев пожертвовал для «вечногo вклада» в пользу кадет. В рапорте директора Неплюевского кадетского корпуса, адресованном Оренбургскому и Самарскому генерал-губернатору графу В. А. Перовскому, от 9 декабря 1855 г. сообщалось, что Оренбургская палата гражданского суда уведомила первого о пожертвовании Еникуцева. Отвечая на рапорт, генерал-губернатор В. А. Перовский просит директора корпуса сообщить, где в настоящее время хранится пожертвование. В документе говорится, что перед тем, как давать распоряжения относительно использования средств, директору корпуса следует собрать информацию о том, не изъявлял ли покойный особого желания кому именно предоставить избрание пансионеров (ОГАОО, ф. 6, оп. 10-1, д. 24, л. 3). В ответ директор корпуса генерал-майор Шилов сообщает, что согласно духовному завещанию, пансионеры должны быть непременно из числа бедных дворян. Шилов предлагает порядок определения пансионеров Еникуцева в корпус соблюдать такой же, какой исполняется при замещении пансионеров, воспитывающихся на капитал, пожертвованный оренбургским и самарским дворянством.

Из последнего тезиса можно сделать вывод о том, что к середине XIX в.

сложились определённые правила, регулировавшие порядок получения подобных пожертвований. Однако, по всей вероятности, распространены были не личные вклады, а пожертвования от всего дворянского сообщества.

Результаты

В положениях духовного завещания, касающихся крепостных крестьян А. И. Еникуцева, мы наблюдаем тенденцию к ослаблению крепостнических отношений, характерную для Российской империи в последние годы правления Николая I. Следует отметить, что с момента составления текста завещания до полной отмены крепостного права в России прошло семь лет, что позволяет рассматривать архивный источник как отражение постепенных трансформаций в правовом положении крестьянского сословия в преддверии реформ Александра II.

За два года до смерти А. И. Еникуцев продал свой особняк казне за 25 тысяч рублей серебром, не прожив в нём ни единого дня. После того как дом был приобретён для Канцелярии, в нём провели перестройку и обновление внутренних интерьеров. Первое детальное описание усадьбы датируется 1852 г.: «В главном каменном двухэтажном корпусе с антресолями, покрытом листовым железом, находится, кроме обширных подвалов, в нижнем этаже большие сени и парадная лестница, два коридора и одиннадцать комнат, из которых теперь одна занята дворником, одна вольным слесарем, а остальные магазинами и винным погребом. В бельэтаже имеется большой зал, две комнаты в четыре окна, четыре комнаты в три окна, три комнаты в два окна и одна комната в одно окно, кроме того,

два коридора, сени, парадная и две черные лестницы. В антресолях находится шесть довольно просторных, но весьма низких комнат и четыре помещения высотой только в пять футов и весьма слабо освещённые. <...> Штукатурка в зале и в пяти комнатах бельэтажа фальшивого мрамора, а в остальных комнатах, в сенях и в коридорах окрашена масляною краскою; главный корпус отапливается семью пневматическими печами, дверные полотна все готовы, но не все навешены, и у некоторых недостаёт дверного прибора... <...> Так как часть парадной лестницы до 1-й площадки весьма крута, что произошло от ошибки производителя работ, и так как без того необходимо перестроить ступени, то полагается разобрать свод под этой частью лестницы и окласть его снова, но неотложно. Пристройка, находящаяся при главном корпусе, не соответствует теперешнему назначению строения и безобразит главный фасад, а потому полагается разломать её с употреблением материала на постройку каменной ограды со стороны главной улицы, где теперь находится ветхий забор. <...> При главном корпусе пристроено небольшое неоконченное помещение для цветов, с плоскою крышею в виде террасы, в зале и в двух комнатах бельэтажа недостаёт полов; каменные ограды заднего фасада не оштукатурены, и ворота в ней не окончены, для боковых ворот есть чугунные притворы, но изломанные». В главном зале бельэтажа упоминается балкончик для музыкантов, а также «большой карниз лепной работы». Помимо этого, архивное дело содержит детальный план («отчётный чертёж») двух флигелей городской усадьбы, в одном из которых были устроены кладовая, конюшня на восемь стойл, погреб, жилая комната и кухня, а в другом (над ним был надстроен деревянный бельведер) две жилые

Рис. 3. Фотография генерал-губернатора В. А. Перовского. Оригинал хранится в фондах Оренбургского губернаторского историко-краеведческого музея.

Fig. 3. Photograph of governor-general V. A. Perovsky. The original is kept in the collections of the Orenburg Gubernatorial museum of local lore.

комнаты, кухня, кладовая и просторный каретник (ОГАОО ф. 6, оп. 6, д. 12994, л. 193). Флигели усадьбы расположены таким образом, что въезд в каретник находился прямо напротив помещения для лошадей.

В 1850-х гг. в усадьбе А. И. Еникуцева разместились Канцелярия генерал-губернатора В. А. Перовского (Рис.3). В одном из флигелей планировали устроить столовую для чиновников, однако неизвестно, воплотились ли эти планы в жизнь. Часть помещений Канцелярии в 1850-х гг. сдавалась за плату купцам и крестьянам: в 1852–1853 гг. одну из комнат занимала квартира крестьянина Трифона Ушакова, в другой

в 1856 г. размещался магазин уфимского купца Паршина (ОГАОО ф. 6, оп. 1, д. 13095, л. 145).

С 1881 по 1917 г. в бывшем барском доме располагалась Государственная Контрольная палата, а в его внутреннем дворе находился сад, специально для которого из московской семенной конторы А. Б. Мейера выписывали «лучшую смесь для газона», дельфиниум, резеду, махровую мальву, спирею и другие растения (ОГАОО ф. 99, оп. 1, д. 14, л. 62). Дворник для сада требовался исключительно «понимающий дело по садоводству» и желательно с соответствующим аттестатом.

Спустя десятилетия после смерти А. И. Еникуцева горожане продолжали помнить его имя (хотя и допускали ошибки в написании). В 1876 г. в газете «Оренбургский листок» появилось объявление о сдаче трёхкомнатной квартиры с кухней во флигеле дома «бывшем Эникуцева», несмотря на то, что к тому времени здание более двадцати лет использовалось Канцелярией губернатора.

Закключение

В 1946 г. усадьба А. И. Еникуцева обрела новую жизнь, став домом для коллекций старейшего музея Оренбургского края, сменившего до этого множество неподходящих и тесных помещений. С течением времени стало очевидно, что использование этого особняка и его внутреннего двора для музейных целей — наилучшее решение для объекта культурного наследия федерального значения.

Могила надворного советника А. И. Еникуцева не сохранилась, однако имя этого человека стало неотъемлемой частью истории города и Оренбургского губернаторского историко-краеведчес-

кого музея, объединив сразу несколько важных аспектов. Во-первых, именно на его средства был возведён особняк, который в наши дни служит домом для музейных коллекций. Во-вторых, музей

был основан генерал-губернатором П. П. Сухтеленом, в память о котором А. И. Еникуцев сделал свой «вечный вклад».

Литература

1. Оренбургские епархиальные ведомости. 1883. Оренбург: Типография Б. Бреслина. Вып. № 16. 597 с.
2. Труды Оренбургской Учёной архивной комиссии. 1902. Оренбург: Издательство Губернской типо-литографии. 208 с.
3. ОГАОО ф. 6, оп. 1, д. 13095, л. 145
4. ОГАОО ф. 6, оп. 5, д. 756, л. 2
5. ОГАОО ф. 6, оп. 6, д. 12994, л. 193
6. ОГАОО ф. 6, оп. 10-1, д. 24, л. 1
7. ОГАОО, ф. 6, оп. 10-1, д. 24, л. 3
8. ОГАОО ф. 77, д. 225, л. 13
9. ОГАОО ф. 99, оп. 1, д. 14, л. 62
10. ОГАОО ф. 173, оп. 5, д. 10622, л. 7
11. ОГАОО ф. 173, оп. 5, д. 10622, л. 8
12. ОГАОО ф. 173, оп. 5, д. 10622, л. 10

References

1. Orenburgskie eparhialnye vedomosti [Orenburg Diocesan Gazette]. 1883. Orenburg: B. Breslin Printing House. Issue. No. 16. 597 p. [in Russian]
2. Trudy Orenburgskoj Uchenoj arhivnoj komissii [Proceedings of the Orenburg Scientific Archival Commission]. 1902. Orenburg: Publishing House of Provincial Printing and Lithography. 208 p. [in Russian]
3. OGAOO [The United State Archive of the Orenburg Region]. F. 6, Inv. 1, C. 13095, P. 145 [in Russian]
4. OGAOO [The United State Archive of the Orenburg Region]. F. 6, Inv. 5, C. 756, P. 2 [in Russian]
5. OGAOO [The United State Archive of the Orenburg Region]. F. 6, Inv. 6, C. 12994, P. 193 [in Russian]
6. OGAOO [The United State Archive of the Orenburg Region]. F. 6, Inv. 10-1, C. 24, P. 1 [in Russian]
7. OGAOO [The United State Archive of the Orenburg Region]. F. 6, Inv. 10-1, C. 24, P. 3 [in Russian]
8. OGAOO [The United State Archive of the Orenburg Region]. F. 77, C. 225, P. 13 [in Russian]
9. OGAOO [The United State Archive of the Orenburg Region]. F. 99, Inv. 1, C. 14, P. 62 [in Russian]
10. OGAOO [The United State Archive of the Orenburg Region]. F. 173, Inv. 5, C. 10622, P. 7 [in Russian]
11. OGAOO [The United State Archive of the Orenburg Region]. F. 173, Inv. 5, C. 10622, P. 8 [in Russian]
12. OGAOO [The United State Archive of the Orenburg Region]. F. 173, Inv. 5, C. 10622, P. 10 [in Russian]

Крыгина Е. Д.

Орынбор губернаторлық тарихи-өлкетану музейі

Орынбор, Ресей

e-mail: krygina@ogikm.ru

САРАЙ КЕҢЕСШІ А. И. ЕНИКУЦЕВТІҢ РУХАНИ ӨСИЕТІ ТАРИХИ ЗЕРТТЕУ КӨЗІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Ұсынылып отырған зерттеу қазіргі уақытта Орынбор губернаторлық тарихи-өлкетану музейіне айналған қалалық меншікті үйдің алғашқы иесінің өмірі мен қызметіне арналған. Мақалада ең алдымен А. И. Еникуцевтің 1854 жылғы рухани өсиетінің негізгі ережелерін талдауға, мұрагерлік пен капиталды беру ерекшеліктеріне, сондай-ақ 1852–1917 жылдардағы көрнекті үй ғимараты мен оған іргелес аумақтарға тарихи сипаттама беру назарға алынады. Зерттеу Орынбор губернаторлық тарихи-өлкетану музейінің 195 жылдығына және Орынбор Неплюев кадет корпусына 200 жыл толуына орайластырылған.

Зерттеудің басты мақсаты – сот кеңесшісі А. И. Еникуцевтің рухани өсиетнамасын жан-жақты талдап, оның XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Орынбордың әлеуметтік-мәдени дамуы контекстіндегі тарихи тұлғалық маңызын анықтау. Бұл талдау Еникуцевтің өңірдің қоғамдық өміріндегі орнын тереңірек түсінуге және оның мұрасының тарихи құндылығын айқындауға мүмкіндік береді. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін бірнеше міндеттер қойылады: Еникуцевтер әулетінің әлеуметтік және материалдық жағдайын зерделеу; өсиетнаманың негізгі тезистерін, соның ішінде қайырымдылық бастамалары мен крепостной шаруаларға қатысты қағидаларды қарастыру; мұрагерлік пен капиталды беру тетіктерін, өсиетнаманың күшіне ену тәртібімен байланысты ерекшеліктерді талдау.

Зерттеуде А. И. Еникуцев үйінің ең алғашқы сипаттамасы ғылыми айналымға енгізіліп отыр.

Кілт сөздер: Орынбор, жеке қоныс, XIX ғасыр, А.И. Еникуцев, П.П. Сухтелен, В.А. Перовский, Орынбор Неплюев кадет корпусы, Бақылау палатасы.

Дәйексөз үшін: Крыгина Е. Д. Сарай кеңесші А. И. Еникуцевтің рухани өсиеті тарихи зерттеу көзі ретінде // Madeni Mura. 2025. №4 (111). бб. 102-113 (орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.07>

Krygina E. D.
Orenburg Governor's Museum of Local Lore
Orenburg, Russia
e-mail: krygina@ogikm.ru

**THE SPIRITUAL TESTAMENT OF COURT COUNSELOR
A. I. YENIKUTSEV AS A SOURCE OF HISTORICAL RESEARCH**

Abstract. The present study is devoted to the history of the first owner of the city estate, which is currently occupied by the Orenburg Gubernatorial museum of local lore. The main attention is paid to the analysis of the key provisions of the spiritual testament of A.I. Yenikutsev, the analysis of the features of inheritance and transfer of capital under the will of 1854, the description of the mansion and the surrounding territories of 1852-1917. The work is timed to coincide with the 195th anniversary of the Orenburg Governor's museum of local lore and the 200th anniversary of the Orenburg Neplyuev cadet corps.

The purpose is to analyze the spiritual testament of court counselor A. I. Yenikutsev and determine his significance in the socio-cultural development of Orenburg in the first half of the 19th century. The study examines the financial and social status of his family, the charitable and self-related provisions of the testament, and the inheritance and capital transfer mechanisms following its enactment.

In the presented materials, the earliest description of the building of the estate of A. I. Yenikutseva is published for the first time.

Keywords: Orenburg, manor, XIX century, A. I. Yenikutsev, P. P. Sukhtelen, V. A. Perovsky, Orenburg Neplyuevsky cadet corps, Control chamber.

For citation: Krygina E. D. The spiritual testament of court counselor A. I. Yenikutsev as a source of historical research // Madeni Mura. 2025. №4 (111). Pp. 102-113 (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.07>

Сведения об авторе:

Крыгина Екатерина Дмитриевна, заведующий методическим сектором, Оренбургский губернаторский историко-краеведческий музей, Оренбург, Россия.

Автор туралы мәлімет:

Крыгина Екатерина Дмитриевна, әдістемелік сектор меңгерушісі, Орынбор губернаторлық тарихи-өлкетану музейі, Орынбор, Ресей.

Information about the author:

Krygina Ekaterina Dmitrievna, head of the methodical sector, Orenburg Governor's Local Lore and History Museum, Orenburg, Russia.

Музей ісі / Museology / Музейное дело

IRSTI 13.51.01

<https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.08>

*Yang Hanlin¹, Zhang Chengming¹, Zhao Fan¹

¹China National Silk Museum

Hangzhou, China

*e-mail: yanghanlin@cnsilkmuseum.org

CROSS-CULTURAL STORYTELLING IN MUSEUMS: RESEARCH ON SILK-THEMED EXHIBITIONS AND THEIR GLOBAL COMMUNICATION

Abstract. Museums perform as indispensable function in advancing cultural transmission, fostering cross-cultural understanding, and promoting international exchange. In the context of globalization, the question of how exhibitions can effectively serve as instruments of cultural narration and communication has emerged as a key topic within contemporary museological discourse. This paper investigates the series of international exhibitions organized by the China National Silk Museum since 2020 across France, Belgium, Uzbekistan, Hungary, Serbia, and Kazakhstan. Focusing on silk-themed exhibitions such as “Silk and Silk Roads”, “Splendid Silk”, and “Beyond the Mulberry Fields”, it analyzes the curatorial strategies and object selections that shape their narrative structures. Through these practices, the study explores the ways in which museums reinterpret and recontextualize exhibition content to generate cultural resonance and emotional connection within diverse local settings. The findings suggest that silk-themed exhibitions, characterized by their adaptability, depth, and empathy, offer distinctive advantages in facilitating intercultural dialogue, enhancing mutual understanding, and providing innovative practices in the global museum communication.

Keywords: museum, international exhibition, cross-cultural communication, Silk Heritage, curatorial narratives.

For citation: Hanlin Y., Chengming Zh., Fan Zh. Cross-Cultural Storytelling in Museums: Research on Silk-Themed Exhibitions and Their Global Communication // Madeni Mura. 2025. № 4(111). Pp. 114-125 (in Eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.08>

Introduction

In today's world, where cultural interaction is becoming increasingly frequent, museums have evolved beyond their traditional roles as repositories and display spaces for cultural heritage. They now serve as vital platforms for fostering

cross-cultural dialogue and enhancing global understanding. As a form of “slow media” in the dissemination of human civilization, museums construct cultural narratives through exhibitions, bridging diverse cultures, evoking emotional

resonance, and promoting broader mutual respect and comprehension. In this context, exhibitions as a form of visual storytelling and cultural expression are taking on expanding communicative functions (Yu, 2023). In particular, thematic exhibitions rooted in regional characteristics face the pressing question of how to effectively translate cultural meanings, adapt exhibit content to new contexts, and localize curatorial practices on the international stage. Curators and communication scholars alike are increasingly concerned with these challenges.

This paper draws on a series of international exhibitions organized by China National Silk Museum since 2020 in countries such as France, the Czech Republic, Uzbekistan, Hungary, Serbia, and Kazakhstan, to explore its curatorial strategies and practical approaches in cross-cultural communication. By examining the exhibition themes, content presentation, modes of dissemination, and forms of local engagement, the study reveals how silk culture is reinterpreted and received within diverse cultural contexts. These international experiences demonstrate that integrating sensitivity to local contexts while maintaining authentic cultural expression can significantly enhance both the communicative effectiveness and emotional resonance of exhibitions. Through this analysis of curatorial practice, the paper aims to offer valuable insights for museums across different countries and regions in developing cross-cultural collaborative exhibitions, thereby contributing to the enhancement of museums' capacity for understanding, co-creation, and influence in global cultural exchange (Wu, 2023).

Materials and research methods

With the increasingly rapid global

cultural flow, museum exhibitions for external displays, are increasingly becoming a crucial instrument for cultural dissemination and public diplomacy. These exhibitions do more than present tangible cultural heritage; they convey a nation's or region's values, historical narratives, and aesthetic systems, offering audiences from different cultural backgrounds pathways to better understand one another's civilizations. Through the multilayered and visualized narrative form of exhibitions, museums serve as mediators connecting the past and present, the local and the global, fostering cultural resonance and mutual understanding across societies (Shan, 2014).

In recent years, as international cultural cooperation has deepened, museums in Asia – particularly in China – have been expanding their influence abroad. By employing diverse strategies such as thematic curatorial design, inter-institutional collaboration, and localized communication, several projects have emerged as exemplary models of international cooperation. For instance, in 2023, the *Tianjin Museum's Flowers on the River: The Art of Chinese Bird-and-Flower Painting, 1368-1911* was successfully exhibited in the United States, becoming one of the first major Chinese cultural heritage exhibitions in North America in recent years and receiving widespread acclaim from mainstream media and the art world. That same year, the Shanghai Museum, in collaboration with the Xuzhou Museum and the Chengdu Institute of Cultural Relics and Archaeology, presented *Indelible Armour: Masterpieces of Han Dynasty Jade* at the Móra Ferenc Museum in Hungary. With over 50,000 visitors, which is more than one-third of the city's population, the exhibition demonstrated the enduring appeal of East Asian ancient civilizations

to European audiences. Notably, such international exhibitions are no longer solely focused on accurate content delivery; they are also shifting toward cross-cultural adaptability in their modes of expression. Curators are increasingly attentive to the comprehensibility and emotional accessibility of exhibition narratives across different cultural contexts, especially in the design of displays and textual presentation.

Meanwhile, the rapid advancement of digital technologies has significantly expanded the boundaries of overseas exhibitions. Virtual galleries, digital reconstructions, and immersive interactive tools provide greater flexibility and wider dissemination. A notable case is the *Brilliance of the Silk Road: Dunhuang Caves Art Special Exhibition* curated by the Dunhuang Academy. Through digital modeling and VR immersion, the exhibition toured various museums and cultural institutions worldwide and offered remote online access, attracting over 20 million participants from 78 countries – an exemplary case of integrating traditional heritage with digital communication.

Thus, the core value of international exhibitions now lies not merely in cultural “export”, but in building platforms for multilateral consensus, shared experiences, and mutual understanding. They serve not only as showcases for material culture but also as practices of cross-cultural storytelling and mutual listening. Looking ahead, the question of how to tell “each other’s stories” through more inclusive, co-creative, and digitally-enabled exhibition forms will be key to deepening the international communication mechanisms of museums.

Discussion

In recent years, international exhibitions and cultural dissemination have become shared focal points in museology,

cross-cultural communication, and cultural heritage studies, with researches largely centering on cross-cultural curating, exhibition narratives, digital technologies, and audience reception, etc. International scholars generally regard exhibitions as platforms for cultural narration and exchange. Benedict emphasizes the role of co-curation and object exchange in facilitating cultural flow (Benedict, 1991); Guillot likens museums to “cultural theaters”, focusing on the interactive nature of exhibitions (Guillot, 2014); Hoang proposes achieving cultural accessibility in exhibition narratives to avoid misinterpretation (Hoang, Cox, 2018). Digital technologies are widely seen as important tools for enhancing the accessibility and inclusiveness of exhibitions (Giannini, Bowen, 2019). In contrast, Chinese scholarship often focuses on the effective expression of local culture in international contexts and on strategies for cultural adaptation. Zhao Junxiang and colleagues stress the integration of indigenous values with international languages (Zhao, 2019), while Yang Yueming advocates optimizing symbolic systems based on the cognitive frameworks of target cultural groups (Yang, 2020).

Despite these contributions, gaps remain in exploring the depth of humanistic narratives, analyzing cultural feedback in digital exhibitions, and understanding the psychology of diverse audiences. How to “tell each other’s stories” through narrative adaptation and the integration of local cultural contexts remains an urgent area for further research (Chen, 2021).

Results

Practices of China National Silk Museum’s Overseas Exhibitions

As the world’s largest museum dedicated to silk, China National Silk

Museum (hereinafter “CNSM”) bears the mission of collecting, preserving, researching, exhibiting, and innovating the cultural heritage of silk, textiles, and costume. Its collections include more than 20,000 Chinese exhibits dating from the Western Zhou period to the modern era, as well as over 30,000 pieces of Western fashion from the 17th century to the present.

Silk culture, as a symbol of trade, craftsmanship, and civilizational exchange, naturally possesses bridge-like qualities across cultures. Silk-themed exhibitions often employ images, textiles, documents, and interactive installations to showcase cultural connections that transcend geography and time, transforming exhibitions into genuine “spaces of dialogue”. Since 1993, CNSM has organized over 50 silk-themed cultural exhibitions in 32 countries, showcasing the profound heritage and superb craftsmanship of Eastern silk (Xia, 2022). However, beginning in 2019, the number of Chinese international exhibitions declined due to external uncertainties, venue constraints, and the complexities of overseas artifact loan approvals. In response, CNSM has innovated its exhibition themes, formats, and communication strategies, taking into account cultural adaptability, needs of overseas audiences, and depth of dissemination, then gradually developing a “refined, flexible, efficient” international exhibition model. Since 2020, CNSM has held multiple exhibitions in France, Belgium, Uzbekistan, Hungary, Serbia, and Kazakhstan, closely aligning with the Belt and Road Initiative, situating silk culture within the historical context of civilizational exchange, and incorporating local cultural elements to enhance regional resonance.

“Silk and Silk Roads” Thematic Exhibition

The “3+X” Flexible Menu-Style Exhibition

Framework

Launched in 2021, “Silk and Silk Roads: From Hangzhou to XX” adopts a “3+X” menu-style exhibition framework. The three core sections are: “Technique of Silk”, presenting the complete process from sericulture to weaving; “Art of Silk”, showcasing silk patterns and aesthetic craftsmanship; and “The Silk Road”, narrating the history and cultural exchanges along the Silk Roads. The “X” component represents personalized content that can be flexibly added according to the needs of each exhibition, achieving a balance between academic rigor and contextual adaptability. This model breaks through the fixed structures of traditional exhibitions, offering a more open and inclusive pathway for international cultural communication.

Deep Integration with Local Characteristics

This series emphasizes integration with local culture by incorporating locally significant artifacts and cultural elements, curating exhibition sections with distinctive local features to enhance cultural recognizability and interactivity (See Table 1). For example, in June 2025, the “Silk and Silk Roads: From China to Kazakhstan” exhibition at the National Museum of Kazakhstan was divided into three sections: “Origin of Silk”, “The Silk Road”, and “Uses of Silk”, featuring 145 items, including 21 cultural relics (See Fig. 1). In the “The Silk Road” section, a highlight was artifacts closely related to Central Asia, such as those from the Northern Zhou tomb of Shi Jun (See Fig. 2). The exterior wall paintings of the tomb display typical Central Asian styles, and the figure of Shi Jun depicts scenes of Central Plains envoys and Sogdian merchants interacting along the Silk Roads—imagery that resonates strongly with Kazakhstan’s historical memory. The exhibition presented the history

of friendly cultural exchanges between China and Kazakhstan from a bilateral perspective within the context of the Silk

Road, sparking local public interest in the mutual learning among civilizations along its route.

Fig. 1. Poster of the Exhibition “Silk and Silk Roads: From China to Kazakhstan”

Fig. 2. Replica of Northern Zhou tomb of Shi Jun in the “Silk and Silk Roads” Exhibition at National Museum of Kazakhstan

Time	Location	Theme
2021.6	Paris, France	From Silk to Silk Roads
2021.9	Confucius Institute, West Flanders Province, Belgium	From Silk to Silk Roads
2022.7	Samarkand State Museum-Reserve, Uzbekistan	Silk and Silk Roads: From Hangzhou to Samarkand (I)
2022.8	Prague, Czech Republic	Silk and Silk Roads: From Hangzhou to Prague
2022.11	William Paterson University, USA	Silk and Silk Roads: From Hangzhou to Paterson
2023.11	Samarkand State Museum-Reserve, Uzbekistan	Silk and the Silk Road: From Hangzhou to Samarkand (II)
2024.12	Samarkand State Museum-Reserve, Uzbekistan	Silk and the Silk Road: From Hangzhou to Samarkand (III)
2025.6	National Museum of Kazakhstan	Silk and Silk Roads: From China to Kazakhstan

Table 1. Overview on Development of “Silk and Silk Roads” Theme Exhibition Series

The “Splendid Silk” Thematic Exhibition

Building on the success of the previous “Silk and Silk Roads” series, the “Splendid Silk” exhibition introduced the “CNSM Global Showcase” brand concept (Ji, Pang, Zhang, 2024). Through content expansion and model upgrading, the series not only deepened the exploration of how silk culture can adapt to diverse cultural contexts, but also achieved innovations in curatorial structure and communication methods (see Table 2).

Standardization and Global Connectivity

The series adopts a “touring with a USB drive” approach, centering on “digital display + representative artifacts.” With standardized design and modular configuration, it adapts to diverse global display environments, significantly shortening installation time, reducing costs, and enhancing mobility, thereby providing an efficient solution for the global dissemination of silk culture.

The “1+4” Cultural Communication Model

The “1” refers to one main thematic exhibition, while the “4” refers to four

Stage	Time	Location	Theme
Birth	2023.7	China National Silk Museum	Splendid Silk: 16th-17th Luxury Silks and Velvets from Hungary’s Esterházy Family
Development	2023.10	Museum of Hungarian Agriculture, Hungary	Splendid Silk: Chinese Silk Art Exhibition
Refinement	2024.6	China Cultural Center in Belgrade, Serbia	Splendid Silk: Chinese Silk Art Exhibition
Maturity	2024.10	Musée Guimet, Paris, France	Splendid Silk: Chinese Silk Art Exhibition
Crossover	2025.1	Hangzhou Xiaoshan International Airport, China	Splendid Silk: Auspicious Patterns Across Time and Space
Integration	2025.10	Haroldo Alvarenga Cultural Center, Foz do Iguaçu, Brazil	Splendid Silk: Chinese Silk Art Exhibition

Table 2. Overview on Development of “Splendid Silk” Thematic Exhibition Series

complementary programs: an international symposium, a fashion show, intangible cultural heritage performances, and Silk Road culture-in-school activities, creating a multi-layered interactive system. In 2025, this model continued to be implemented at the National Museum of Kazakhstan, where its supporting events enhanced audience engagement and cultural immersion.

Exhibit Selection and Cultural Presentation

Adhering to the principle of “small but refined, beautiful and novel,” the physical exhibits include traditional costumes, classic patterns, and innovative designs—lightweight for transport and reusable—balancing cultural depth with visual appeal. In terms of storytelling, the narrative design emphasizes the cultural interconnections among exhibits, enhancing cohesion and immersion. The exhibition also integrates traditional silk elements with modern design concepts, showcasing not only silk’s innovative applications in contemporary fashion but also its sustainable development and timeless relevance (See Fig. 3).

Through multi-dimensional innovations in content, display models, and narrative structure, the series “Splendid Silk” not only shaped silk as a distinctive

international cultural brand for China, but also provided a practical model for the preservation and revitalization of cultural heritage.

“Beyond the Mulberry Fields” Overseas Intangible Cultural Heritage Touring Exhibition

Launched in 2024 by China National Silk Museum, “Beyond the Mulberry Fields” is an overseas touring brand for intangible cultural heritage. Through interactive demonstrations of sericulture and silk weaving techniques, it showcases to international audiences the profound heritage and craftsmanship of Chinese silk culture. In June 2025, the performance was presented at the National Museum of Kazakhstan, where Chinese arts and crafts masters gave live demonstrations of reeling silk, dyeing, embroidery, and weaving. Visitors experienced the artistic essence and contemporary vitality of this heritage in an immersive setting (See Fig. 4 and Fig. 5).

As a new form of the museum’s international outreach, the event broke away from the traditional static exhibition model by integrating traditional craftsmanship with modern technology. It deepened cross-cultural engagement

Fig. 3. The Exhibition “Splendid Silk: Chinese Silk Art Exhibition” at Museum of Hungarian Agriculture, Hungary

Fig. 4, Fig. 5. “Beyond the Mulberry Fields” Performances at National Museum of Kazakhstan

and participation, not only expanding the museum’s global communication channels but also enhancing international recognition and understanding of Chinese culture.

Conclusion

Although China National Silk Museum has accumulated valuable experience in overseas exhibitions, the real practice has also revealed a range of pressing challenges—shared more broadly by Chinese museums—in terms of exhibition content and form, communication strategies, and international collaboration. The following suggestions are proposed for future development:

1. Expand Exhibition Dimensions and Integrate Modern Technology

Current overseas exhibitions largely rely on traditional artifacts, lacking diversity in presenting contemporary culture, folk art, and intangible cultural heritage. The format remains predominantly static, with only superficial application of digital technologies, making it difficult to engage international audiences. It is essential to break the limitation of singular content by incorporating categories such as costume and embroidery, jewelry and jade, religious art, and numismatics to showcase cultural richness. In terms of presentation, the

application of digital, AR, VR, and PBR technologies should be deepened to achieve millimeter-level, life-size reproduction of artifact details, enhancing immersion and interactivity. For instance, China National Silk Museum has recreated Silk Road culinary scenes from the Western Regions in VR (See Figure 6), used AR to present sericulture and silk weaving techniques, and staged dynamic digital fashion shows to feature Song Dynasty-style collections, significantly boosting audience engagement and communication impact.

2. Innovate Narrative Approaches to Eliminate “Cultural Discount”

The “cultural discount” remains a prominent issue, largely due to the tendency to adopt a domestic-centered perspective that overlooks the cultural background and reception habits of overseas audiences, resulting in misinterpretation or oversimplification of cultural meanings. Some exhibitions rely excessively on singular symbols (e.g., Chinese panda, the Terracotta Warriors) without fully conveying the diversity and complexity of Chinese culture. Curation should therefore incorporate cross-cultural communication concepts, tailor content to the needs of target audiences, and employ narrative methods that are story-driven, emotionally engaging, and multisensory

Fig. 6. VR application in the “Silk and Silk Roads” Exhibition at National Museum of Kazakhstan

to avoid rigid, one-way cultural export. This requires curatorial teams with both global vision and creative capacity, along with the training of young curators and cross-disciplinary experts whose creativity and international experience can break conventional patterns. Pre-exhibition research on local cultural characteristics is essential to design content aligned with audience cognition, ensuring that exhibitions serve as a bridge for two-way exchange rather than a vehicle for one-way output.

3. Optimize Communication Strategies and Build Deep Collaboration Mechanisms

Current communication still relies heavily on official media and diplomatic channels, with insufficient precision engagement on new media and social platforms, limiting the ability to meet the needs of diverse cultural groups. Overseas digital platform development should be strengthened with differentiated and customized strategies. For example,

museums can use Facebook, Instagram, and Twitter to share exhibition stories and interact with audiences in real time, thereby expanding international influence.

International cooperation remains at a relatively superficial level, often limited to exhibition loans, with little in-depth collaboration in research, resources, or talent. Moving forward, museums should promote long-term co-curated projects with international partners, organize joint seminars, and share research outcomes to establish sustainable collaboration mechanisms. Meanwhile, it is crucial to cultivate young scholars and professionals with international vision, enhancing their cross-cultural communication and collaboration skills. This will enable the exploration of new cooperation models that balance academic and cultural exchange, shape a global brand for “Chinese museums”, and strengthen China’s international discourse power and influence.

References

1. Benedict B., 1991. International Exhibitions and National Identity // Anthropology Today. No. 7(3). Pp. 5–9.
2. Chen L., 2021. Museum International Exhibitions from the Perspective of International Relations: Roles and Challenges // Southeast Culture.
3. Giannini T., Bowen J.P., 2019. Rethinking Museum Exhibitions: Merging Physical and Digital Culture—Present to Future // In Museums and Digital Culture: New Perspectives and Research. Pp. 195–214.
4. Guillot M.N., 2014. Cross-cultural Pragmatics and Translation: The Case of Museum Texts as Interlingual Representation // A Multidisciplinary Approach. London: Palgrave Macmillan UK. Pp. 73–95.
5. Hoang T.N., Cox, T.N., 2018. Alternating Reality: An Interweaving Narrative of Physical and Virtual Cultural Exhibitions // Presence. No. 26(4). Pp. 402–419.
6. Ji X., Pang Ch., Zhang Ch., 2024 Integration and Re-creation: New Practices of Art Museums in International Communication // Future Communication. No. 31(03). Pp. 51–58.
7. Shan J., 2014. The Mission of Museums and Innovations in Cultural Exchange and Cooperation // Sichuan Cultural Relics. No. 3. Pp. 83–96.
8. Wu Zh., 2024. The Core Essentials and Promotion Path of the Global Civilization Initiative // International Studies. No. 4.
9. Xia D., 2022. Standing at Thirty: A Retrospective of the 30th Anniversary of the China National Silk Museum . China National Silk Museum. 5 p.
10. Yang Yu., 2020. Reflections on International Cultural Communication of China in the Post-pandemic Era // External Communication. No. 8. Pp. 14–17.
11. Yu Yu., 2023. Case Studies on Outstanding Practices in International Communication 2022. Beijing: Chaohua Publishing House. 12 p.
12. Zhao J., 2019. Research on International Exhibitions and Cultural Communication of Chinese Museums // Theory Journal. No.3. Pp.153–160.

***Ханлин Я.¹, Жанг Ч.¹, Жао Ф.¹**

Қытай Ұлттық Жібек музейі

Ханчжоу, Қытай

*e-mail: yanghanlin@cnsilkmuseum.org

МУЗЕЙЛЕРДЕГІ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ БАЯНДАУ: ЖІБЕК ТАҚЫРЫБЫНДАҒЫ КӨРМЕЛЕРДІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЖАҒАНДЫҚ КОММУНИКАЦИЯСЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Музейлер мәдени мұраны жеткізуде, өркениеттер арасындағы өзара түсіністікті нығайтуда және халықаралық алмасуды дамытуда баға жетпес қызмет атқарады. Жаһандану жағдайында көрмелердің мәдени баяндау мен коммуникация құралы ретінде тиімді қызмет ету тәсілдерін анықтау – қазіргі музейтану дискурсының негізгі мәселелерінің біріне айналды.

Бұл мақалада Қытайдың Ұлттық Жібек музейі 2020 жылдан бастап Франция, Бельгия, Өзбекстан, Венгрия, Сербия және Қазақстанда ұйымдастырған халықаралық көрмелерінің топтамасы қарастырылады. Автор «Жібек және Жібек жолы», «Ғажайып жібек», «Жібек алқаптарынан тыс» секілді жібек тақырыбына арналған көрмелерге назар аудара отырып, олардың баяндау құрылымын қалыптастыратын кураторлық

стратегиялар мен экспонаттарды іріктеу ерекшеліктерін қарастырады.

Зерттеу осы тәжірибелер арқылы музейлердің әртүрлі жергілікті мәнмәтіндермен мәдени резонанс және эмоциялық байланысты қамтамасыз ету үшін көрмелер мазмұнын қандай тәсілдермен қайта пайымдап, қайта құрылымдайтынын айқындайды. Алынған нәтижелер жібек тақырыбына арналған көрмелердің бейімділігі, мазмұндық тереңдігі және эмоциялық айқындылығының арқасында мәдениетаралық диалогты ілгерілету, өзара түсіністікті нығайту және жаһандық музейлік коммуникацияға инновациялық тәжірибелерді енгізу үдерісінде ерекше артықшылықтарға ие екенін көрсетеді.

Кілт сөздер: музей, халықаралық көрме, мәдениетаралық коммуникация, жібек мұрасы, кураторлық нарративтер.

Дәйексөз үшін: Ханлин Я., Жанг Ч., Жао Ф. Музейлердегі мәдениетаралық баяндау: жібек тақырыбындағы көрмелерді және олардың жаһандық коммуникациясын зерттеу // Madeni Mura. 2025. №4 (111). бб. 114-125 (ағылш.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.08>

***Ханлин Я.¹, Жанг Ч.¹, Жао Ф.¹**

¹Китайский Национальный музей шелка

Ханчжоу, Китай

*e-mail: yanghanlin@cnsilkmuseum.org

МЕЖКУЛЬТУРНОЕ ПОВЕСТВОВАНИЕ В МУЗЕЯХ: ИССЛЕДОВАНИЕ ВЫСТАВОК НА ТЕМУ ШЕЛКА И ИХ ГЛОБАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. Музеи выполняют незаменимую функцию в продвижении культурной передачи, содействии межкультурному взаимопониманию и развитию международного обмена. В условиях глобализации вопрос о том, каким образом выставки могут эффективно служить инструментами культурного повествования и коммуникации, стал одной из ключевых тем современного музееведческого дискурса.

В данной статье рассматривается серия международных выставок, организованных Национальным музеем шелка Китая с 2020 года во Франции, Бельгии, Узбекистане, Венгрии, Сербии и Казахстане. Сосредоточив внимание на выставках, посвящённых теме шелка, таких как «Шелк и Шелковый путь», «Великолепный шелк» и «За пределами шелковых полей», автор анализирует кураторские стратегии и подбор экспонатов, формирующих их повествовательные структуры.

Посредством этих практик исследование выявляет, каким образом музеи переосмысливают и реконструируют содержание выставок для создания культурного резонанса и эмоциональной связи с различными локальными контекстами. Полученные результаты показывают, что

выставки, посвящённые теме шелка, благодаря своей адаптивности, глубине и эмоциональной выразительности, обладают особыми преимуществами в содействии межкультурному диалогу, укреплении взаимопонимания и внедрении инновационных практик в глобальной музейной коммуникации.

Ключевые слова: музей, международная выставка, межкультурная коммуникация, шелковое наследие, кураторские нарративы.

Для цитирования: Ханлин Я., Жанг Ч., Жао Ф. Межкультурное повествование в музеях: исследование выставок на тему шелка и их глобальной коммуникации// Madeni Mura. 2025. №4 (111). С. 114-125 (анг.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.08>

Information about the author:

Yang Hanlin, Museum Specialist for International Collaboration; Curator & Coordinator of China National Silk Museum; Member of International Council of Museums (ICOM) and Chinese Museum Association (CMA), Hangzhou, China.

ORCID: 0009-0008-9896-0582

Zhang Chengming, Deputy Director, Associate Research Fellow, China National Silk Museum, Hangzhou, China.

Zhao Fan, Deputy Head of Exhibition and Collections Department, Associate Research Fellow, China National Museum, Hangzhou, China.

Авторлар туралы мәлімет:

Янг Ханлин, Халықаралық ынтымақтастық жөніндегі музей маманы; Қытай Ұлттық Жібек музейінің кураторы және үйлестірушісі; Халықаралық музейлер кеңесінің (ICOM) және Қытай музей қауымдастығының (CMA) мүшесі, Ханчжоу, Қытай.

ORCID: 0009-0008-9896-0582

Ченгмин Жанг, директордың орынбасары, қауымдастырылған ғылыми қызметкер, Қытай Ұлттық Жібек музейі, Ханчжоу, Қытай.

Фан Жао, көрме және коллекция бөлімі бастығының орынбасары, қауымдастырылған ғылыми қызметкер, Қытай Ұлттық Жібек музейі, Ханчжоу, Қытай.

Сведения об авторах:

Янг Ханлин, музейный специалист по международному сотрудничеству; куратор и координатор Китайского национального музея шелка; член Международного совета музеев (ICOM) и Китайской музейной ассоциации (CMA), Ханчжоу, Китай.

ORCID: 0009-0008-9896-0582

Ченгмин Жанг, заместитель директора, ассоциированный научный сотрудник, Китайский Национальный музей шелка, Ханчжоу, Китай.

Фан Жао, заместитель начальника отдела выставок и коллекционирования, ассоциированный научный сотрудник, Китайский Национальный музей шелка, Ханчжоу, Китай.

Калужников А.В.

Свердловский областной краеведческий музей им. О.Е. Клера

Екатеринбург, Россия

e-mail: sokm@egov66.ru

РЕСТАВРАЦИЯ ЕСТЕСТВЕННО-ИСТОРИЧЕСКИХ КОЛЛЕКЦИЙ: ИЗДЕЛИЯ ТАКСИДЕРМИИ ПТИЦ И МЛЕКОПИТАЮЩИХ

Аннотация. Статья посвящена проблеме сохранения и реставрации зоологических коллекций в музейной практике. Целью статьи является обоснование актуальности разработки и совершенствования методов консервации и реставрации таксидермических изделий птиц и млекопитающих в музейных коллекциях, определение причины их повреждений и предложение практических способов восстановления и сохранения экспозиционного вида чучел с учетом истории развития таксидермии и современных технологий. Обоснована актуальность разработки и совершенствования методов консервации и реставрации таксидермических музейных предметов, которые являются неотъемлемой частью естественно-научных экспозиций. Рассматриваются основные методы исследования состояния чучел, включая визуальный осмотр, фотофиксацию, микроскопию и рентгенографию, а также современные материалы, применяемые для укрепления и восстановления утраченных фрагментов.

Кратко освещена история становления таксидермии в России и за рубежом, особое внимание уделено развитию скульптурной таксидермии и применению новых технологий. Проведен анализ наиболее распространенных повреждений таксидермических изделий птиц и млекопитающих — механических, биологических и технологических — с определением причин их возникновения. Подробно рассмотрены особенности удаления поверхностных загрязнений, методы очистки, используемые растворители и материалы для реставрации. Подчеркивается значение обмена опытом между реставраторами, необходимость системного подхода и практической подготовки специалистов по сохранению естественно-исторического наследия.

Ключевые слова: история таксидермии, способы изготовления чучел, причины повреждений, консервация, реставрация.

Для цитирования: Калужников А.В. Реставрация естественно-исторических коллекций: изделия таксидермии птиц и млекопитающих // *Madeni Mura*. 2025. №4 (111). С. 126-140 (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.09>

Введение

Во многих краеведческих музеях имеются отделы природы, значительную часть экспозиции которых составляют зоологические коллекции – прежде всего чучела птиц и млекопитающих региональной фауны. Эти объекты служат важным научным и образовательным ресурсом, отражая биоразнообразие и позволяя посетителям визуально знакомиться с животным миром своего края. Однако за последние десятилетия сотрудники музеев всё чаще сталкиваются с комплексом проблем, связанных с сохранением подобных коллекций: износом материалов, биологическими повреждениями, утратами вследствие неправильного хранения, а также отсутствием квалифицированных специалистов и современных технологий реставрации.

Сложившаяся ситуация усугубляется тем, что изготовление новых чучел становится финансово затратным, а в ряде случаев – практически невозможным в условиях экологических ограничений и охранного законодательства. Поэтому особую актуальность приобретает разработка и совершенствование методов консервации, направленных на продление «жизни» уже имеющихся экспонатов. Эффективная реставрация изделий таксидермии требует не только знания материаловедения и технологических процессов, но и понимания исторического контекста развития таксидермии, поскольку способы изготовления чучел существенно влияют на характер возникающих повреждений.

В связи с этим необходимо обобщить опыт реставраторов, систематизировать наиболее распространённые типы повреждений, определить их

причины и предложить практические методы восстановления, основанные на использовании современных материалов и технологий. Настоящая работа направлена на решение этих задач и представляет собой попытку комплексного рассмотрения проблематики сохранения таксидермических изделий в музейной практике.

Материалы и методы исследования

Реставрация музейных памятников включает подробное предварительное изучение, описание повреждений, разработку и утверждение программы реставрационных мероприятий. Были использованы те же методы исследования, как и для других музейных объектов: тщательный визуальный осмотр, описание сохранности, фотофиксация, при необходимости, рентгенография и исследование под микроскопом. Следует также ознакомиться с документами о поступлении чучела в музейное собрание, о его изготовлении и условиях хранения.

Методы консервации и реставрации изделий таксидермии все время совершенствуются и проверяются на практике. В настоящее время для укрепления и склеивания кожи и зубов используется 10-20% раствор БМК-5 в ацетоне. Для этих же целей в мировой практике применяется Paraloid-B72 10-20 % раствор в ацетоне или спирте.

Для реставрации утраченных частей тела, не покрытых пером или шерстью, удобно использовать эпоксидные глины типа Aves Aproxie Sculpt, которые применяются в моделизме и таксидермии. Участок, требующий восстановления, предварительно обклеивается микалентной или

папиросной бумагой. Используется клей КМЦ для возможности удаления доделки по необходимости в дальнейшем.

Анализ

Краткая история таксидермии

Таксидермия (др.-греч. τάξις «[приведение] в порядок» + δέρμα «кожа, шкура») – способ изготовления чучел животных, при котором основой является шкура животного. Она собирается на каркас, имитирующий тело животного из различных материалов. Первые известные чучела животных были изготовлены в XVI веке в Королевском музее во Флоренции, где использовали методы таксидермии того времени для создания чучел носорогов. В Нидерландах в 1600-х годах были предприняты первые попытки сохранить и смонтировать птиц. В XVII веке музей в Санкт-Галлене (Швейцария) приобрел для выставки чучело крокодила длиной 10-12 футов из Египта, которое экспонируется там до сих пор.

В то время способы изготовления чучел были довольно примитивны. В основу чучела помещен каркас туловища, сбитый из толстых, плотно пригнанных друг к другу досок. Голова, шея, конечности также вырубались из цельных кусков дерева, а потом крепко сколачивались с туловищными досками под шкуру. Поверх деревянного каркаса подкладывалась тонким слоем солома, а поверх неё – тряпичная ветошь. Естественно, что на такой основе чучела получались грубыми и топорными, отдаленно напоминающими животных.

Революцию в сохранении изделий таксидермии произвел французский фармацевт и орнитолог Жан-Батист

Бёкер (1718-1777 гг.), разработавший метод, позволяющий сохранить чучела птиц от нападения насекомых. Он изобрел «Мыло Вёсёнг», состоящее из белого мышьяка, камфары, извести, карбоната калия и марсельского мыла. Но этот, казалось бы, передовой способ сохранения чучел крайне негативно влияет на здоровье сотрудников музеев, и в настоящее время запрещен к использованию.

Начало развития таксидермии в России

В 1716-1717 гг. по распоряжению Петра Первого для Кунсткамеры были приобретены в Голландии коллекции Альберта Себа и Фридриха Рюйша. В них уже были чучела птиц и зверей, которые, несмотря на прошедшие два с половиной века, сохранились не так уж и плохо. В частности, довольно в удовлетворительном состоянии находятся чучела животных, принадлежавших лично Петру I: собаки датской породы по кличке Тиран, левретки Лизетты, рысак, на котором Петр I руководил боем во время Полтавского сражения. Внимательное изучение этих чучел показало, что, во-первых, все они сделаны из очень хорошо выделанных, а не сырых шкур (способ квашения). Во-вторых, шкуры в процессе изготовления были, видимо, хорошо обработаны (протравлены) мышьяком. Это обеспечило долгую и успешную сохранность чучел в условиях часто весьма неблагоприятных: в сырых кладовых и подвалах, при открытом безвитринном экспонировании. Чучело, сделанное из невыделанной или плохо выделанной шкуры, давно бы сгнило и развалилось.

Первым руководством по таксидермии на русском языке являются сочинения французского аббата Д.Ж. Манеса о набивке чучел.

Перевод этот (Рассуждения о способе набивать и сохранять жи-вотных) был напечатан в 1804 г. В дальнейшем до революции 1917 г. таксидермия в России развивалась благодаря приглашенным немецким таксидермистам и их российским ученикам. Затем искусство таксидермии пережило упадок и сохранилось только в музеях, где продолжали свое дело настоящие энтузиасты. Это помогло в дальнейшем воспринять новые технологии и идеи встать в ряд с коллегами по профессии в других странах мира.

Развитие таксидермии в мире

По окончании наполеоновских войн Европа стала свидетелем роста разнообразных музеев, включая зоологические. Натуралисты и таксидермисты обнаружили, что у публики есть время и желание посвящать себя собиранию таких коллекций. Пожалуй, самым заметным событием, давшим толчок более точному и реалистичному моделированию образцов в их естественной среде, стала Великая выставка 1851 г. в Лондоне. На ней было представлено множество экспонатов. Впервые в истории таксидермисты со всего мира собрались вместе и представили современные инновационные методы, относящиеся к этому искусству. Искусство таксидермии впервые стало популярным благодаря британцам, которых приводили в восторг экзотические путешествия и интерьерные изображения дикой природы: будь то застекленная миниатюра тропического леса на чайном столике, или голова антилопы у входной двери. Представители элитного класса наслаждались искусством как проявлением своих знаний, богатства и аристократизма. По мере того, как викторианское английское общество

достигало своей вершины ближе к концу XIX века, техника и методология таксидермии прогрессировали.

Этот период ознаменовал расцвет таксидермии как профессии и дал толчок в ее развитии до появления нового и революционного направления – скульптурной таксидермии. Автором этого направления является Карл Итан Эйкли (1864-1926 гг.) – американский таксидермист, анималист, биолог, известный борец за охрану природы, изобретатель, фотограф-натуралист. Эйкли предложил новый, революционный метод изготовления чучел животных, основанный на предварительной лепке глиняной скульптуры, имитирующей анатомические особенности тела, затем отливки гипсовой формы и создания в ней манекена из папье-маше. Если ранее набитые соломой чучела не воспроизводили форму и пропорции живого животного, то с появлением метода Эйкли они стали отражать даже наиболее мелкие детали строения тела. Эйкли также первым из таксидермистов начал создавать художественные композиции с участием своих произведений, с документальной точностью повторяя сопутствующие животному детали природного ландшафта, – деревья, цветы, камни и т. п., а также создавая естественный рисованный фон. Именно благодаря Эйкли таксидермия трансформировалась из ремесла в искусство. Кроме того, появилась возможность тиражирования моделей благодаря формам. На данный момент современная таксидермия представляет модернизированный метод, изобретенный Карлом Эйкли, с использованием самых современных технологий и материалов.

Результаты

Обзор повреждений таксидермических изделий птиц и млекопитающих и причины их возникновения

В процессе реставрации чучел можно заметить, что определённые участки кожи и части тела наиболее подвержены повреждениям. Это во многом связано со способом изготовления, а также с условиями хранения и перевозки экспонатов. Повреждения можно разделить на механические, биологические и технологические дефекты. Наиболее часто повреждения подвержены чучела птиц как самая многочисленная часть зоологической коллекции, а также из-за хрупкости кожи птиц. Поэтому описание повреждений чучел целесообразно начать именно с этой группы.

Наиболее часто механические повреждения кожи чучел птиц происходят в следующих частях тела:

А. Основание шеи.

Б. Место крепления крыльев к искусственной тушке чучела.

В. Место крепления лап к искусственной тушке чучела.

Г. Основание хвоста.

Д. Основание головы.

Причины возникновения этих повреждений в данных местах в первую очередь связаны с тем, что кожа после высыхания теряет свою эластичность, тогда как проволочная арматура чучела сохраняет гибкость. Также имеет значение, насколько прочно смотана искусственная тушка и шея, а также насколько хорошо закреплена в тушке арматурная проволока шеи, крыльев, лап и хвоста. Часто, особенно у воробьиных птиц, крылья прикрепляются к тушке просто булавками; так же поступают и с хвостом. Естественно, при малейшей

неаккуратности во время переноса или транспортировки кожа лопается, и крылья и хвост отрываются. Разрывы кожи у основания головы связаны с непрочным закреплением черепа на шее. Разрывы часто происходят при падении, что иногда случается, хотя, конечно, чучела на это не рассчитаны. Кожа рвётся именно в основании шеи и головы. Также иногда ломаются пальцы лап: причина – хрупкость высохших костей.

Исходя из сказанного, следует отметить, что при транспортировке или переносе чучела птицы держать его можно только за подставку; прикасаться к чучелу следует крайне осторожно, стараясь не нарушить укладку пера и тем более не допустить механических разрывов кожи. Современные способы изготовления чучел позволяют избежать подобных повреждений. Но, к сожалению, в настоящий момент немногие таксидермисты в нашей стране владеют этими методами, и большинство чучел в зоологических коллекциях музеев рискуют получить вышеперечисленные повреждения. Хотя нельзя не отметить высокое качество большинства чучел, изготовленных в начале XX в. крупными таксидермическими мастерскими России.

Помимо механических, встречаются и биологические повреждения чучел. К ним относятся утраты, причинённые личинками моли и кожееда, а также грызунами. Такие повреждения во многом провоцируются некачественной обработкой кожи в процессе изготовления, вследствие чего она сохраняет вкусовую привлекательность для насекомых. В процессе хранения эта привлекательность снижается благодаря выветриванию запахов, которые

привлекают вредителей. Современные препараты защиты от моли и кожееда созданы на основе принципа снижения вкусовой привлекательности кожи и пера. Они безвредны для теплокровных животных. В пользу этого утверждения говорит тот факт, что чучела старых сборов практически не повреждаются вредителями: все повреждения биологического характера они получили в начале хранения. Поэтому к новым поступлениям в зоологическую коллекцию следует относиться максимально внимательно и проводить профилактическую обработку препаратами на основе перетроидов. Защита же от грызунов требует постоянной борьбы с ними и хранения чучел в местах, недоступных для этих животных.

Технологические дефекты являются следствием неквалифицированной или небрежной работы таксидермиста. В первую очередь это плохая подготовка шкурки перед изготовлением чучела. Признаками этого на готовом чучеле являются неаккуратно уложенное оперение, взъерошенность в нехарактерных для данного вида птиц частях тела, неестественная деформация кожи, засаленное или загрязнённое оперение, бурые пятна окислившегося жира на местах швов, а также запах прогорклого жира или гниения. Все эти признаки указывают на неграмотную работу мастера. Подобные дефекты очень трудно исправить – достаточно представить себе задачу удаления окислившегося жира из кожи уже готового чучела. Оптимальным решением является тщательный осмотр поступающих в коллекцию новых чучел (исходя из указанных выше признаков некачественной работы) и своевременный их отсев. Тем более

что срок «жизни» подобных изделий невелик.

Чучела млекопитающих можно разделить на три приблизительные группы, поскольку в зависимости от размера методы их изготовления отличаются.

К первой группе относятся чучела мелких млекопитающих. По способу изготовления они близки к чучелам птиц, и кожа по прочности сравнима с кожей птиц. Однако при грамотном предварительном выделывании кожи риск механических повреждений заметно снижается. Дефекты в целом схожи с повреждениями, встречающимися на чучелах птиц.

Механические повреждения:

А. Разрывы кожи в местах крепления лап к тушке.

Б. Разрывы у основания хвоста.

В. Повреждения и разрывы ушных раковин.

Г. Повреждения пальцев лап.

С точки зрения повреждения меха и кожи чучела мелких животных являются наиболее уязвимой группой. В связи с тем, что мех мягкий, а кожа тонкая, вредители чаще всего повреждают чучела именно этой группы.

Все вышесказанное о технологических дефектах чучел птиц относится и к данной группе. Кроме того, часто встречаются такие дефекты, как деформация кожи морды и сморщивание ушных раковин, что является следствием неграмотной подготовки шкурки.

Ко второй группе относятся чучела средних животных размером с лису, волка или рысь. Чучела изготавливаются, как правило, из выделанных шкур, так как кожа таких животных достаточно толстая. При изготовлении каркаса используется более толстая арматура,

что снижает риск механических повреждений. Основной причиной повреждений этой группы является неправильно подобранная толщина арматуры. Уязвимым местом остаётся кожа головы. Особенно это касается чучел, выполненных распространённым ранее методом, когда очищенный череп с воспроизведённой из пакли мускулатурой перед одеванием шкурки обмазывался глиной. Из-за перепадов температуры и влажности шкура и глина имеют разную степень деформации, что ведёт к разрывам кожи морды. Если хрящи ушей не были удалены при подготовке шкуры, это приводит к скручиванию и деформации ушных раковин.

К третьей группе относятся чучела крупных животных – таких как медведь, кабан, лось. Эта группа наименее подвержена механическим и биологическим повреждениям, поскольку шерсть и кожа обладают грубой структурой и малопривлекательны для вредителей. По этой же причине вероятность механических повреждений также ниже. Однако при нарушении технологического процесса изготовления чучела возможны повреждения, сходные по характеру с повреждениями второй группы.

В процессе реставрации чучел можно заметить, что определённые участки кожи и части тела наиболее подвержены повреждениям. Это во многом связано со способом изготовления, а также со способами хранения и перевозки экспонатов. Повреждения можно разделить на механические и биологические, а также технологические дефекты. Наиболее часто подвержены повреждениям чучела птиц, как самая многочисленная

часть зоологической коллекции, а также по причине хрупкости кожи птиц. Поэтому описание повреждений чучел считаю целесообразным начать именно с этой группы.

Наиболее часто механические повреждения кожи чучел птиц происходят в следующих частях тела:

А. Основание шеи.

Б. Место крепления крыльев к искусственной тушке чучела.

В. Место крепления лап к искусственной тушке чучела.

Г. Основание хвоста.

Д. Основание головы.

Причины возникновения этих повреждений в данных местах в первую очередь связаны с тем, что кожа после высыхания теряет свою эластичность, а проволоочная арматура чучела не теряет гибкости. Также имеет значение, насколько прочно смотана искусственная тушка, шея, насколько хорошо закреплена в тушке арматурная проволока шеи, крыльев, лап, хвоста. Часто, особенно у воробьиных птиц, крылья прикалываются просто булавками к тушке. Так же поступают с хвостом. Естественно, при малейшей неаккуратности при переносе или транспортировке кожа лопается, и крылья и хвост обрываются. Разрывы кожи у основания головы связаны с непрочным закреплением черепа на шее. Разрывы часто происходят при падении, что иногда бывает, хотя, конечно, на это чучела не рассчитаны. Рвётся кожа именно в основании шеи и головы. Также иногда ломаются пальцы лап: причина в той же хрупкости сухих костей лап. Исходя из сказанного, хочу обратить внимание на то, что при транспортировке или переносе чучела птицы держать его можно только за подставку, прикасаться к

чучелу крайне осторожно, стараясь не нарушить укладку пера и тем более не допустить механических разрывов кожи. Современные способы изготовления чучел позволяют избежать подобных повреждений. Но, к сожалению, в данный момент немногие таксидермисты в нашей стране владеют этими методами, и большинство чучел в зоологических коллекциях музеев рискуют получить вышеперечисленные повреждения. Хотя не могу не отметить высокое качество большинства чучел, изготовленных в начале XX в. крупными таксидермическими мастерскими России.

Помимо механических встречаются биологические повреждения чучел. К ним относятся утраты, причиненные личинками моли и кожееда, а также грызунами. Данные повреждения во многом провоцируются некачественной обработкой кожи в процессе изготовления. То есть кожа сохраняет вкусовую привлекательность для насекомых. В процессе хранения эта привлекательность снижается в связи с выветриванием запахов, привлекающих насекомых. Современные препараты защиты от моли и кожееда созданы именно на принципе снижения вкусовой привлекательности кожи и пера. Они безвредны для теплокровных животных. В защиту этого утверждения говорит то, что чучела старых сборов практически не повреждаются вредителями, и все повреждения биологического характера они получили в начале хранения. Поэтому к новым поступлениям в зоологическую коллекцию следует относиться очень внимательно и проводить профилактическую обработку препаратами на основе перетроидов. Защита же от грызунов – это постоянная борьба с ними и

хранение чучел в недоступном для них месте.

Технологические дефекты являются следствием неквалифицированной или небрежной работы таксидермиста. В первую очередь, это плохая подготовка шкурки перед изготовлением чучела. Признаками этого на готовом чучеле являются неаккуратно уложенное оперение, взъерошенное на нехарактерных для данного вида птиц частях тела, неестественная деформация кожи, засаленное, грязное оперение, бурые пятна окислившегося жира на местах швов, а также запах прогорклого жира и запах гниения. Все эти признаки указывают на неграмотную работу мастера. Подобные дефекты очень трудно исправляются – представьте себе задачу удаления окислившегося жира из кожи уже готового чучела. Оптимальным решением этих проблем является тщательный осмотр поступающих в коллекцию новых чучел (исходя из вышеизложенных признаков некачественной работы) и своевременный их отсев. Тем более, что срок «жизни» подобных работ невелик.

Чучела млекопитающих можно разделить на три приблизительных группы, так как, в зависимости от размера, методы их изготовления отличаются друг от друга.

К первой группе можно отнести чучела мелких млекопитающих. По способу изготовления они близки к чучелам птиц, и кожа по прочности сравнима с птичьей. Хотя, если кожа предварительно была грамотно выделана, риск механических повреждений заметно снижается. Дефекты тоже схожи с повреждениями на чучелах птиц.

Механические повреждения.

А. Разрывы кожи у места крепления

лап к тушке.

Б. Разрывы у основания хвоста.

В. Повреждения и разрывы ушных раковин.

Г. Повреждения пальцев лап.

С точки зрения повреждения меха и кожи чучела мелких животных – наиболее уязвимая группа. В связи с тем, что мех мягкий, кожа тонкая, вредители наиболее часто повреждают чучела данной группы.

Всё, что было сказано выше про технологические дефекты чучел птиц, можно отнести к данной группе. Помимо этого, следует отметить часто встречающиеся дефекты: деформация кожи морды и сморщивание ушных раковин, – что является следствием неграмотной подготовкой шкурки.

Ко второй группе можно отнести чучела средних животных размером с лису, волка, рысь. Чучела делаются, как правило, из выделанных шкур, так как кожа таких животных уже достаточно толстая. При изготовлении каркаса используют более толстую арматуру, что снижает риск механических повреждений. Основной причиной повреждений группы является неточно подобранная толщина арматуры каркаса. Также уязвимым местом является кожа головы. Особенно если голова была сделана распространенным ранее методом, при котором очищенный череп головы с воспроизведёнными из пакли мышцами перед одеванием шкуры обмазывался глиной. Так как из-за перепадов температуры и влажности шкура и глина имеют разную степень деформации, это ведёт к разрывам кожи морды. Если хрящи ушей не были удалены при подготовке шкуры, это приводит к скручиванию и деформации ушных раковин.

К третьей группе относятся чучела

крупных животных – таких как медведь, кабан, лось. Эта группа наименее подвержена риску механических и биологических повреждений, так как шерсть и кожа имеют грубую структуру и малопривлекательны для вредителей. По этой же причине и механические повреждения маловероятны. При нарушении же технологических процессов изготовления чучела возможны повреждения, сходные по характеру с повреждениями второй группы.

Особенности удаления поверхностных загрязнений при реставрации чучел птиц

Основной частью собрания чучел зоологической коллекции музеев являются чучела птиц. Поэтому работа с ними составляет основную долю реставрационных мероприятий в зоологической коллекции.

Удаление поверхностных загрязнений с чучел птиц имеет свои особенности, поскольку оперение птиц обладает более сложной структурой, чем шерсть животных. Применение водного раствора ПАВ для удаления поверхностных загрязнений и, особенно, его последующее смывание водой излишне увлажняют кожу, что может привести к её деформации при сушке. Также существует риск неполного удаления ПАВ с поверхности пера, что не позволит восстановить естественное сцепление бороздок пера. Подобный способ приемлем только для крупных чучел птиц (лебедей, пеликанов и др.), так как они имеют плотное оперение и толстую кожу, менее подверженную намоканию и деформации. Исходя из этого, для удаления поверхностных загрязнений чучел птиц более предпочтительно использовать смесь растворителей. Этот способ позволяет вернуть естественный вид оперения

даже чучелам, изготовленным 100 и более лет назад. Разумеется, он не устраняет естественное выгорание окраски перьев на свету.

Любое удаление поверхностных загрязнений начинается с обработки оперения пылесосом, переключенным на всасывание воздуха. Сопло пылесоса должно быть закрыто марлей для улавливания перьев, которые при необходимости будут повторно вклеены на место утраты. При более щадящей обработке марлю следует накладывать непосредственно на поверхность участка, с которого удаляется загрязнение. Сила всасывания также регулируется величиной и формой сопла пылесоса. Для более полного удаления пыли и остатков жизнедеятельности вредителей можно слегка приподнимать ряды перьев спицей, что позволяет убирать загрязнения у основания пера. Это сократит последующую работу с растворителями и снизит их расход. В связи с летучестью растворителей очищать поверхность следует небольшими участками.

Процесс удаления поверхностных загрязнений растворителями заключается в следующем. На очищаемую поверхность наносится смесь растворителей с помощью пульверизатора, что обеспечивает равномерное и экономное её распределение. Затем обработанный участок покрывается полиэтиленовой плёнкой, чтобы предотвратить быстрое испарение и обеспечить более глубокое проникновение состава в структуру пера. Выдержка под плёнкой составляет около 30 минут. После этого наносится ещё один слой растворителя, и участок сразу же, не дожидаясь испарения, протирают ватными дисками или бумажными салфетками. По мере испарения

растворителей следует наносить новые порции раствора, постоянно удаляя загрязнения протирачным материалом. Завершение операции определяется чистотой протирачного материала. После этого, из-за быстрого испарения растворителей, оперению необходимо сразу придать естественный вид струёй воздуха из фена или пылесоса, включённого на выдув. Чистота перьев определяется также появлением радужных переливов на тёмных участках пера, что характерно для перьев живых птиц. Затем переходят к очистке следующего участка. Обычно работа ведётся от головы к хвосту, что позволяет направлять струю воздуха по направлению роста пера и предотвращает его поломку.

В течение многих лет автор использовал раствор следующего состава:

Раствор № 1. Спирт ректификат 70% и бензин «Галоша» или гексан в соотношении 50:50. Раствор на протяжении многих лет показывает хорошие результаты при удалении поверхностных загрязнений, особенно на птицах с жирным оперением и кожей.

Раствор № 2. Поскольку наличие бензина не всегда необходимо, был разработан другой состав: смесь изопропилового спирта и спирта ректификата (50:50), разбавленная деионизированной водой до концентрации 50–70%. Деионизированная вода сама по себе является хорошим очистителем, притягивая ионы загрязнений. Проверки показали, что раствор № 2 не уступает по эффективности раствору № 1 при удалении поверхностных загрязнений с чучел птиц.

Однако в практике реставрации

чучел, особенно водоплавающих птиц и цапель, встречается такой вид загрязнений, как жировые. Их появление обусловлено недостаточно полным удалением жира со шкурки и костей птицы при подготовке к изготовлению чучела. Подобные загрязнения определяются по внешнему виду: сальное, спутанное перо, бурые пятна окислившегося жира. Чаще всего такие загрязнения встречаются в районе шва на нижней части брюха, на сгибах крыльев (локтевом и кистевом), у основания клюва. Удаление подобных загрязнений с помощью вышеописанных приёмов малоэффективно, так как удалённый с поверхности жир быстро замещается жиром из кожи и костей. Для устранения этого вида загрязнений необходимо удаление жира не только с поверхности пера, но и из кожи и костной ткани.

Решение данной проблемы важно не только для чучел птиц, но и для других видов чучел, имеющих аналогичную проблему. После проверки нескольких способов был найден наиболее эффективный. Загрязнённый жировой участок кожи обрабатывается раствором № 1 и закрывается полиэтиленом на 1–1,5 часа. Затем участок снова обрабатывается раствором № 1 и засыпается картофельным крахмалом слоем 2–4 мм. Чтобы крахмал не осыпался, чучело располагают обрабатываемой стороной вверх и накрывают полиэтиленом на 1–2 часа. После этого крахмал, пропитанный жиром, удаляется мягкой зубной щёткой или кистью. Операция повторяется, начиная с обработки раствором № 1, до полного вытягивания жира. Процесс может занять несколько дней. Завершение определяется по полностью белому цвету крахмала.

Затем перо продувается пылесосом для полного удаления остатков крахмала.

Особенности удаления поверхностных загрязнений при реставрации чучел млекопитающих

Чучела мелких млекопитающих размером до куницы можно очищать от поверхностных загрязнений так же, как и чучела птиц. Для очистки меха чучел млекопитающих среднего и крупного размера, как показала практика, удобно использовать моющие средства для ковровых изделий и шампуни для домашних животных. Наиболее удобно разводить средство в соответствии с инструкцией и наносить его на мех чучела с помощью пульверизатора.

Удаление загрязнений следует проводить поэтапно, обрабатывая небольшие участки, чтобы избежать чрезмерного увлажнения кожи чучела. После выдержки, необходимой для пропитки меха моющим средством, его следует удалить водой, используя вязкие хозяйственные ткани, которые хорошо освобождаются от загрязнений при полоскании в воде. Процедуру продолжают до полного удаления загрязнений.

После очистки мех необходимо просушить феном или пылесосом, включённым на выдув.

Заключение

Таксидермические изделия – сложные по структуре музейные объекты, объединяющие органические и неорганические материалы, каждый из которых имеет собственные механизмы старения и реагирует на внешние условия по-разному. В условиях музея реставратор вынужден учитывать этот комплекс факторов и выступать универсальным специалистом: зоологом, технологом,

химиком, художником и хранителем, одновременно опираясь как на традиционные методы, так и на современные научные разработки.

Проведённый анализ показывает, что сохранность чучел напрямую зависит от качественной подготовки шкур в процессе изготовления, условий хранения и своевременного выявления дефектов. Механические, биологические и технологические повреждения требуют применения различных специализированных подходов, а в некоторых случаях – разработки индивидуальных реставрационных программ. Представленные в работе методы очистки, укрепления и восстановления таксидермических экспонатов демонстрируют, что даже сильно повреждённые объекты могут быть возвращены в экспозиционный вид при грамотном применении соответствующих материалов, начиная от эпоксидных составов и заканчивая современными растворителями и технологиями очистки.

Особое значение имеет обмен опытом между специалистами разных музеев и реставрационных центров, поскольку многие практические решения не описаны в учебниках и передаются от мастера к мастеру. В условиях недостатка профильных кадров и увеличения объёма реставрационных задач систематизация накопленного опыта становится критически важной.

Таким образом, реставрация таксидермических коллекций – это не только технический процесс, но и важная часть деятельности по сохранению естественно-исторического наследия. Дальнейшее развитие этого направления возможно лишь при условии методической поддержки, профессионального сотрудничества и внедрения новых технологий. Проведение подобных научно-практических мероприятий, как и нынешний форум, способствует укреплению профессионального сообщества и формированию единых стандартов работы.

Литература

1. Воробьёва К.Е., 1933. Руководство по набивке чучел. Ленинград: Издательство Академии наук СССР. 95 с.
2. Заславский М.А., 1964. Новый метод изготовления чучел животных. Скульптурная таксидермия. М.-Л.: Наука. 203 с.
3. Заславский М.А., 1966. Изготовление чучел птиц, скелетов и музейных препаратов. Таксидермия птиц. М.-Л.: Наука. 251 с.
4. Калужников А.В., 2000. Некоторые аспекты реставрации чучел птиц // Тезисы докладов III Всероссийской научно-практической конференции Ассоциации естественно-исторических музеев России. «Музей на рубеже веков. Опыт прошлого, взгляд на будущее». Москва. С.95-96.
5. Калужников А.В., 2007. Краткий обзор повреждений птиц и млекопитающих в зоологической коллекции музейного фонда и причины их возникновения // Материалы II региональной научно-практической конференции, посвящённой 10-летию Эрмитажной школы реставрации. Екатеринбург: Тезис. С.126-128.
6. Калужников А.В., 2012. Возможные способы реставрации чучел, изготовленных методом накрутки // Материалы III региональной научно-практической конференции, посвящённой 15-летию Эрмитажной школы реставрации. Екатеринбург: Тезис. С.164-168.
7. Калужников А.В., 2002. К истории таксидермии // Таксидермия. №1. С.3-5.

8. Материалы Всероссийской конференции «Проблемы реставрации предметов из естественно-исторических коллекций. Теория и практика» (1–5 февраля 2012 г., Санкт-Петербург). 2014. М.: ГДМ. 162 с.

9. Туров С.С., 1950. Краткое руководство по набивке чучел зверей и птиц. М.: Издательство Московского общества испытателей природы. 189 с.

10. Федосеева Т.С., Беляевская О.Н., Гордюшина В.И., Малачевская Е.Л., Писарева С.А., 2022. Реставрационные материалы. Курс лекций. М.: Индрик. 231 с.

11. Davie O., 1894. Methods in the art of taxidermy. Philadelphia: David McKAY, Publisher. 388 p.

References

1. Vorobyeva K.E., 1933. Rukovodstvo po nabivke chuchel [A guide to stuffing scarecrows]. Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. 95 p. [in Russian]

2. Zaslavskij M.A., 1964. Novyj metod izgotovleniya chuchel zhivotnykh. Skulpturnaya taksidermiya [A new method of making stuffed animals. Sculptural taxidermy]. M.-L.: Nauka. 203 p. [in Russian]

3. Zaslavskij M.A., 1966. Izgotovlenie chuchel ptic, skeletov i muzejnykh preparatov. Taksidermiya ptic [Production of stuffed birds, skeletons and museum preparations. Taxidermy of birds]. M.-L.: Nauka. 251 p. [in Russian]

4. Kaluzhnikov A.V., 2000. Nekotorye aspekty restavratsii chuchel ptic [Some aspects of the restoration of stuffed birds] // Tezisy dokladov III Vserossijskoj nauchno-prakticheskoy konferencii Associatsii estestvenno-istoricheskikh muzeev Rossii. «Muzej na rubezhe vekov. Opyt proshlogo, vzglyad na budushchee». Moscow. Pp.95-96. [in Russian]

5. Kaluzhnikov A.V., 2007. Kratkij obzor povrezhdenij ptic i mlekopitayushchikh v zoologicheskikh kollekciyakh muzejnogo fonda i prichiny ikh vozniknoveniya [A brief overview of injuries to birds and mammals in the zoological collections of the museum fund and the causes of their occurrence] // Materialy II regionalnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashchennoj 10-letiyu Ermitazhnoj shkoly restavratsii. Ekaterinburg: Tezis. Pp.126-128. [in Russian]

6. Kaluzhnikov A.V., 2012. Vozmozhnye sposoby restavratsii chuchel, izgotovlennykh metodom nakrutki [Possible methods of restoration of stuffed animals made by the method of wrapping] // Materialy III regionalnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashchennoj 15-letiyu Ermitazhnoj shkoly restavratsii. Ekaterinburg: Tezis. Pp.164-168. [in Russian]

7. Kaluzhnikov A.V., 2002. K istorii taksidermii [Towards the history of taxidermy] // Taksidermiya. №1. Pp.3-5. [in Russian]

8. Materialy Vserossijskoj konferencii «Problemy restavratsii predmetov iz estestvenno-istoricheskikh kollekcij. Teoriya i praktika» (1–5 fevralya 2012 g., Sankt-Peterburg) [Materials of the All-Russian conference “Problems of restoration of objects from natural history collections. Theory and Practice” (1-5 February 2012, St. Petersburg)]. 2014. М.: ГДМ. 162 p. [in Russian]

9. Turov S.S., 1950. Kratkoe rukovodstvo po nabivke chuchel zverey i ptic [A quick guide to stuffing stuffed animals and birds]. М.: Izatelstvo Moskovskogo obshchestva ispytatelej prirody. 189 p. [in Russian]

10. Fedoseeva T.S., Belyavskaya O.N., Gordyushina V.I., Malachevskaya E.L., Pisareva S.A., 2022. Restavratsionnye materialy. Kurs lekciy [Restoration materials. A course of lectures]. М.: Indrik. 231 p. [in Russian]

11. Davie O., 1894. Methods in the art of taxidermy. Philadelphia: David McKAY, Publisher. 388 p.

Калужников А. В.

О.Е. Клер атындағы Свердлов облыстық өлкетану музейі
Екатеринбург, Ресей Федерациясы
e-mail: sokm@egov66.ru

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ-ТАРИХИ КОЛЛЕКЦИЯЛАРДЫ РЕСТАВРАЦИЯЛАУ: ҚҰСТАР МЕН СҮТҚОРЕКТІЛЕРДІҢ ТАКСИДЕРМИЯЛЫҚ БҰЙЫМДАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақала музейлік тәжірибедегі зоологиялық коллекцияларды сақтау және қалпына келтіру мәселесіне арналған. Мақаланың мақсаты – құстар мен сүтқоректілердің таксидермиялық бұйымдарын сақтау және реставрациялау әдістерін жетілдірудің өзектілігін негіздеу, олардың зақымдану себептерін анықтау және экспозициялық көрінісін қалпына келтірудің практикалық тәсілдерін ұсыну. Зерттеу таксидермияның тарихи дамуы мен қазіргі технологияларын есепке ала отырып жүргізілген. Жаратылыстану-ғылыми экспозициялардың ажырамас бөлігі саналатын таксидермиялық музейлік бұйымдарды консервациялау мен реставрациялаудың жаңа әдістерін әзірлеу және жетілдірудің маңыздылығы негізделген. Зерттеуде таксидермиялық тұлыптардың жағдайын бағалаудың негізгі әдістері қарастырылады: визуалды байқау, фотофиксация, микроскопия және рентгенография, сондай-ақ жоғалған бөлшектерді қалпына келтіруге қолданылатын заманауи материалдар мен технологиялар талданады.

Мақалада Ресей және шетелдегі таксидермияның қалыптасу тарихы қысқаша сипатталып, мүсіндік таксидермияның даму барысына және жаңа технологияларды енгізуге ерекше назар аударылды. Құстар мен сүтқоректілердің таксидермиялық бұйымдарында жиі кездесетін механикалық, биологиялық және технологиялық сипаттағы бүлінудерге талдау жасалып, олардың пайда болу себептері айқындалады. Беттік ластануды жою ерекшеліктері, тазарту әдістері, қолданылатын еріткіштер мен қалпына келтіру материалдары егжей-тегжейлі сипатталады. Реставраторлар арасындағы тәжірибе алмасудың маңыздылығы, жүйелі тәсілді қолдану және жаратылыстану-тарихи мұраны сақтаумен айналысатын мамандарды практикалық даярлаудың қажеттілігі атап өтіледі.

Кілт сөздер: таксидермияның тарихы, тұлыптарды жасау әдістері, зақымдану себептері, сақтау, қалпына келтіру.

Дәйексөз үшін: Жаратылыстану-тарихи коллекцияларды реставрациялау: құстар мен сүтқоректілердің таксидермиялық бұйымдары // Madeni Mura. 2025. №4 (111). бб. 126-140 (орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.09>

Kaluzhnikov A.V.

Sverdlovsk Regional Museum of Local Lore named after O.E.Kler

Yekaterinburg, Russia

e-mail: sokm@egov66.ru

RESTORATION OF NATURAL HISTORY COLLECTIONS: TAXIDERMY PRODUCTS OF BIRDS AND MAMMALS

Abstract. The article addresses the problem of preserving and restoring zoological collections. Its aim is to substantiate the relevance of developing and improving conservation and restoration methods for taxidermy specimens of birds and mammals in museum collections, to identify the causes of their deterioration, and to propose practical approaches for restoring and maintaining the exhibition quality of mounts, taking into account both the history of taxidermy and modern technologies. The significance of advancing conservation and restoration techniques for taxidermy objects are emphasized.

The article outlines the main methods for assessing specimen condition, such as visual inspection, photographic documentation, microscopy, and radiography, along with modern materials used for consolidation and reconstruction. It also briefly traces the development of taxidermy in Russia and abroad, highlighting the emergence of sculptural taxidermy and the use of new technologies. An analysis is offered of the most common types of damage to bird and mammal mounts—mechanical, biological, and technological—with explanations of their causes. The article also examines in detail the specifics of removing surface contaminants, cleaning techniques, solvents, and restoration materials. The importance of knowledge exchange among restorers, a systematic approach, and practical training for specialists in the preservation of natural history heritage is highlighted.

Keywords: history of taxidermy, methods of specimen fabrication, causes of deterioration, conservation, restoration.

For citation: Kaluzhnikov A.V. Restoration of natural history collections: taxidermy products of birds and mammals// Madeni Mura. 2025. №4 (111). Pp. 126-140 (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.09>

Сведения об авторе:

Калужников Александр Витальевич, художник-реставратор, Свердловский областной краеведческий музей им. О.Е.Клера, Екатеринбург, Россия.

Автор туралы мәлімет:

Калужников Александр Витальевич, суретші-реставратор, О. Е. Клер атындағы Свердлов облыстық өлкетану музейі, Екатеринбург, Ресей.

Information about the author:

Kaluzhnikov Aleksandr Vitalyevich, restorer, Sverdlovsk Regional Museum of Local Lore named after O.E.Kler, Yekaterinburg, Russia.

Орынбекова А. Ө.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы

Түркістан, Қазақстан

e-mail: asemorinbekova83@mail.ru

**МУЗЕЙДІҢ МӘДЕНИ-БІЛІМ БЕРУ ҚЫЗМЕТІ:
МАЗМҰНЫ МЕН ТҮРЛЕРІ**

Аңдатпа. Қазіргі таңда музейлер білім беру үдерісінің маңызды құрамдас бөлігіне айналды. Бұл салада жүзеге асырылып жатқан жұмыстардың ауқымы кең әрі мазмұны жағынан алуан түрлі және олардың әрқайсысы мазмұндық және ұйымдастырушылық жағынан түрлі формаларда іске асады. Сонымен қатар, бұл қызмет түрлері тарихи-әлеуметтік жағдайлардың, ғылыми ізденістер мен қоғам талаптарының әсерімен үнемі дамып, жаңарып отырады. Осыған байланысты мәдени білім беру жұмысы музейдің танымдық, тәрбиелік және коммуникативтік қызметтерін жүзеге асырудағы маңызды құрал болып табылады. Бұл мақалада музей қызметінің білім беру аспектілері жан-жақты сипатталып, музейлердің мәдени білім беру қызметінің мазмұны мен түрлері қарастырылады. Зерттеу барысында музейлердің танымдық, тәрбиелік және коммуникативтік әлеуеті ашылып, оның білім беру кеңістігіндегі рөлі айқындалады.

Музейлік білім беру үдерісі, әдетте, интерактивті сипатта ұйымдастырылып, балалардың танымдық белсенділігін арттыруға және олардың оқу процесіне деген қызығушылығын оятуға бағытталған. Мақаланың зерттеу мақсаты: музейлік білім берудің теориялық негіздері, музей педагогикасының мазмұны мен әдіснамалық тәсілдері, білім беру процесіндегі интерактивті формалардың (музейлік сабақтар, квесттер, үйірмелер, клубтар, экскурсиялар) тиімділігін көрсету. Сонымен қатар музей педагогикасы қызметінің дәстүрлі формаларының бірі – музейлік үйірме, оның ішінде «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы базасында ұйымдастырылған үйірме жұмыстарының жүргізілуі сөз болады. Зерттеу нысаны ретінде 2025 жылдың наурыз-мамыр айлары аралығында жүзеге асқан, мектеп оқушыларына бағытталған «Жас экскурсовод» үйірмесінің қызметі алынған.

Кілт сөздер: музей педагогикасы, мәдени білім беру, заманауи әдістер, музейлік сабақ, квест, оқыту формалары, «Жас экскурсовод» үйірмесі.

Дәйексөз үшін: Орынбекова А.Ө. Музейдің мәдени-білім беру қызметі: мазмұны мен түрлері // Мәдени мұра. 2025. №4 (111). бб. 141-154 (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.10>

Кіріспе

Музей тек мәдени мұраларды жинақтап, сақтап, көпшілікке ұсынатын орын ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік, ағартушылық және білім беру функцияларын белсенді жүзеге асыратын қоғамдық институтқа айналды. Жаһандану үдерістері мен ақпараттық технологиялардың дамуы музей қызметінің жаңа бағыттарын, әсіресе мәдени білім беру саласындағы маңызын күшейтіп отыр.

Мәдени-ағартушылық қызмет – бұл музей жұмысындағы аса маңызды бағыттардың бірі әрі музейлік коммуникацияның маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Ол музейдің білім беру-тәрбиелеу және бос уақытты тиімді өткізу (рекреациялық) функцияларын жүзеге асыруға бағытталған. Аталған бағыт музейдің барлық құрылымдық бөлімшелері мен қызметкерлерін біріктіруші фактор ретінде қарастырылады және музей экспозициялары мен коллекциялары негізінде жүзеге асырылады. Ол музей аудиториясымен жүргізілетін әртүрлі жұмыс түрлері мен формаларын әзірлеу және өткізу арқылы көрініс табады.

Музейлердің мәдени білім беру қызметінің түрлері ондаған жылдар бойы дамыды және уақыт өте келе тарихи жағдайлардың, ғылыми ізденістер мен әзірлемелердің, қоғамның сұраныстарының әсерінен өзгерді. Кейбір жұмыс түрлері дәстүрге айналды және осы күнге дейін өзекті болып келеді. Оларға экскурсиялар, дәрістер, шеберлік сағаттары, музейлік сабақтар, семинарлар, кездесулер, үйірмелер, клубтар кіреді. Музей тәжірибесінде музей үшін дәстүрлі емес жұмыс түрлері олимпиадалар, байқаулар, дебаттар, театрландырылған көріністер, әртүрлі мазмұндағы жекеленген мерекелік іс-

шаралар белсенді қолданылып келеді. Сонымен қатар қазіргі цифрлық технологиялардың көмегімен онлайн-экскурсиялар мен виртуалды көрмелер де кеңінен енгізіліп жатыр. Мұндай жұмыс түрлері музейді білім мен тәрбие берудің заманауи орталығына айналдырып, оны тек мәдени мұраны сақтайтын орын ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік маңызы зор, қоғаммен белсенді қарым-қатынастағы мекеме ретінде көрсетеді. Мақаланың мақсаты: музейлік білім берудің теориялық негіздері, музей педагогикасының мазмұны мен әдіснамалық тәсілдері, білім беру процесіндегі интерактивті формалардың (музейлік сабақтар, квесттер, үйірмелер, клубтар, экскурсиялар) тиімділігін көрсету.

Мәдени білім беру қызметі музейдің тек жәдігерлерді көрсетуімен шектелмей, келушілердің санасына сол мұраның маңызын жеткізуге, олардың мәдени танымын кеңейтіп, рухани дамуына ықпал етуге бағытталады. Осы тұрғыдан алғанда, музейлердің тәрбиелік және білім беру әлеуетін арттыру, экспозициялық жұмысты білім беру мазмұнымен ұштастыру, келушілермен интерактивті байланыс орнату – заман талабына сай музейлер қызметінің басты бағыттарының бірі болып отыр. Бүгінгі мақаламыздың міндеті музейде білім берудің қазіргі даму бағыттарын саралау, тиімді формалары мен әдістерін сипаттау, олардың білім алушыларға тигізетін әсерін талдау болып табылады. Мақаланы дайындау кезінде отандық және шетелдік ғалымдардың музейтану саласындағы еңбектері қолданылып, музейде оқыту мәселесі музей педагогикасының теориясы мен практикасымен байланысты жан-жақты қаралды. Сондай-ақ «Әзірет Сұлтан» ұлттық

музей-қорығы базасында жүзеге асқан «Жас экскурсовод» үйірмесінің қызметі тәжірибелік зерттеу нысаны ретінде қарастырылып, музейдің танымдық, тәрбиелік және коммуникативтік қызметтерін іске асырудағы мәдени білім беру жұмысының маңыздылығы айқындалады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу барысында отандық және шетелдік музей педагогикасы саласындағы ғылыми еңбектер, Ресей мен Қазақстан музейлерінің мәдени білім беру бағдарламалары, жұмыс тәжірибесі мен талдау нәтижелері қолданылды. Нақтылай айтқанда, Б.А. Столяров, Б.В. Емельянов, Л.М. Кетова, М.Ю. Юхневич, Л.М. Шляхтина және т.б. музей саласы бойынша маманданған ғалымдардың еңбектері пайдаланылды. Мақалада дереккөздердің мазмұндық ерекшеліктеріне сай талдау мен бағалаудың өзіндік тәсілдері таңдап алынды. Атап айтқанда, музей педагогикасының қалыптасуындағы негізгі алғышарттар, оның анықтамалық ұғымдары мен түрлері зерттелді.

Сонымен қатар музейдің білім беру қызметін жүзеге асырудың тиімді әдістері – музейлік сабақ, квесттер, шығармашылық тапсырмалар, клуб, музейлік үйірмелер арқылы балалардың ойлау қабілетін, қиялын және мәдени танымын дамыту жолдары қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда музейде білім берудің қазіргі даму бағыттарын саралау, тиімді формалары мен әдістерін сипаттау, олардың білім алушыларға тигізетін әсерін талдау өзекті мәселердің бірі болып отыр. Мақалада келтірілген ғылыми пайымдаулар мен талдаулар музейлердің мәдени білім беру әлеуетін тиімді іске асыруға

бағытталған нақты тетіктерді анықтауға мүмкіндік береді.

Талдау

Мәдени білім беру – бұл музей қызметінің негізгі әрі маңызды бағыттарының бірі. Оның теориялық негізі ретінде музей педагогикасы алынады. Сонымен қатар бұл бағыт музей коммуникациясының басты буыны ретінде танылып, қоғам мен мәдени мұра арасындағы диалогты қамтамасыз етеді (Каулен, Сундиева, 2009:54).

Музей педагогикасы бұл музей қызметкері мен музей педагогының ғылыми-әдістемелік және тәжірибелік қызметін қоса қамтитын ғылым саласы. Музей педагогикасы музей ісі, тарих, психология, өлкетану, өнертану ғылымдарымен өзара тығыз байланыса отырып, музей қоры арқылы мәдениет пен өнер саласын меңгеруді жаңа деңгейге көтереді (Кетова, 2012:16).

Музей педагогикасы мектеп пен музей арасындағы байланысты күшейте отырып, білім алушының жеке қабілеттерін ашуға бағытталған инновациялық оқу кеңістігін ұсынады. Әлемде музей педагогикасы білім беру үдерісінде белсенді рөлге ие, ал Қазақстанда бұл сала соңғы жылдары ғана дамып, түрлі жобалар мен бағдарламалар қолға алынып келеді. Музей педагогикасы ғылымының дамуының тарихы терең, әрі көп қырлы болып табылады, ол мәдениет, білім беру, тарих және қоғамның басқа да салаларының өзара байланысына негізделген.

Музей педагогикасының негізі XIX ғасырдың соңында қаланған деп айтуға болады. Бұл кезеңде музейлер тек тарихи және мәдени мұраларды жинақтап сақтайтын орын ғана емес, сонымен бірге

олар халыққа білім мен тәрбие беретін орын ретінде де қарастырылды. Білім беру мен музейлердің өзара байланысы туралы алғашқы ойларды ұсынған ғалымдардың бірі – неміс педагогы Готтлиб Дестевег (Столяров, 2004:60). Ол музейлердің оқу мен тәрбие қызметінде маңызды рөл атқаратынын атап өтті.

XIX ғасырдың екінші жартысында музейлерде арнайы педагогикалық бағдарламалар мен көрмелерді ұйымдастыру идеялары пайда болды. Музейлердің рөлі осы кезеңде жалпы мәдениет деңгейін көтеруге бағытталған маңызды құрал ретінде қарастырылды. Себебі музейдің қорын зерттеу белгілі бір ғылым саласын дамытуға септігін тигізеді. Осы кезеңде музейдің бүгінгі таңдағы өзекті құрылымдық бағыты – әлеуметтік және ағартушылық қызметі қалыптасты. Сондықтан музей саласының бұл қызметін білім беру және зерттеушілік деп пайымдауға негіз бар (Юхневич, 2001:8).

Б.А. Столяров музей педагогикасының негізгі мәні – музейде білім беру тек дидактикалық жолмен емес, тұлғаның мәдени құндылықтарға қатынасы арқылы жүзеге асады дейді (Столяров, 1999:43). Демек, музейлік білім беру – бұл адамның рухани-мәдени дамуына ықпал ететін процесс. Бұл ғылым саласы келушілердің жас ерекшеліктерін, қабылдау деңгейін, танымдық қызығушылығын ескеріп, музейлік ақпаратты ұсынудың тиімді әдіс-тәсілдерін қамтиды және оны кең қолдану, оған жоспарлы түрде қарау бүгінгі заман талабы.

Қазіргі таңда музей педагогикасының музейлік білім беру бағытының негізгі мазмұнын айшықтайтын және теориялық тұжырымдардың практикалық тұрғыда іске асуын сипаттайтын анықтамалар мен ұғымдар

жүйесі қалыптасқан. Оларды атап өтетін болсақ музей-педагогы, музей-әдіскері, музей аудиториясы, музейдің мәдени білім беру бағдарламасы, музейлік сабақ және музей коммуникациясы (Шляхтина, 2021:9-13). Сонымен қатар мәдени білім беру қызметінің құрылымында музейдің негізгі функцияларына негізделген бірқатар құрамдас компоненттер айқындалады. Атап айтқанда, бұл – келушілерді тарихи-мәдени ақпаратпен қамтамасыз ету (ақпараттандыру), танымдық-білім беру процестерін ұйымдастыру (оқыту), тұлғаның шығармашылық әлеуетін дамытуға бағытталған жұмыс (шығармашылық қабілеттерді жетілдіру), әлеуметтік-мәдени өзара әрекет пен диалог орнату (қарым-қатынас), сондай-ақ келушілерге рухани демалыс ұсыну (рекреациялық қызмет). Аталған компоненттер музейдің білім беру кеңістігін жандандыруға, көпшілікпен тиімді байланыс орнатуға және мәдени мұраны қабылдау үдерісін тереңдетуге септігін тигізеді.

Музейде оқыту – бұл дәстүрлі білім беруді толықтыратын, тұлғаның қызығушылығы мен еріктілігіне негізделген мәдени білім беру үдерісі. Ол музей экспозициялары арқылы қосымша немесе балама білім беруге мүмкіндік береді. Музейлік білім берудің ерекшелігі – оқытудың бейресми сипаты, экспонаттардың түпнұсқалығы мен көрнекілігі, сондай-ақ шығармашылық қабілеттерді дамытуға бағытталуы. Бұл үдеріс сабақ, үйірме, викторина, байқау сияқты түрлі форматтарда жүзеге асады және тұлғаның танымдық белсенділігін арттыруға ықпал етеді. Сонымен қатар бұл қызмет түрлері тарихи-әлеуметтік жағдайлардың, ғылыми ізденістер мен қоғам талаптарының әсерімен үнемі дамып, жаңарып отырады. Осыған

байланысты мәдени білім беру жұмысы музейдің танымдық, тәрбиелік және коммуникативтік қызметтерін жүзеге асырудағы маңызды құрал болып қала береді.

Музейлердің мәдени білім беру қызметінің түрлері ондаған жылдар бойы дамыды және уақыт өте келе тарихи жағдайлардың, ғылыми ізденістер мен әзірлемелердің, қоғамның сұраныстарының әсерінен өзгерді. Кейбір жұмыс түрлері дәстүрге айналды және осы күнге дейін өзекті болып келеді. Оларға экскурсиялар, дәрістер, шеберлік сағаттары, музейлік сабақтар, семинарлар, кездесулер, үйірмелер, клубтар кіреді. Музей тәжірибесінде музей үшін дәстүрлі емес жұмыс түрлері олимпиадалар, байқаулар, дебаттар, театрландырылған көріністер, әртүрлі мазмұндағы жекеленген мерекелік іс-шаралар белсенді қолданылып келеді. Сонымен қатар қазіргі цифрлық технологиялардың көмегімен онлайн-экскурсиялар мен виртуалды көрмелер де кеңінен енгізіліп жатыр. Мұндай жұмыс түрлері музейді білім мен тәрбие берудің заманауи орталығына айналдырып, оны тек мәдени мұраны сақтайтын орын ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік маңызы зор, қоғаммен белсенді қарым-қатынастағы мекеме ретінде көрсетеді. Осы негізде музейлерде білім беру қызметін жүзеге асырудың тиімді әдістерінің бірқатарына тоқталып өтсек:

Музейлік экскурсия – бұл келушілердің арнайы экскурсиялық топтарға бірігіп, экспозицияны жүйелі түрде тамашалауы негізінде жүзеге асатын мәдени білім беру түрі. Музейлік экскурсия қоғамның әртүрлі әлеуметтік, жас ерекшеліктері мен білім деңгейіндегі топтарының танымдық сұранысын қанағаттандыруға бағытталады. Бұл әдіс

музей педагогикасының тиімді құралы ретінде, келушілердің мәдени мұрамен тікелей байланысын қамтамасыз етеді.

Экскурсия барысында аудиторияның белсенділігін ынталандыру әдістері қолданылғанымен, оның мазмұнын меңгеру көбіне экскурсоводтың кәсіби біліктілігіне байланысты. Экскурсовод – экспозиция мен келуші арасындағы байланыс орнатушы тұлға. Ол экскурсияның құрылымын ұйымдастырып, мазмұнын іріктеп, көрсетілетін экспонаттар арқылы тарихи-мәдени ақпаратты жүйелі әрі тиімді жеткізеді. Осылайша, экскурсия – музейдің мәдени-ағартушылық кеңістігін қалыптастырудағы басты механизмдердің бірі болып табылады (Столяров, 2002:15-16).

Экскурсия музейдің мәдени білім беру қызметіндегі негізгі әрі дәстүрлі бағыттарының бірі ретінде оның қалыптасу кезеңінен бастап қолданылып келеді. Бұл бағыт өзінің динамикалық табиғатымен ерекшеленеді және келушінің белсенді қозғалысын талап ететін музейдегі сирек іс-әрекет түрлерінің қатарына жатады. Экскурсия тек ақпараттық немесе танымдық монолог ретінде емес, музейлік коммуникацияның ерекше түрі ретінде де сипатталады. Ғылыми негізде қарастырғанда, музей экскурсиясы келуші мен экспозиция арасындағы өзара әрекеттестікті ұйымдастырушы коммуникативтік кеңістік болып табылады. Экскурсия барысында әртүрлі әдіс-тәсілдер мен көрсетілім формалары қолданылады, бұл келушінің қабылдау, пайымдау және танымдық белсенділігін арттыруға ықпал етеді.

Қазіргі музейлік тәжірибеде экскурсиялардың бірнеше түрлері кең таралған: оқу мақсатындағы

экскурсиялар, көшпелі экскурсиялар, жеке экспонатты таныстыруға бағытталған мамандандырылған экскурсиялар және т.б. (Емельянов, 2007:128). Олар келушінің музейлік құндылықтарды терең әрі жан-жақты қабылдауына мүмкіндік береді.

Қазіргі музейлердің мәдени білім беру және бос уақытты тиімді ұйымдастыру қызметіндегі өзекті ұғымдардың бірі – **интерактивтілік**. Бұл ұғым келушінің музейлік іс-шараларға тікелей қатысуы, тарихи-мәдени ақпаратты қабылдау және тану үдерістерінің белсенділігімен сипатталады. Интерактивті әдістер арқылы келушілер жәдігерлермен (экспонаттармен) тікелей әрекеттесе отырып, оларды көру, есту, сезу, сипап көру және дәмін тату сияқты бірнеше сенсорлық арналар арқылы қабылдай алады. Мұндай тәсіл музейлік экспозицияның мазмұнын тереңірек түсінуге, эмоциялық және танымдық тәжірибе алуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар келушілер музей қызметкерлерімен және топтағы өзге қатысушылармен өзара әрекеттесіп, музей кеңістігінде әлеуметтік және танымдық байланысты дамытады. Осылайша, интерактивтілік музейлердің мәдени білім беру қызметінде жаңа, сапалы деңгей қалыптастырып, оны заманауи талаптарға сәйкестендіруге ықпал етеді.

Интерактивті музей идеясы шетелде 1960-жылдары қалыптаса бастады, оның мәні «Затты білу – онымен әрекет ету» қағидасында жатыр (Юхневич, 2005:42). Сол кезеңде-ақ музейдің көрнекілігі оның әсерін толық жеткізе алмайтыны, жалғыз өзі жеткіліксіз екені туралы түсінік қалыптасты. Аудиториямен, әсіресе балалармен жұмыс істеудің жаңа формалары пайда бола бастады,

олар келушілерден белсенділік пен дербестікті талап етті. Экскурсияларға қолмен ұстауға болатын заттар енгізіліп, сол арқылы музей жәдігерлерін және олардың мәдени-тарихи контексін тереңірек түсінуге жол ашылды. Алайда интерактивті музей идеясы бұдан әлдеқайда ертерек – 1920-жылдары-ақ біздің отандасымыз А.У. Зеленко тарапынан тұжырымдалған болатын (Столяров, 2004:54).

Музейлік сабақ (музейдегі оқу сабағы) – бұл мәдени білім беру (музей-педагогикалық) жұмысының оқу бағдарламасымен және білім беру мекемелеріндегі оқу үдерісіне тән педагогикалық технологиялармен тығыз байланысты арнайы ұйымдастырылған түрі. Мұндай сабақтар, әдетте, музей экспозициясында өткізіледі. Музейлік сабақтың басты ерекшелігі – оның білім беру мекемелерінің бағдарламаларымен байланысты болуы. Аталған форма музей мен оқу орындары арасындағы тығыз ынтымақтастықты қажет етеді. Идеалды жағдайда, музейлік сабақтар музей қызметкері мен мектеп мұғалімі бірлесіп жоспарлаған жағдайда тиімді жүзеге асады.

Музейлерде сабақ өткізу – музей педагогикасы саласындағы өзекті мәселенің бірі ретінде Г. Фройдентальдің «Музей – Білім беру – Мектеп» атты кітабында көтерілді. Автордың пайымдауынша, бірлескен жұмысты жоспарлаудан бұрын музей мен мектептің арасын ажыратып, олардың мүмкіндіктерінің шекарасын белгілеп алу қажет.

Г. Фройденталь музейде сабақтың сәтті өтуін төмендегі талаптардың ескерілуімен байланыстырды:

- музейде өткізілетін сабақ немесе оқушылардың музейге баруының нақты мақсаты болуы қажет;

- мұғалім мен оқушы үшін музейге келу көңіл көтеру емес жауапты жұмыс екенін ұғынып, оған алдын ала дайындалуы қажет;

- оқушылар музейге дайындықпен келіп, музейдегі мәліметтерді қабылдауға дайын болуы тиіс;

- шолу экскурсиясы мектеп оқушыларына өткізілмеуі қажет;

- музей экспозициясын баланың жас ерекшелігіне қарай әзірлеу;

- баланың музейді тамашалауы оның жеке шығармашылығымен қорытындыланады (сурет салу, өлең шығару, мүсіндер жасау және т.б.) (Столяр, 2004:65-68).

Музейлік сабақтар мектептік сабақтардан ерекшеленіп, білімнің бастапқы дереккөзі ретінде музей экспонаттарын пайдалана отырып, зерттеумен шығармашылық дағдыларын қалыптастыруға бағытталған. Музей залдарының ерекше интерьері оқыту процесіне стандартты емес сипат беріп, музейлік сабақтарда оқушылардың мектепте алған тарихи, әдебиеттік және басқа пәндер бойынша білімдерін жаңғыртуға ерекше мән беріледі. Бұл тәсіл білімді тереңдетіп, оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыруға ықпал етеді.

Квест (ағылш. quest – «ізденіс») – қатысушыларға бірқатар тапсырмаларды ретімен орындап, белгілі бір нәтижеге жетуді талап ететін топтық ойын түрі. Қазіргі түрі 2000-жылдары қалыптасты. Мұндай ойынға қатысушылар бір-бірімен өзара әрекеттесіп, ақпаратты талдап, эрудиция мен түрлі дағдыларды қолданады. Мақсаты: мысалы, қазына іздеу, қандай да бір құпияны шешу және т.б. болуы мүмкін. Музей кеңістігі өзінің мол ақпараттық әлеуетімен бұл тұрғыда айтарлықтай мүмкіндіктер

ұсынады, сондықтан соңғы жылдары квест музейдің мәдени-ағартушылық іс-шараларының тиімді әрі танымал түрлерінің біріне айналды.

Квест – ойын мен танымдық процесінің бірегей үйлесімі, мұнда қатысушылар таңдалған тақырып бойынша ақпараттың көбін өздері іздеп табады. Мұндай әдістің нәтижесінде мотивация деңгейі жоғарылап, бәсекелестік сипаты оқушылардың қызығушылығын арттырады. Музей экспозициясының эстетикалық кеңістігінде өтетін квест шынайы детективтік оқиғаға қатысу эффектісін тудырып, қатысушыларға эмоционалдық-экспрессивтік әсер береді. Бұл процесс интеллектуалдық және эмоционалды-бағдарлы құндылықтардың қалыптасуына ықпал етіп, музей педагогикасының оқу-тәрбие қызметін инновациялық әдістер арқылы жүзеге асыруға мүмкіндік туғызады. Сонымен қатар квест формасы оқу процесінің қызығушылық деңгейін арттыра отырып, білім алушылардың белсенді танымдық іс-әрекетін қамтамасыз етеді.

Клуб – музейдегі мәдени білім беру қызметтің маңызды формаларының бірі болып табылады. Ол өз қызметін мүшелерінің өздігінен ұйымдастыруы арқылы жүзеге асырады, ал музей бұл процесіні үйлестіруші рөлін атқарады. Әдетте клубтардың жұмысын мүшелер сайлаған кеңес басқарады, оған музейдің ғылыми қызметкерлері де кіреді. Клубтардың жұмыс жоспарлары ұжымдық талқылау негізінде дайындалады. Тақырыптық және мазмұндық жағынан клубтар әртүрлі бағыттарды қамтып, музейдің ғылыми және педагогикалық мақсаттарына қызмет етеді.

Клуб жұмысы музейлік тақырыпнамаға негізделі отырып,

музей коллекцияларын пайдалануды, сондай-ақ музей кеңістігінің танымдық әлеуетін арттыруды көздейді. Бұл бағытта клубтар өз жарғылары мен бағдарламаларын әзірлеп, оның аясында түрлі форматтағы іс-шаралар: жиналыстар, ғылыми-танымдық кездесулер, тақырыптық кештер, конференциялар мен пікірталастар ұйымдастырады. Мұндай мәдени білім беру жұмыстары, ең алдымен, жастар мен ересектер аудиториясына бағытталып, олардың мәдени санасын, тарихи танымын және шығармашылық белсенділігін дамытуға ықпал етеді.

Музейлік үйірме – музейдің бағытына байланысты білімді кеңейту, тереңдету және дағдыларды қалыптастыру мақсатында адамдардың қызығушылықтары бойынша бірігуі. Үйірме жұмысы музей коллекциясы мен оның құрылымдық бөлімдері негізінде жұмыс жасайды. Бұл әдіс музейлік-педагогикалық практиканың бір бөлшегі ретінде әртүрлі жастағы аудиторияның білім алу қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған (Юхневич, 2001:44).

Үйірмелердің ерекшелігі – олардың ұзақмерзімділігі (бірнеше айдан бірнеше жылға дейін), тұрақты өткізілуі және маусымдық сипатта ұйымдастырылуы (мысалы, жазғы мектептер).

Үйірмелік жұмыс – теория мен тәжірибені ұштастыратын, қатысушылардың танымдық, шығармашылық және зерттеушілік қабілеттерін дамытатын жүйелі және мақсатты әрекет. Үйірмелердің мазмұны бейіндік сипатта ұйымдастырылып, табиғи-ғылыми, тарихи, археологиялық, этнографиялық, өнертанушылық және музеологиялық бағыттарда тереңдетілген білім беру мақсатын көздейді. Мұндай үйірмелер балалар-

дың музейге деген қызығушылығын арттырып, музейлік құндылықтарға құрметпен қарауына жол ашады. Сонымен қатар, бұл балалар мен жасөспірімдердің бос уақытын тиімді ұйымдастыра отырып, тұлғалық және зияткерлік дамуына ықпал етеді.

Нәтижелер

Қазақстан музейлерінде әлемдік тәжірибе негізінде музей педагогикасының мазмұны бойынша жұмыс жасайтын құрылымдық бөлімдер бар. Солардың бірі «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы. Үстіміздегі жылы музей-қорықта құрылған «Музей педагогикасы» бөлімі мектептермен тығыз қарым-қатынас орнатып, оқушылар үшін түрлі мәдени білім беру жобаларын әзірлеп, жүзеге асыруда. Мысалы: «Музейдегі тарих сабағы» жобасы, «Ясауи» клубы, «Жас археолог», «Жас реставратор», «Жас экскурсовод» үйірмелері. Бұл мәдени білім беру жобалары жас ұрпақтың бойында халқымыздың тарихи-мәдени мұрасына деген қызығушылықты ояту, ұлттық сана-сезім мен патриоттық тәрбие беру, сондай-ақ шығармашылық және зерттеушілік қабілеттерін дамытуға бағытталған.

Музей қабырғасында ұйымдастырылатын үйірмелер – жас ұрпақты отансүйгіштікке, рухани-мәдени мұраны қадірлеуге тәрбиелеудің тиімді жолы. Осы тұрғыдан алғанда, жас буынды экскурсиялық қызметке тарту арқылы олардың туған өлке тарихына деген қызығушылығын арттыру, сөйлеу мәдениетін дамыту және патриоттық сезімін қалыптастыру өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Бұл бастама мәдени туризмнің жаңа бағыты ретінде танылып келеді. Біріншіден, жастардың туризм мен экскурсия-

ға қызығушылығын арттырады. Екіншіден, олардың мәдени және коммуникативтік құзыреттерін дамыта отырып, болашақта музей, туризм, тарих саласында кәсіби жол таңдауға мүмкіндік береді. Үшіншіден, бұл жоба музейлер мен білім беру мекемелерінің өзара ынтымақтастығын күшейтеді (Абдрахманова, 2018:102). Осы орайда, «Әзірет Сұлтан» Ұлттық музей-қорығы базасында 2025 жылдың наурыз-мамыр айлары аралығында жүзеге асқан, мектеп оқушыларына бағытталған «Жас экскурсовод» шығармашылық үйірмесінің тәжірибесі мен жұмысына тоқталып өтсек.

«Жас экскурсовод» үйірмесінің басты мақсаты – мектеп оқушыларына экскурсия жүргізу мәдениетін үйрету, тарихи-мәдени мұраға деген қызығушылығын арттыру және сөйлеу, коммуникация дағдыларын дамыту болып табылады.

Үйірме сабақтары теориялық және практикалық бөлімдерден тұрады және аптасына бір рет өткізіледі. Оқушылармен жұмысты музей-қорықтың тәжірибелі мамандары – ғылыми қызметкерлер, қор сақтаушылар, археологтар мен экскурсоводтар жүргізеді. Үйірме сабақтарының жалпы ұзақтығы үш айды қамтыды, бағдарламаны сәтті аяқтаған қатысушыларға арнайы сертификаттар табысталды.

«Жас экскурсовод» үйірмесінің бағдарламасы өскелең ұрпақтың рухани-адамгершілік тұрғыда қалыптасуын қамтамасыз ету, балаларды музей кеңістігімен таныстыру, мектепке, туған жерге, Отанға деген сүйіспеншілікті дарыту мақсатында әзірленген. Бұл бағдарлама музейдегі оқу-тәрбие жұмысы жүйесінде үйірме қатысушыларын экскурсия ісінің

негіздеріне оқытуға бағытталған.

Мектептегі оқыту жүйесі арнайы оқу бағдарламасы арқылы жүргізіледі және пәндер мен курстар бойынша ұйымдастырылады. Сонымен бірге мектептегі оқу жүйесі белгілі бір уақытпен шектеліп, білім деңгейі бақыланып отырады. Ал музей болса, білім берудің формальді емес бағыты бойынша жұмыс істейді. Музейге келушілер өз уақыттарының бос кезінде және белгілі бір құжаттардың негізінсіз келеді. Олар өздерінің жас ерекшеліктері, қызығушылықтары мен әлеуметтік деңгейі бойынша әртүрлі болып келеді (Егізбаева, Жұматаев, 2012:66).

Музей педагогикасының негізгі қағидаларына сәйкес, оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып құрылатын музейлік білім беру бағдарламалары олардың өмірлік бағыт-бағдарын қалыптастыруға, мәдени құндылықтарды саналы түрде қабылдауға және болашақ өмірге жан-жақты дайындалуына елеулі ықпал етеді.

Еліміздің мектептеріндегі үйірмелер күнтізбелік тақырыптың жоспары аясында оқу жылы бойына өткізілсе, ал біздің музей-қорықта үйірме жұмыстарының ұйымдастырылуы қысқа мерзімді (24 академиялық сағатқа жоспарланған үйірме сабақтарын өту үш айға созылды) сипат алды. Үйірме сабақтары негізінен мектеп оқушылары арасында жас ерекшелігіне қарай: 7-8 сынып оқушылары; 9-10 сынып оқушылары болып 2 топқа бөлініп ұйымдастырылды. Алдын-ала бекітілген тақырыптық жоспар негізінде жүйелі түрде оқытылатын үйірме сабақтары теориялық және практикалық бөліктерден тұрады. Оқытылатын сабақтар жекелеген топтарға бөлініп,

әр топта 8-10 оқушыға дейін болады. Үйірмені оқушылардың сабақтан тыс бос уақыттарында ұйымдастыру басты назарда болуы тиіс.

Үйірме қатысушылары тарих, өлкетану және туризм негіздері бойынша базалық білім алып, экскурсия жүргізу ісінің қыр-сырымен танысады. Алған білімдерін олар практика барысында өз қатарластарына танымдық экскурсиялар ұйымдастыру арқылы қолданады. Осыған байланысты «Жас экскурсовод» шығармашылық үйірмесінде сабақтар 20% теория және 80% практика түрінде өткізіледі.

Үйірме сабақтары барысында оқушылардың дәрістерді меңгеруі мен үйірме сабақтарына қызығушылығы үнемі бақылауда болды. Әр сабақтан соң оқушылар таратылған параққа сабақта алған әсерлері мен сабақ өтудегі өзгеше әдіс-тәсілдері туралы жазып отырды. Бұл әдісті қолдануымыздағы басты себеп, оқушылардың біз ұсынып отырған сабақ өту әдіс-тәсілдерімізді жетілдіруге, коммуникацияның өзгеше түрлерін қолдануға мүмкіндік береді.

Жас экскурсоводтарды дайындау үдерісі бірнеше кезеңнен тұрады: экскурсия жүргізудің негіздерімен танысу, тақырып таңдау, ақпарат жинау, экскурсия мәтінін жазу, сөйлеу техникасын меңгеру және практика жүзінде көрсету.

«Әзірет Сұлтан» ұлттық музей-қорығы базасында құрылған үйірмеде оқушылар Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мен Түркістан қаласының тарихи нысандары бойынша экскурсиялар әзірледі. Практикалық бөлімде қатысушылар өздері дайындаған мәтін бойынша бастауыш сынып оқушыларына шолу және тақырыптық экскурсияларын жүргізді. Бұл тәжірибе олардың жауапкершілігін арттырып, өз

ойын еркін жеткізу және музейлік ортада жұмыс істеу қабілеттерін жетілдіреді.

Тәжірибе көрсеткендей, бұл бағыттағы жұмыс оқушылардың тарихи-мәдени нысандарға қызығушылығын арттырып, өз ойын еркін жеткізуге, көпшілікпен жұмыс істеуге, мәдени қарым-қатынасқа үйретеді. Үйірме барысында оқушылар экскурсия жүргізудің негізгі қағидаларын меңгеріп қана қоймай, отансүйгіштік, жауапкершілік және коммуникативтік мәдениет қасиеттерін бойына сіңіреді. Сонымен қатар музейлік ортада білім алу олардың зерттеушілік, шығармашылық және сөйлеу қабілеттерін дамытып, өмірлік және кәсіби бағдар таңдауға негіз қалайды. «Жас экскурсовод» үйірмесінің мүшелері 18-мамыр – Халықаралық музейлер күніне арналған іс-шарасының қонақтарына «Ахмет Ясауи» музейінде экскурсия жүргізіп, өз тәжірибелерін шыңдады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қазіргі музейлердің мәдени білім беру қызметі – өскелең ұрпақтың рухани-мәдени дамуына әсер ететін маңызды әлеуметтік-педагогикалық құрал болып табылады. Балалар мен жасөспірімдер аудиториясымен тиімді жұмыс жүргізу үшін музейлер жүйелі, ғылыми негізделген және жас ерекшеліктеріне сай келетін бағдарламалар мен іс-шаралар кешенін қалыптастыруы тиіс. Сабақтастық пен жүйелілік қағидастарына негізделген жұмыс тәсілдері оқушылардың музейлік білімді біртіндеп, тереңдетіп меңгеруіне жағдай жасайды.

Сонымен қатар музей мен білім беру ұйымдарының өзара ықпалдастығы, қоғаммен және ата-аналармен байланысы музейдің әлеуметтік

миссиясын кеңейтіп, оның тәрбиелік және білімдік қызметін тиімді жүзеге асыруына мүмкіндік береді. Осы бағыттағы жұмыстарды ғылыми-әдістемелік тұрғыдан жетілдіру – қазіргі заман талабы. Сол себепті музейлік сабақ, экскурсия, квест немесе шеберлік сағаты болсын – барлығы да баланың оқуы мен тәрбиесінің ажырамас құрамдас бөлігіне айналуы тиіс.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, музейлердің мәдени білім беру қызметінде үлкен педагогикалық әлеуеттің жатқанын атап өткен жөн. Бұл қызмет рухани өмірді жетілдіруге, бос уақытты тиімді пайдаланып, мәдени демалысты ұйымдастыруға елеулі ықпал етеді. Оқушылардың үйірме жұмысындағы белсенділігі олардың тарихи-мәдени мұраға, өңір тарихына және қолөнерге деген қызығушылықтарын айқын көрсетеді. Осылайша, бала музейдің білім беру бағдарламалары арқылы белгілі бір кезеңге тән заттардың бар екенін үйреніп қана қоймай, бұл ақпаратты бұрыннан

таныс фактілермен байланыстыра алады.

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық музей-қорығында жүзеге асырылып жатқан мәдени білім беру жобаларын музей педагогикасының халықаралық тәжірибеге негізделген қағидаларын тиімді қолданудың нақты үлгісі ретінде қарастыруға болады. Бұл жұмыстар оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, олардың тарихи құбылыстарды түсіну, талдау, салыстыру, логикалық қорытынды жасау және ғылыми болжам ұсыну қабілеттерін кешенді түрде дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар музейлік білім беру үдерісі эмоционалдық қабылдау мен мәдени құндылықтарды саналы түрде игеруге жол аша отырып, тұлғаның зияткерлік және рухани дамуына оң әсер етеді. Осы тұрғыдан алғанда, музейлердің мәдени білім берудегі әлеуетін кеңінен пайдалану заманауи білім беру жүйесінің өзекті бағыттарының бірі болып қала бермек.

Әдебиеттер

1. Егізбаева М., Жұматаев Р., 2012. Музей педагогикасы: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті. 122 б.
2. Емельянов Б.В., 2007. Экскурсоведение. Москва. 217 с.
3. Каулен М.Е., Сундиева А.А., 2009. «Словарь актуальных музейных терминов». Музей. №5. С. 47-68.
4. Кетова Л.М., 2012. Музейная педагогика как инновационная педагогическая технология. Человек в мире культуры. №4. Екатеринбург. С.76-81.
5. Столяров Б.А., 2004. Музейная педагогика. История, теория, практика: Учебное пособие. Москва. 216 с.
6. Столяров Б.А., 1999. Теория и практика образовательной деятельности художественного музея. Наук. Санкт-Петербург. 43 с.
7. Столяров Б.А., Соколова Н.Д., Алексеева Н.А., 2002. Основы экскурсионного дела. Санкт Петербург. 161 с.
8. Шляхтина Л.М., 2021. Музейная педагогика: учебно методическое пособие. Санкт Петербург. 60 с.
9. Юхневич М.Ю., 2005. «Шкатулка на замке или открытый чемодан?». Мир музея. № 1. С. 41-43.

10. Юхневич М.Ю., 2001. Я поведу тебя в музей: Учебное пособие по музейной педагогике. Москва. 224 с.

Reference

1. Egizbaeva, M., Jumataev, R. 2012. Muzei pedagogikasy: oqu quraly [Museum Pedagogy: Textbook]. Almaty: Kazakh University. 122 p. [in Kazakh]
2. Emelyanov B.V., 2007. Ekskursovedenie [Excursion studies]. Moscow. 217 p. [in Russian]
3. Kaulen M.E., Sundieva A.A., 2009. Slovar aktualnykh muzeynykh terminov [Dictionary of relevant museum terms]. Muzei. №5. pp 47-68 [in Russian]
4. Ketova L.M., 2012. Muzeynaya pedagogika kak innovatsionnaya pedagogicheskaya tekhnologiya [Museum pedagogy as an innovative pedagogical technology]. Man in the world of culture №4. Ekaterinburg. pp 76-81. [in Russian]
5. Stolyarov B.A., 2004. Muzeynaya pedagogika. Istoriya, teoriya, praktika: Ucheb. posobiye [Museum pedagogy. History, theory, practice: Textbook]. Moscow. 216 p. [in Russian]
6. Stolyarov B.A., 1999. Teoriya i praktika obrazovatel'noy deyatel'nosti khudozhestvennogo muzeya [Theory and practice of educational activity of an art museum]. Saint Petersburg. 43 p.
7. Stolyarov B.A., Sokolova N.D., Alekseeva N.A., 2002. Osnovy ekskursionnogo dela [Fundamentals of excursion work]. Saint Petersburg. 161 p. [in Russian]
8. Shlyakhtina L.M., 2021. Muzeynaya pedagogika: uchebno-metodicheskoye posobiye [Museum education: Textbook]. Saint Petersburg. 60 p. [in Russian]
9. Yukhnovich M.Yu., 2005. Shkatulka na zamke ili otkrytyy chemodan? [A box with a lock or an open suitcase?]. Museum World. №1. pp 4-43. [in Russian]
10. Yukhnovich M.Yu., 2001. Ya povedu tebya v muzei: Uchebnoe posobie po muzeynoy pedagogike [I will take you to the museum: A textbook on museum pedagogy]. Moscow. 224 p. [in Russian]

Оринбекова А. У.

Национальный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан»

Туркестан, Казахстан

e-mail: aseminbekova83@mail.ru

КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МУЗЕЯ: СОДЕРЖАНИЕ И ФОРМЫ

Аннотация. Сегодня музеи становятся важной частью образовательного процесса. В данной сфере реализуется широкий спектр мероприятий, отличающихся разнообразием содержания и организационных форм. Эти виды деятельности находятся в постоянном развитии и обновлении под влиянием историко-социальных условий, научных исследований и общественных запросов. В связи с этим культурно-образовательная деятельность становится важным инструментом реализации познавательной, воспитательной и коммуникативной функций музея.

В статье подробно рассматриваются образовательные аспекты музейной деятельности, содержание и формы культурно-образовательной работы. В процессе исследования раскрывается познавательный, воспитательный и коммуникативный потенциал

музеев, а также определяется их роль в образовательном пространстве.

Музейное образование, как правило, организуется в интерактивной форме и направлено на повышение познавательной активности детей, а также на формирование устойчивого интереса к учебному процессу. Цель исследования – показать теоретические основы музейного образования, содержание и методологические подходы музейной педагогики, а также эффективность интерактивных форм обучения (музейные занятия, квесты, кружки, клубы, экскурсии). Также рассматривается одна из традиционных форм музейной педагогики – музейный кружок, в частности, деятельность кружка, организованного на базе Национального историко-культурного музея-заповедника «Азрет Султан». Объектом исследования стала деятельность кружка «Юный экскурсовод», реализованная в период с марта по май 2025 года и направленного на развитие школьников.

Ключевые слова: музейная педагогика, культурное образование, современные методы, музейное занятие, квест, формы обучения, кружок «Юный экскурсовод».

Для цитирования: Орынбекова А.У. Культурно-образовательная деятельность музея: содержание и формы // Мадени мұра. 2025. №4 (111). С. 141-154 (каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.10>

Orinbekova A. U.

National Historical and Cultural Museum-Reserve «Azret Sultan»

Turkestan, Kazakhstan

e-mail: asemorinbekova83@mail.ru

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE MUSEUM: CONTENT AND FORMS

Abstract. Today, museums are becoming an important part of the educational process. This field encompasses a wide range of activities that vary in content and organizational forms. These types of activities are constantly evolving and being updated under the influence of historical and social conditions, scientific research, and public demand. In this regard, cultural and educational activities serve as a key tool for implementing the cognitive, educational, and communicative functions of museums.

This article provides a detailed analysis of the educational aspects of museum activities, content, and forms of cultural and educational work. The study reveals the cognitive, educational, and communicative potential of museums and defines their role within the educational space.

Museum education is generally organized in an interactive format and aims to enhance children's cognitive activity while fostering sustained interest

in the learning process. The purpose of this study is to explore the theoretical foundations of museum education, the content and methodological approaches of museum pedagogy, as well as the effectiveness of interactive forms of learning (museum lessons, quests, clubs, circles, excursions). The article also examines one of the traditional forms of museum pedagogy – the museum club, specifically focusing on the activities of a club organized at the National Historical and Cultural Museum-Reserve «Azret Sultan»

The object of the study is the “Young Tour Guide” club, implemented from March to May 2025 and aimed at development of the school students.

Keywords: museum pedagogy, cultural education, modern methods, museum lesson, quest, forms of learning, “Young Tour Guide” club.

For citation: Orinbekova A.U. Cultural and educational activities of the museum: content and forms // Madeni mura. 2025. №4 (111). pp. 141-154 (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2025.v24.i4.10>

Автор туралы мәлімет:

Орынбекова Әсем Өмірбекқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, ғылыми қызметкер, «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК, Түркістан, Қазақстан.

ORCID: 0000-0003-4896-635X

Сведения об авторе:

Оринбекова Асем Умирбековна, магистр педагогических наук, научный сотрудник, РГКП «Национальный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан», Туркестан, Казахстан.

ORCID: 0000-0003-4896-635X

Information about the author:

Orinbekova Asem Umirbekovna, Master of Pedagogical Sciences, Researcher, RSE «National Historical and Cultural Museum-Reserve «Azret Sultan», Turkestan, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-4896-635X

Журналдың құрылтайшысы және меншік иесі –
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

11.03.2020 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде тіркелген. Куәлік №KZ74VPY00021104

Бас редактор – Абдукамалова Ә.С.
Жауапты редактор – Султанова А.К.
Редактор – Байбосын Ә.М.
Суретші-дизайнер – Смайлова А.Б.

Редакцияның мекенжайы:
010000, Астана қаласы,
Тәуелсіздік даңғылы, 54,
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
6-блок, 6-қабат, 618-бөлме

Байланыс телефондары:
+7 (7172) 91 90 35; 335, 663, 664, 641 (ішкі)
Журнал сайты: <https://madenimura-journal.kz>
e-mail: journal.madenimura@gmail.com

Журналдың Instagram
парақшасына QR-код

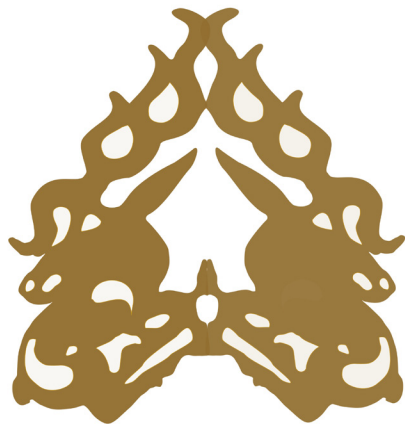
Журналдың Facebook
парақшасына QR-код

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады.

Басуға 08.12.2025 ж. қол қойылды.
Пішімі 205x275 мм. Офсеттік басылым 4 + 4.

Таралымы 150 дана

«Астана қаласының жас мүгедектері»
ҚБ баспаханасында басылды.
Баспахана мекенжайы:
Астана қ., Е 489, 6
Тел.: 8 701 251 90 17

**Ұлттық құндылықтарымызды
насихаттап, рухани
қазыналарымызды ұлықтауға өз
үлесін қосып жүрген «Мәдени мұра»
ғылыми журналына жазылыңыздар!**

Журнал жылына 4 рет шығады

